ديوان
حافظ شيرازي

[چونڊ فارسي غزل ۽ انهن جو سنڌي ترجمو]

سنڌيڪار
محمد يعقوب ’نياز‘

Siraj Institute
of Sindh Studies

ديوان حافظ شيرازي

[چونڊ: فارسي غزل ۽ انهن جو سنڌي ترجمو]

سنڌيڪار
محمد يعقوب ’نياز‘

نظرثاني
ڊاڪٽر فهميده حسين

ايڊٽنگ
تاج جويو

Siraj Institute
of Sindh Studies

سراج انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز
حيدرآباد ڪراچي

سراج انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز جو ڪتاب (15)

حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب: ديوان حافظ شيرازي
موضوع: شاعري
سنڌيڪار: محمد يعقوب نياز
تعداد: هڪ هزار
ڇاپو پهريون: فيبروري 1983ع
ڇاپو ٻيو: فيبروري 2018ع
ڪمپوزنگ: نظير چانڊيو
لي آئوٽ: حبيب قادر قريشي
ڇپائيندڙ: سراج انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز حيدرآباد/ڪراچي
ڇپيندڙ: روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، حيدرآباد، سنڌ
قيمت: 450 روپيا

اينڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ ڪراچي

هيءُ ڪتاب اينڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ فار پرزرويشن آف هيريٽيج آف سنڌ، ڪراچيءَ جي سهڪار سان ڇپايو ويو.

ISBN: 978-969-7527-11-3

Book Name: **DEEWAN-E- HAFIZ SHIRAZI**
(Sindhi Translation of 100 Selected Ghazals)
Translated By: Muhammad Yaqoob `Niaz`
Reviewed by: Dr. Fahmida Hussain
Editing by: Taj Joyo
Revised Edition: First, January 2018
Composing: Nazir Chandio
Published By: Siraj Institute of Sindh Studies, Karachi
Printed by: Roshni Publication, Kandiaro,
Hyderabad Sindh
Rs: 450/-

مهاڳ

اسان کان اڳ وارو نسل، جيڪو ويهين صديءَ جي شروعاتي سالن ۾ ڄائو يا وڏو ٿيو، انهن جي ذهني اوسر ۽ علمي تربيت ۾ ٻين ڪيترن عنصرن سان گڏ فارسي ادب جو ۽ خاص ڪري شاعريءَ جي حوالي سان استاد شاعرن جو وڏو ڪردار هو، ۽ سندن شاعريءَ سان گڏ انهيءَ جي صوفياڻي روايت کان بہ متاثر ٿيڻ جو وڏو امڪان هو جنهن حقيقت جي روپ ۾ سندن ذهنن کي صوفياڻي فڪر سان سلهاڙي ڇڏيو.

منهنجو والد مرحوم محمد يعقوب ’نياز‘ بہ انهيءَ نسل سان تعلق رکندڙ هو ۽ عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم سندن دور جي خصوصيت هئي، جنهن جا سمورا مرحلا طئي ڪري، عام طرح سان ماڻهو مڪتبن ۽ مدرسن ۾ درس تدريس سان لاڳاپجي ويندا هئا. اسان جي خاندان جي بہ اها روايت هئي، پر منهنجو بابا پنهنجي خاندان کان ڪجهہ مختلف هو، هو علم جي حصول لاءِ ڪنهن بہ ٻوليءَ جي قيد کي قبول ڪرڻ وارن مان ڪونہ هو. پنهنجن ٻين مسلمان هم ڪلاسين ۽ دوستن جي برعڪس هن عربي، فارسيءَ کانسواءِ سنسڪرت ۽ هنديءَ جي بہ سکيا ورتي تہ اردو زبان جي اُن دور ۾ سنڌ ۾ ميسر ڪتابن مان ڀرپور مدد وٺي سکيا ورتي. زندگيءَ جي انهن شروعاتي سالن ۾ جيتوڻيڪ هن جي پهچ انگريزيءَ تائين ڪانہ ٿي سگهي، پر اڳتي هلي غير رسمي طرح سان هو پنهنجي وڏي پٽ سراج جي تعليمي سرگرمين ۾ ساٿ ڏيندي، جتي پاڻ کيس عربي، فارسي ۽ سنڌي پڙهائڻ ۾ مدد ڪندو هو، اتي پاڻ وري کانئس انگريزي لکڻ پڙهڻ سکيو. ائين هو ڪا باقاعدي انگريزي تعليم حاصل نہ ڪرڻ باوجود، ان ٻوليءَ سان بہ روشناس هو. سندس جنم 1904ع ۾ ٿيو ۽ 15 سالن جي عمر ۾ سنڌي فائينل پاس ڪري 1919-20ع ڌاري تدريس سان لاڳاپجي ويو، پر پوءِ بہ پنهنجي تعليم جاري رکيائين، ۽ اهي سڀ مرحلا طئي ڪيائين،

جيڪي ان دور ۾ عالم فاضل ٿيڻ لاءِ ضروري هئا. ان سان گڏوگڏ هن استادن جي لاءِ ضروري تربيتي ڪورس به ڪيا ۽ حيدرآباد جي ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج ڪانسواءِ لائلپور جي زرعي ڪاليج مان به تعليم پرائي؛ ۽ وقت جي اڪثر رسالن ۽ مخزنن ۾ لکندو به رهيو. سندس لکيل ڪيترائي افسانا، مضمون ۽ خليل جبران، عمر خيام ۽ حافظ شيرازيءَ جي شعرن جا ترجما، وقت بوقت شايع ٿيندا هئا. ان ڪانسواءِ هن شاهه لطيف جو به گهرو مطالعو ڪيو هو ۽ ان جي ڪجهه سُرن جي شرح به لکي هئي، جيڪا اسان وٽ موجود آهي، ان کي ڪنهن وقت شاهه لطيف چيئر ۾ مون ڪمپوز به ڪرايو هو پر پوءِ اها ڪن سببن جي ڪري ڇپجي نه سگهي هئي.

1982ـ83ع ڌاري مون کي بابا جو هڪ جهونو رجسٽر مليو جنهن ۾ هن 'ديوان حافظ' مان چوند غزلن جو ترجمو ڪري سمجهاڻين ۽ ڏکين لفظن جي معنائن سان گڏ لکيو هو. مون ڪائنس ان کي ڇپائڻ جي اجازت گهري ته چيائين ته اهڙا ڪي ٻيا به رجسٽر هوندا، ڇو جو مون حافظ جا سئو (100) غزل ترجمو ڪيا هئا. اُن زماني ۾ (1975ع کان) بابا حيدرآباد کان ڪراچيءَ ۾ ادا سراج جي گهر اچي ويو هو جو هڪ ڪري اسان، سندس سمورو اولاد، نڏي ڪراچيءَ ۾ اچي ويا هئاسين، ڀائرن مان صرف هڪ ڀاءُ انعام الحق (مرهيات) حيدرآباد ۾ رهيو هو. بابا جي صحت خراب رهڻ لڳي هئي، ان ڪري ادا سراج ڪيس پاڻ سان وٺي آيو هو ۽ هن سندس علاج ۽ خدمت ۾ ڪا ڪثر ڪانه ڇڏي، بهرحال اسان جي حيدرآباد واري گهر ۾ موجود ڪتاب ڪجهه ته بابا ڪراچيءَ کڻي آيو هو ۽ ڪجهه اتي ئي رهجي ويا هئا. مون ديوان حافظ جي ترجمي وارا ٻيا رجسٽر ڳوليا، پر ملي نه سگهيا. ان ڪري انهيءَ هڪ رجسٽر ۾ لکيل 50 غزلن تي مشتمل مواد ڇپائڻ لاءِ محترم نثار حسينيءَ جي حوالي ڪيم، جنهن ان کي هڪ ننڍڙي ڪرائون سائيز ڪتاب (ديوان حافظ) جي صورت ۾ شايع ڪيو ۽ ان جو شاندار مهورت به ڪرايو. ته گڏوگڏ ان تي تمام سٺا تبصرا به ٿيا. اهو ڪتاب هاڻي اڻلڀ ٿي ويو آهي، مون وٽ به هڪ ڪاپي، شايد آخري ڪاپي بچي هئي. ان ڪتاب جي باري ۾ ڪيترائي ڀيرا ماڻهن مون کان پڇيو هوندو، پر مون کي معذرت ڪرڻي

پوندي هئي. تازو جڏهن ادا سراج جي وفات ڪانپوءِ سندس پراڻن ڪتابن، مسودن ۽ ڪاغذن جي ڇنڊڇاڻ پئي ڪئيسون تہ انهيءَ مان ديوان حافظ جو ٻيو تصحيح شده واڌو غزلن سان هڪ رجسٽر مليو. ان کي اڌوهي لڳل هئي ۽ ڪاغذ پڻ ڀُري رهيا هئا. مون ان کي هڪ ڊار رجسٽر ۾ اتارڻ شروع ڪيو ۽ جتي جتي اڌوهيءَ سبب يا ڪاغذ ڀُري وڃڻ سبب ڪو لفظ يا سٽ پڙهڻ ۾ نتي اَئي، ان کي پنهنجي سمجهہ آهر ڪتابن ۽ لغتن جي مدد سان ۽ انٽرنيٽ تي موجود ديوان حافظ جي نسخن ۽ ترجمن کي ڏسي مڪمل ڪيو اٿم. هاڻوڪن نسخن ۾ ڪي لفظ يا ماڳهين ڪا سٽ بنهہ مختلف ڏٺم، پر مون ڪوشش ڪري اصلوڪو نمونو قائم رکيو آهي، يا گهڻي فرق جي صورت ۾ ان جي وضاحت ڪئي آهي. الائجي ڪيتري ڪامياب ٿي آهيان، بهرحال هاڻي جڏهن مون حافظ شيرازيءَ بابت ڪتابن جو مطالعو پئي ڪيو تہ ڏٺم تہ انگريزيءَ ۾ بہ هڪڙو ڪتاب حافظ جي 100 غزلن جي ترجمي وارو موجود آهي. ان مان پاڻئيان ٿي تہ اهو شايد ڪو رواج هو تہ ڪنهن شاعر جا اهم 100 غزل ترجمو ڪجن يا سهيڙي شايع ڪجن، ان انگريزي ڪتاب جو نالو آهي

"Drunk on the Wine of the Beloved"
Poems of Hafiz-Translated by Thomas Rain Crowe-2002

انگريزيءَ ۾ هڪ ٻيو ڪتاب پڻ پڙهيم، Hafiz:Teachings of the Philosopher of Love جيڪو هڪ آمريڪي ليکڪ، روجر منٽگمري ۽ ايراني ليکڪا هاله پور افضل (Haleh Pour Afzal) جو لکيل آهي، ۽ ڪي ٻيا ننڍا وڏا ڪتاب ۽ مضمون پڙهڻ جو موقعو مليو تہ خبر پئي تہ حافظ جو جرمن ٻوليءَ ۾ ترجمو پڙهي گوئٽي بہ تمام گهڻو متاثر ٿيو هو ۽ هن سندس لاءِ لکيو هو:

Holy Hafiz you in all
Baths, and taverns I will recall
When the loved one lifts her veil
Amergries her locks exhale
More the poet's love song must
Melt the houris, move their lust

ساڳيءَ طرح سان امرسن (Emerson) به حافظ کي ڏاڍو ساراهيو آهي:

Up: Hafiz, grace from God’s face
Beams on the pure
Shy thou not hell, and trust thou well
Heaven is secure

انگريزيءَ ۾ حافظ کي ترجمو جيٽروڊ بيل (Getrude Bell) ڪيو هن لکيو ته ’هن جي اندروني اک کي اهڙي ته نظر حاصل آهي، جو هو اهڙن خيالن ۽ تصورن تائين پهتو جن تي اسين گهڻو پوءِ پهچي سگهياسين.‘

نٽشي ۽ رڊيارڊ ڪپلنگ به سندس ڪلام کان متاثر ٿيا آهن.

مطلب ته حافظ شيرازي رڳو ايران جي يا ننڍي کنڊ جي ماڻهن کي نه، پر اولهه جي به وڏن وڏن ذهنن کي متاثر ڪيو آهي. هن ڪتاب کي سمجهڻ لاءِ مون حافظ شيرازيءَ بابت اردو، سنڌي ۽ انگريزي ۾ جيڪي ڪجهه به پڙهيو، انهيءَ مان سندس شاعريءَ بابت ڪي ڳالهيون ٿلهي ليکي سمجهه ۾ آيون. اهي هتي ان حسرت سان لکان ٿي ته ڪاش! مون کي ايتري فارسي اچي ها، جو آءٌ سڌو سنئون حافظ کي سمجهي سگهان ها، جنهن جي شهرت ۽ عظمت کي ڪسوٽي ٿاهي، انگريز ليکڪ رچرڊ برٽن ۽ ان کانپوءِ سورلي به لکيو هو ته سنڌ جا ماڻهو شاهه لطيف کي ’سنڌ جو حافظ‘ ٿا سڏين. (مون ستين ۽ اٺين ڪلاس ۾ بنهه ابتدائي فارسي ٻولي پڙهي هئي، ان ڪري سطحي لفظي معنيٰ سمجهي سگهان ٿي).

حافظ شيرازيءَ جي شاعريءَ جي ٻن استعارن کي سندس شارحن گهڻو ورجايو آهي، سي آهن ’عشق ۽ شراب‘ - انهن ٻن استعارن کي صوفي شاعريءَ ۾ گهڻو ڳايو ويو آهي. ڪنهن هڪ ڪتاب ۾ پڙهيم ته انهن شاعرن وٽ عشق ۽ شراب جي نشي ۾ مماثلت ملي ٿي، پر صوفي شاعرن جي بقول ته ’انگوري شراب‘ خود فراموشي پيدا ڪندو آهي، جڏهن ته عشق خودآگاهي يا پاڻ سڃاڻڻ ۾ مدد ڪندو آهي، جيڪو آخرڪار خدا کي سڃاڻڻ جو ذريعو بڻجي ويندو آهي، ٻئي دنيا کان بي پرواهه ڪري پنهنجي پنهنجي منزل ڏانهن گامزن ڪندا آهن. انگوري شراب جو پيالو اوندهه ۽ انڪار جي پنڌ جو پانڌي بڻائيندو آهي ته ٻئي طرف عشق جي شراب جو قطرو وري روح کي ڪنپ ڏئي آزاد ڪري،

ڪائنات جون وسعتون ماڻ جي سگهہ ڏيندو آهي. اُن کي هو ’شراب معرفت‘ بہ چون ٿا. ۽ ان نشي ۾ ورتل عاشق دنيا ۽ مافيها کان بي خبر ٿي محبوب جي وجود کي ويجهو ٿي. ان ۾ سمائڻ لاءِ تيار ٿي ويندو آهي، پر شاعريءَ ۾ ’انگوري شراب‘ ۽ ’پيالي‘ جي استعاري واري حيثيت آهي. صوفين جي زبان ۾ اهو حقيقي محبوب جي محبت جو نشو صوفيءَ کي هر شيءِ، هر وجود ۾ ان جو جلوو پسائيندو آهي. حافظ شيرازيءَ بہ اهي استعارا استعمال ڪيا آهن. انگوري شراب ۽ روحاني شراب کي پنهنجي شاعريءَ ۾ آندو آهي ۽ هن وٽ صوفي فڪر، انسان جي اندر جي سفر ۽ ڳولا جو پيو نالو آهي.

عالمن جو خيال آهي تہ ’حافظ‘ جو دنياوي مشاهدو هڪ طرف، پر هن وٽ هڪڙي اهڙي اندر جي اک هئي، جيڪا مستقبل ۾ ڏسڻ جي قابل هئي. شايد اُن ڪري برصغير ۾ ماضيءَ ۾ حافظ جي ديوان مان فال ڪڍڻ جو بہ رواج رهيو آهي. سو هُو هڪ پيش بين بہ هو جنهن ايندڙ وقت لاءِ اڳڪٿيون بہ ڪيون. سندس خوبين مان ڪي هي آهن:

(1) تمام اعليٰ ذهني صلاحيت ۽ ڏاهپ، (2) مستقبل بيني، (3) فڪري حوالي سان سوالن جي باري ۾ سندس خيالن ۾ توازن، (4) پنهنجي وقت ۽ ايندڙ وقت جو سائنسي شعور (چاڪاڻ جو هو رياضي ۽ ايسٽرالاجي پڙهيل هو) (5) سياسي سماجي تحرڪ (dynamics)، انساني برابري ۽ حقن جو سندس دور جي حوالي سان شعور ۽ (6) هو هڪ بيخوف، خوداختيار شانائتو ماڻهو هو جنهن سندس وقت جي بنياد پرستيءَ کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو. سندس جديد شارح لکن ٿا تہ: هن پنهنجي دور جي مذهب جي سختين ۽ بندشن جي پيٺ ۾ انسان ۽ انسانيت جي تقدس کي پيش ڪيو جيڪو صوفي فڪر جو آفاقي پهلو آهي. هو انسان جي زندگيءَ جي جوهر ۾ يقين رکندي خدا جي تلاش ۾ ان کان مدد وٺڻ جي ڳالهہ ڪري ٿو. جوهر (Spirit) ڪن شارحن وٽ ’روح‘ جي معنيٰ رکي ٿو.

ديوان حافظ جي پهرئين شعر ۾ هڪ سوال اٿاريل آهي.

الايا ايها الساقي اَدر ڪاساً وناولها
کہ عشق آسان نمود اول ولي افتاد مشڪلها.

(سجاڳ ٿي اي ساقي! پيالي کي ڦيراءِ ۽ پيارا! ڇو تہ عشق پهريائين

سولو ڏسڻ ۾ آيو پر (پوءِ ان ۾) سخت تڪليفون پيش آيون (جن کي اهو شراب ئي آسان ڪندو)

ترجمو: محمد يعقوب ’نياز‘

انگريزيءَ ۾ ان جو ترجمو، پر ان جو مجموعي تاثر ظاهر ٿئي ٿو:

Oh beautiful wine bearer,
Bring forth the cup and put it to my lips
Path of love seemed easy first,
What came was many hardships

(ترجمو: هالہ پورا فضل)

انگريزيءَ ۾ انهيءَ شعر جا مختلف مترجمن مختلف ترجما ڪيا آهن، ڪن قافين جي ضرورت موجب سٽن ۾ ڦيرڦار ڪئي آهي، تہ ڪن وري سادو لفظي ترجمو ڪيو آهي. مثال طور شهريار شهرياريءَ ان شعر کي هيئن سمجهيو آهي:

O wine-bearer brighten my cup with the wine
O minstral say good fortune is now mine.

جڏهن تہ جيٽروڊ بيل جو ترجمو هن ريت آهي:

Arise oh-cup-bearer, rise! and bring
To lips that are thirsting the bowl they praise
For it seemed that love was an easy thing
But my feet have fallen on difficult ways.

اردوءَ ۾ اُن جو ترجمو هيئن ڪيو ويو آهي:

پلا کے مے کہ اے ساقی دوائے درد بسمل ہا
کہ عشق آسان لگا پہلے، پڑیں پھر بیش مشکل ہا

(ڊاڪٽر خالد حميد)

اِهو سوال اُهوئي آهي تہ ڇا عشق ڪرڻ آسان آهي؟ اهو پڇي ٿو تہ آخر عشق درد (ڏک، سور، گوندر) سان ڇو سلهاڙيل آهي. انهيءَ انساني تجربي جو آخر ايترو دردناڪ انجام ڇو ٿو ٿئي، جو ائين لڳي تہ ڏونگر پيا ڀرن، ڌرتي ڪامي رهي آهي ۽ جيئڻ جو ڪو آسرو ڪونهي.

ڏنءُ لڳو ڏونگر ٻريو ڀينر ڪاٽي ٻُون،
منان لاٿو مون، سندو جيئڻ آسرو.
(شاهه لطيف)

اهو ساڳيو ئي سوال ڀٽائيءَ جي ٻين به ڪيترن بيتن ۾ موجود آهي، جنهن ۾ انهيءَ کي جيءَ، جسي ۽ جان جي هيڪاند ڀڄڻ وارو عمل چيو اٿس.

عشق نه آهي راند، ته ڪي گنس ڳيرو
جيءَ جسي ۽ جان جي، ڀڃي جو هيڪاند
سسي نيزي پاند، اُڇل ته اڌ ٽئي!

ٻيون به اهڙيون ڪي ئي سٽون مثال طور ڏئي سگهجن ٿيون

محبت جي ميدان ۾، سر جو سانگ ڪر

–

لڳي سيخ وجود ۾، سندي نينهن نئين

جيڪڏهن ’مئه خانو ساقي، شراب‘ يا وغيره فارسي شاعريءَ جا مکيه استعارا آهن ته اسان وٽ ان جو اثر شاهه لطيف وٽ ’موکي ۽ متارن‘ جي حوالي سان ’سر يمن ڪلياڻ‘ ۾ ڏسي سگهجي ٿو جتي لطيف انهن کي مقامي رنگ ڏئي ڇڏيو آهي،

موکي ڪلاڙ يا ڪلال ساقي آهي، متارا مئه جا متوالا آهن ته ’مئه‘ يا شراب وري ’سرو‘ ۽ ’ڪڙو‘ آهي. پيالو ’وٽي‘ آهي. ته مئخاني جو به ذڪر آهي.

’وجهج واٽاڙين تي، مئخاني جي ماڪ‘

فارسي شاعريءَ جا ڪيترا اصطلاح جيئن جو تيئن ڏسي سگهجن ٿا:
’برخيز بده ساقي‘ (اٿي، ڏي اي ساقي) وغيره.

برخيز بده ساقي! پيار کي پرين
پڪين نه پرچن، مٿ تڪيائون منجهيان!
(شاهه)

سو حافظ شيرازيءَ، انگوري شراب ۽ جوهر يا روح جي شراب جا موضوع ورتايا آهن. هونئن ته عام طرح فارسي شاعريءَ ۾ شراب کي ’شراب معرفت‘ جي معنيٰ ۾ ورتو ويندو آهي، جنهن کي نجات يا نرواڻ (enlightenment) جو استعارو بہ سمجهيو ويندو آهي. انهيءَ سان وري خدا جي ذات جا جوهر ’حق‘ ۽ ’خير‘ ظاهر ٿين ٿا ۽ انهن کي سمجهڻ لاءِ ساقيءَ کي يا ڪلال کي رهنما ۽ رهبر طور ۽ مئخاني کي اهڙو علم حاصل ڪرڻ جي جاءِ يا گهر واري حيثيت حاصل آهي. فارسي شاعريءَ جي ٻين علامتن ۾ ’جام جهان نما‘ (Jamshed's Bluminous cup) يا جمشيد بادشاهہ جو اهو پيالو بہ شامل آهي، جنهن ۾ هو سموري جهان کي ڏسي سگهندو هو. حافظ جي شاعريءَ ۾ ان کي وجود جي نجات (liberating potential) جو عڪس ڏسڻ جو وسيلو سڏيو ويو آهي، جنهن ۾ شعور کي جام جهان نما جي اسرارن ۾ گم ڪري، انساني جوهر کي سڃاڻڻ ۾ مدد ملي ٿي. وٽس روحاني رهبر ۽ رهنما جي حيثيت ۾ وري ’پير مغان‘ موجود آهي. اهو قديم ايران جو مزدڪ يا زرتشتي مذهب مان آيل اصطلاح آهي، جنهن کي ٻيهر زندهہ ڪيو ويو آهي.

ٻئي طرف حافظ شيرازي، مجازي عشق جو شاعر بہ آهي. سندس مجازي عشق وارو سڀ کان مشهور شعر اهو آهي، جنهن ۾ محبوب جي تر تان سمرقند ۽ بخارا قربان ڪرڻ جي ڳالهہ آهي:

اگر آن ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ مارا
بخال ہندویش بخشم سمرقند و بخارا را

(جيڪڏهن منهنجو شيرازي ترڪ محبوب منهنجي حال تي مهرباني ڪري تہ آءٌ هن جي ڪاري تر تان سمرقند ۽ بخارا قربان ڪري ڇڏيان). ترجمو: محمد يعقوب ’نياز‘

اردو ترجمو:

اگر منظور دل میرا ہو۔ اس ترک دل آرا کو
فدائے خال وخد کردوں سمرقند و بخارا کو

(ڊاڪٽر خالد حميد)

انگريزيءَ ۾ هيئن چيو اٿن:

O Turkish maid of Shiraz in thy hand
If thou'll take my heart,
For the mole of thy cheek
I will barter Bukhara and Samarkand

(Translation:Getrude Bell)

حافظ جا جديد نقاد لکن ٿا تہ هن جي شاعريءَ ۾ ’عشق ۽ شراب‘ ڪانسواءِ وقت جي سياست، سماج، مذهبي منافقي پڻ خاص موضوع آهن. هن وٽ عشق ۽ شراب جي مٿي بيان ڪيل استعارن ڪانپوءِ، ٽيون اهم موضوع ’مذهبي منافقي‘ آهي- ۽ ان دور ۾ ايران جي سماج سان گڏ ان جي ٿياسافي يا مذهب جي فلسفي کي سمجهڻ ۾ مدد ملي سگهي ٿي، جڏهن تہ صوفي شاعرن جي ڪلام ۾ قرآن ۽ ٻين پاڪ ڪتابن جا حوالا ڏيڻ جو رواج هو ۽ سندن غنائيہ يا سُريلي شاعريءَ ۾ گهڻي قدر عشق الاهيءَ مان پيدا ٿيندڙ ڪيف ۽ مستيءَ جو گهڻو ذڪر ڪيو ويندو هو ۽ ٻئي ڪلام ۾ محبوب، محبت، مئخانو ۽ شراب جا استعارا هوندا هئا.

حافظ جي شاعريءَ جي هڪ خوبي اها بہ آهي تہ هو ان ۾ پنهنجي سياسي شعور جو پڻ مظاهرو ڪري ٿو جنهن ۾ هو سماج ۽ مذهبي ادارن تي تنقيد لاءِ طنز (satire) کان بہ ڪم وٺي ٿو جنهن جي ذريعي هو وقت جي حاڪمن، مذهبي ادارن کي تنبيهہ ٿو ڪري، جن ۾ خانقاهون، محتسب، قاضي، زاهد، عابد ۽ ظاهر پرست ملان اچي وڃن ٿا. ان ڏس ۾ هڪ واقعو بيان ڪجي ٿو جڏهن حافظ جي وفات ٿي تہ ظاهر پرست ۽ ڪٽر ملان ضد ٻڌي بيهي رهيا تہ کيس شيراز ۾ دفن ٿيڻ ڪونہ ڏيندا. وڏو بحران پيدا ٿي پيو ۽ ڪيئي ماڻهو اچي گڏ ٿيا ۽ گوڙ ڪرڻ لڳا. نيٺ اهو طئي ڪيو ويو تہ حافظ جي هر هڪ غزل کي ڌار ڌار شعرن ۾ ورهائي ڪنهن کان ان مان ڪڻو ڪيرائجي، پوءِ جيڪي ڪجهہ اُن شعر ۾ لکيل هوندو ان مطابق عمل ڪيو ويندو. ائين حافظ جي 79 ئين غزل جو ستون نمبر شعر ڪُڻي ۾ نڪري آيو جيڪو انهن ملن جي لاءِ چڻ تہ منهن تي چماٽ مثل هو. اهو شعر هي هو:

قدم دريغ مدار از جنازهِ حافظ
کہ گرچہ غرق گناه است مى رود بہ بهشت

معنيٰ: نہ حافظ زندگيءَ ۾ ۽ نہ سندس جنازي، ڪڏهن انڪار ڪيو هو گناهن ۾ غرق هئڻ باوجود بهشت ڏانهن روانو ٿيندو.

انهيءَ واقعي ڪانپوءِ ٿي اهو رواج پييو جنهن ۾ ماڻهو ديوان حافظ مان فالون ڪيڻ لڳا.

هو هڪ اهڙو صوفي لا ڪوفي هو جنهن وٽ مجازي محبوب سان ميلاپ ڪي حقيقي محبوب يا خدا ڪي سڃاڻي، ان سان هڪ ٿيڻ وارو خيال آهي. هو ظاهري علم کي ڪافي نٿو سمجهي. فارسي شاعريءَ جون اهڙيون روايتون بہ اسان کي سنڌي شاعريءَ ۾ پڻائيءَ وٽ ملن ٿيون. سر يمن ڪلياڻ ۾ مختلف بيتن جون سٽون آهن، مثال طور:

اکر پڙهي ايا ڳيا قاضي ٿيين ڪياءِ؟

هڪ ٻي سٽ ۾ چوي ٿو:

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾!

ساڳيا موضوع ٻين سنڌي ڪلاسيڪي شاعرن وٽ بہ ملن ٿا. بنياد پرستن جي منافقي ۽ پنهنجي ظاهري علم تي ٻانور لاءِ قاضي قادن بہ چوي ٿو:

ڪنز قدوري قافيا، جي پڙهي پروڙين سي
تہ ڪر منڊي ماڪوڙ کوهہ ۾، پيئي ڪڇي اپ

جهڙيءَ ريت حافظ جا جديد دور جا شارح، سندس شاعريءَ جي موضوع جي بيان ۾ صوفياڻين روايتن، مذهبي حوالن، ۽ حقيقي روحاني ڪيفيتن جي ذڪر سان گڏ سندس طرفان وقت جي حاڪمن، بنياد پرستن ۽ ٻين اهڙن طبقن جي حرڪتن، منافقتن ۽ مصلحتن تي طنز (satire) جو ذڪر ڪن ٿا. اها ڳالهہ منهنجي لاءِ نئين بہ آهي تہ ڇرڪائيندڙ بہ آهي، ڇو تہ ان سموري عمل دوران حافظ شيرازي جيڪو 14 صدي عيسويءَ جي ايران جي مروج روايتن موجب مذهبي صوفي

وڏيڪ سمجهيو ويندو هو سو هڪ پنهنجي دور جو وڏو مفڪر به ٿو لڳي. هيڏانهن وري اسان جي سنڌي صوفي شاعرن جي شرح ڪندڙن مان 20 صديءَ جا پڙهيل عالم به انهن کي فارسي ڪلاسيڪي شاعرن جي طرز تي مذهبي رنگ ۾ پيش ڪرڻ واري روايت تي هلڻ لڳا هئا. جنهن ۾ 20 صديءَ جي پڇاڙيءَ ۽ 21 صديءَ جي شروعات ۾ ڪجهه تبديلي محسوس ٿئي ٿي. انهن ڪلاسيڪي شاعرن مان قاضي قادن کان خواجه محمد زمان لنواريءَ واري تائين ته وري به صرف ۽ صرف مذهبي حوالو ٺهيو ٿي، پر شاهه لطيف ۽ سچل جي شاعريءَ ۾ موجود سياسي سماجي شعور ۽ مذهبي منافقت وارن پهلوئن تي چيل شاعريءَ کي قبول نه ڪرڻ يا اُن کي پڌرو نه ڪرڻ جي پٺيان ڪهڙا ڪارڻ هئا. اهو سمجهه ۾ نه ٿو اچي، پر هاڻي اُنهيءَ روايت ۾ تبديلي هڪ مثبت عمل آهي. جيئن هاڻي حافظ جا پڙهندڙ ۽ نقاد رڳو سندس شاعريءَ جي روحاني رازن بابت نه، پر سندس سياسي سماجي فڪر بابت لکن ٿا. تيئن شاهه لطيف بابت به لکجي رهيو آهي.

منهنجي بابا يعني محمد يعقوب 'نياز' به پنهنجي دور جي روايت موجب حافظ جي شعرن جي شرح ڪئي آهي، پر ڪٿي ڪٿي سمجهاڻين ۾ سنڌي شاعريءَ مان حوالا به ڏنا آهن.

هيءُ ڪتاب ٻيهر شايع ڪرائڻ جو مقصد اهو به آهي ته هڪ طرف سندس سمورو پورهيو پڌرو ٿئي ۽ گڏوگڏ اسان جي نئين نسل کي اهو پس منظر ملي سگهي، جنهن ۾ اسان جي صوفي شاعرن جي شاعراڻين روايتن جي حوالي سان، ذهني تربيت ٿيل هئي، يا مڪتبن، مدرسن ۽ خانقاهن جي ماحول ۾ پليا نپنا هئا. هنن شاعرن انهن روايتن کان بغاوت به ڪئي ته وري انهن جي غير شعوري پوئواري به ڪئي.... مون کي اميد آهي ته هي ڪتاب نه صرف ان ڪلاسيڪي ورثي کي سمجهڻ ۾ مدد ڪندو پر جديد دور جي تقاضائن مطابق شاعرن جي نئين طرز سان شرح جي ڏس ۾ به رهنمائي ڪندو.

ـ ڊاڪٽر فهميده حسين

□

پيش لفظ

(پهريون ڇاپو)

منهنجو تعلق اُن نسل سان آهي، جيڪو اوڻيهين ۽ ويهين صديءَ جي وچ ۾ برزخ جي پل وانگر هو. جنهن جي هڪ طرف ماضيءَ جو ڪلاسيڪي دور هو ۽ ٻئي طرف مستقبل جو جديد دور هو. ڪلاسيڪي دور جي تاڃي پيٽي کان اسين واقف هئاسون، ڇاڪاڻ ته اهو اسان جو ورثو هو. مستقبل جيتوڻيڪ تابناڪ ٿي ڏسڻ ۾ آيو، پر هر نئين شيءِ وانگر ان جي مثبت ۽ منفي هجڻ بابت اسين گومگو جي ڪيفيت جو شڪار هئاسين. ڪلاسيڪي دور، اسان کي پنهنجي بزرگن ٺهيل ٺُڪيل، تڪيل توريل ماپن ۽ معيارن جي قالب ۾ ڏنو. اهو اسان تي ڇڏيل هو ته اُن قالب جي ذريعي اسين پنهنجي اولاد کي خوش شڪل، قابل فهم ۽ ارتقا پذير صورتون مهيا ڪري ڏيون. انهن صورتن کي قبول ڪرڻ يا نه ڪرڻ، اسان جي ايندڙ نسلن تي ڇڏيل هو، پر اسان لاءِ ته هر حالت ۾ پنهنجي ورثي کي قبول ڪرڻو ئي هو. ان ۾ نه پسند کي دخل هو، نه ڪنهن هڪ يا ٻي صورت جي انتخاب جو ڪو امڪان ئي هو. اسان جي ان ورثي ۾ هڪ طرف پراڻو ڏيهي ادب هو، جو عربي ۽ فارسي ماخذن مان فارسيءَ جي ذريعي اسان کي مليو. ٻنهي صورتن ۾ فارسيءَ کي اهميت حاصل هئي. فارسي، علم جي حصول جو اهم ذريعو هئي ۽ اُن جي اُن تسلط کي ڪئين صديون گذريون هيون. اسان جي نسل لاءِ فارسي علمي ۽ ادبي شعور جو سر چشمو ان معنيٰ ۾ هئي.

جڏهن اسان جي نسل تي اهو بار پيو ته ايندڙ نسلن کي علم ۽ ادب جو شعور منتقل ڪريون، تڏهن اسان مان انهن، جن مغربي ٻوليون انگريزي، فرينچ وغيره سکيون، تن انهن ٻولين جو ادب سنڌيءَ ۾ پلٽائي وڌو ۽ مون جهڙن، جن جي اُنهن ٻولين تائين رسائي نه ٿي سگهي، تن وري فارسي ادب مان چونڊي چڱيون شيون سنڌيءَ

۾ آڻڻ جو سوچيو. فارسي ادب گهڻو تڻو شاعريءَ ۾ ئي وڌيڪ منعڪس آهي. (اها ٻي ڳالهہ آهي تہ جڏهن قومن جو زوال ايندو آهي، تڏهن ان ۾ شاعري وڌيڪ مقدار ۾ پيدا ٿيڻ لڳندي آهي!)

فردوسي، رومي، سعدي، حافظ ۽ خيام، فارسي ادب جا اهي روشن ستارا آهن، جن فارسيءَ کي فڪر ۽ معنيٰ جي گهرائي ڏيڻ سان گڏ، ان کي بين الاقوامي ادب ۾ بہ اهم جاءِ وٺي ڏني. انهن ئي شاعرن فارسيءَ کي اهي اسلوب ڏنا، اهي صنعتون ڏنيون، جيڪي نہ رڳو فارسيءَ وارن لاءِ روايت بڻجي ويون، پر ننڍي کنڊ ۾ اردو ۽ سنڌي ادب لاءِ پڻ قابل تقليد شعري لوازمات ۾ شامل آهن. انهن مان هر هڪ شاعر پنهنجي پنهنجي فن جو بي مثال تاجدار سخن آهن، پر حافظ شيرازي غزل ۾ حرف آخر جي حيثيت رکي ٿو. هن نہ رڳو غزل کي هڪ شعري صنف ۽ صنعت طور منفرد مقام ڏنو ۽ ان ۾ عجب جهڙا تجربا ڪيا، پر انسان جي جذبن ۽ احساسن جي لطافت کي لفظن ۽ معنيٰ جا اهڙا اهڙا لباس پهرايا اٿس، جو ڪي ڪي شعر پڙهي، سندس زبان جي شيريني ۽ لطافتن تي واهہ واهہ ڪندي، پڙهندڙ سندس معنوي گهراين ۽ استعارن جي وسعت ۾ گم ٿيو وڃي.

حافظ شيرازيءَ جي انهن معنوي گهراين ۽ استعارن جي وسعتن ۾ پنهنجي ايندڙ نسلن کي شريڪ ڪرڻ لاءِ، مون هن جي شعرن کي سنڌي نثر ۾ بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان مان پڙهندڙ ڪيتريقدر حظ ۽ لطف حاصل ڪري سگهندا، سو تہ چئي نٿو سگهان، پر جيئن اڳيان چئي آيو آهيان تہ اوڻيهين صديءَ ۽ ويهين صديءَ جي برزخ جي پل جو ڪلاسيڪي پاسو وراثت طور پار پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. ان معنيٰ ۾ ڪجهہ قدر ڪامياب ٿيس تہ پوءِ سمجهندس تہ منهنجي محنت ثاب پئي آهي.

حافظ شيرازيءَ جو هي ترجمو منهنجي بنهہ پراڻن ڪاغذن مان ڪڍي، صاف ڪري ڇپائڻ جو هي سمورو ‘جهنجهٽ’، منهنجي ڏيءَ فهميده پاڻ تي کنيو آهي. مون کي تہ ياد بہ نہ آهي تہ هي ترجمو مون ڪڏهن پورو ڪيو هو. فقط ايترو ياد پويم ٿو تہ جڏهن ٽريننگ ڪاليج ۾ پهريون سال پڙهڻ ويو هوس، تڏهن واندڪائيءَ ۾ ويهي، هي

رنڌا روڙيا هئم. ان ڪري، هن ۾ زبان جو اهو اسلوب آهي، جيڪو هينئر شايد اوپرو نہ، تڏهن بہ ’مدي خارج‘ سمجهيو وڃي، ڇاڪاڻ تہ اڄ جي سنڌي زبان جو اسلوب ’ڪهاڻيءَ‘ کان ’هائيڪو‘ جي هائيڊوس ۾ ٽپيون ڏيندي اتي پهتو آهي، جتي لفظ ۽ معنيٰ جا رشتا عدم ۽ وجود جي برزخ جي پل تي اچي پهتا آهن. ان ڪري آخر ۾ شڪايت نہ سهي، فهميده ۽ سندس نسل جي سيني پڙهندڙن لاءِ فارسيءَ جو هيءُ شعر لکڻ تي دل چوي ٿي:

درمیان قعرِ دریا تختہ بندم کردہ ای
باز می گوئی کہ دامن تر مکن، ہشیار باش!

(ترجمو: درياهہ جي سير ۾ مون کي تختي سان ٻڌي ڇوين ٿو تہ خبردار هوشيار رهجان متان دامن تر نہ ٿيئي.)

محمد يعقوب ’نياز‘
ڪراچي
5 فيبروري 1983ع

محمد يعقوب ’نياز‘

(تعارف)

محمد يعقوب ’نياز‘ 7 آگسٽ 1904ع ۾ ٽنڊي ڄام جي هڪ پڙهيل لکيل وچولي طبقي جي عاقلاڻي ميمڻ گهراڻي ۾ پيدا ٿيو. ابتدائي تعليم ٽنڊي ڄام ۾ ورتائين. 1919ع ۾ سنڌي فائنل پاس ڪيائين. حالتن جي مجبوريءَ ڪري، انهيءَ ئي سال کان ماستريءَ جي نوڪريءَ ۾ جوٽجي ويو پر ڳڌوڳڌ پنهنجي تعليم به جاري رکيائين. ايڪيتاليهه سال سنڌ جي مختلف اسڪولن ۾ پرائمري استاد، هيڊ ماستر، تعلقي ماستر ۽ سپروائيزنگ استاد طور ڪم ڪيائين. ان وچ ۾ ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج جا ٽي ئي سال 1923، 1924 ۽ 1946ع ۾ پاس ڪيائين. هڪڙو سال (1932) زرعي ڪاليج (فارم) لائلپور ۾ زرعي تعليم جو ڪورس پڻ پاس ڪيائين، ۽ ڪجهه عرصو (1935 کان 1938ع تائين) ٻارڙن کي زرعي تعليم پڻ ڏيندو رهيو. 1960ع ۾ رٽائر ڪيائين.

سندس والد، محمد اسماعيل ميمڻ، سندس جنم کان ڪجهه ڏينهن اڳ گذاري ويو. ان يتيميءَ هن جي شخصيت کي ڪجهه اهڙا موڙ ڏنا، جيڪي هن جي زندگيءَ تي حاوي رهيا آهن، ۽ هن هرممڪن ڪوشش ڪري پاڻ کي گهڻ پاسي ۽ پاٽيري شخصيت بنايو. محروميءَ جي احساس هن ۾ اهو جذبو پيدا ڪيو جنهن جي طفيل، هن پنهنجي اولاد کي، باوجود غريبيءَ جي، هرممڪن ڪوشش ڪري، محرومين جو شڪار ٿيڻ نه ڏنو. اُن لاءِ ماستريءَ جي پورهئي کانسواءِ، پنهنجي باقي وقت ۾ خوش نويسي، جلدبندي، واڍڪي ڪم، رازڪي ڪم ۽ سونارڪي ڪم جي پورهين ذريعي، پنهنجي اولاد جي ضرورتن کي پورو ڪندو رهيو. هن جي لاءِ پورهيو انسان جو عظيم ترين ۽ خوبصورت ترين عمل آهي ۽ جيڪو پورهيو نه ڪري يا پورهئي جي عظمت کان انڪار ڪري، اهو هن جي لفظن ۾ ’مردار‘ آهي. اهو ئي سبب آهي، جو اڄ به 78ـ

79 ورهين جي ڄمار ۾ بيماريءَ جي شديد حملن جي باوجود، هو پاڻ کي ڪنهن نہ ڪنهن پورهئي ۾ مصروف رکندو اچي. ٻيو ڪجهہ نہ پڇندس تہ پنهنجي پوٽن، ڏهٽن ۽ ڏهٽين لاءِ خوبصورت ٻہلا ويٺو ٺاهيندو.

سندس زندگيءَ جو ٻيو عشق ڪتاب ۽ علم سان آهي. نوڪريءَ جي ابتدائي زماني ۾ ٽنبي قيصر ۾ هو تڏهن مولوي عبدالرسول صاحب نظامائيءَ کان عربي ۽ فارسيءَ جي تعليم بہ حاصل ڪندو رهيو. پئسو پنجڙ گهٽ هجڻ جي باوجود معياري ڪتاب ۽ رسالا خريد ڪرڻ سندس بچت جو واحد مصرف هوندو هو. مٿس نياز فتحپوري ۽ سندس رسالي ’نگار‘ جو وڏو اثر رهيو آهي، ۽ جيئن ئي اهو رسالو شروع ٿيو اُن وقت کان ورهاڱي تائين، گهرائيندو رهيو. رٽائر ٿيڻ کانپوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي نگرانيءَ ۾ ’جامع سنڌي لغات‘، ’لوڪ ادب‘، خليفي نبي بخش جي رسالي ۽ ميين شاهہ عنايت جي رسالي تي بہ ڪم ڪيائين. شاعريءَ سان خاص شغف رهيو اٿس. تخلص ’نياز‘ اٿس. ترجمن کان سواءِ ڪهاڻيون بہ لکيون اٿس. هڪڙو ننڍڙو ناولٽ بہ لکيائين، ان کي صاف ڪري ڇپائڻ جو خيال نہ آٿس.

هن وقت ڪراچيءَ ۾ پنهنجي وڏي پٽ سراج سان رهائش پذير آهي، ۽ پنهنجي اولاد، ڏوهٽن، ڏوهٽين، پوٽن ۽ پوٽين لاءِ اٿاهہ پيار جي سمنڊ جي صورت، هن شعر جيان براجمان آهي:

جي اسين پيار کان اڳيرا ناهيون
پيار اسان کان اڳيرو ڇو ناهي؟

قلم تازو: محمد يعقوب ’نياز‘ 11 ڊسمبر 1983ع تي وفات ڪئي. هن پنهنجن پوين ۾ سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ سان اتوٽ پيار ۽ انهن جي اجري آئيندي لاءِ پاڻ ارپڻ جو جذبو اوتيو ۽ انهن مان هر ڪنهن سنڌي ادب جي دامن ۾ پنهنجي طرفان ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪٽا ضرور پيش ڪيا. انهن مان عبدالحق عظيم، جميلہ تبسم ۽ انيس ميمڻ ڪجهہ وقت لکي خاموش ٿي ويا، جڏهن تہ سراج (مرهيات) ۽ فهميده حسين سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب کي پنهنجي سڄي ڄمار ارپي ڇڏي، هن وقت سندس ٽين پيڙهيءَ جي هٿ ۾ قلم آهي ۽ اهي سندس نقش قلم تي هلي رهيا آهن.

(د ف. ح: 2018ع)

سوانح عمري مولانا حافظ شيرازي

(1315ع کان 1390ع)

عالمن، فارسي شاعريءَ جا چار زمانا مقرر ڪيا آهن، جن مان پهرئين دور ۾ رودڪي، اسد طوسي، عنصري، فرخي ۽ **فردوسي** باڪمال شاعر هئا. جن ۾ رودڪيءَ کي اوليت جو فخر حاصل آهي ۽ فردوسيءَ کي خاتميت جو.

ٻئي دور ۾ خاقاني، انوري، نظامي، حڪيم سنائي، **مولانا روم**، عمر خيام وغيره آهن.

پهرئين ۽ ٻئي دور جي شاعريءَ ۾ هي فرق آهي تہ پهرئين دور جا شاعر قدرتي طبيعت کان شعر چوندا هئا. آسپاس شين جون تشبيهون ڪتب آڻيندا هئا. ٻئي دور جي شاعرن زياده غور ڪيو ۽ انهن تي عرب جي عالمن جو اثر پوڻ ڪري فصاحت ۽ بلاغت جا شعر پيدا ڪيا، پهرئين دور ۾ سادگي هئي، تہ ٻئي دور ۾ رنگيني ۽ لطافت.

ٽئين دور ۾ سعدي، امير خسرو ۽ **حافظ شيرازي** بهترين شاعر آهن. هن زماني ۾ غزل خوانيءَ جو چرچو وڌيو. بادشاهن ۽ اميرن جي خوشامد ۾ قصيدا چيا ويا. عاشقانہ مثنويون وجود ۾ آيون ۽ دلين کي خوش ڪرڻ جا قصيدا ۽ غزل فراوانيءَ سان چيا ويا.

چوٿين دور ۾ **فيضي، عرفي**، نظيري، مرزا صاحب وغيره پيدا ٿيا. هن زماني ۾ شاعريءَ جي سيني قسمن جو وڏو ذخيرو موجود ٿيو ۽ شعر جي مضمونن ۾ وڏيڪ باريڪي ۽ پيچيدگي پيدا ڪئي وئي.

درحقيقت هن دور جي ختم ٿيڻ سان ايران ۾ شاعري بہ ختم ٿي. البتہ ان کان پوءِ ايران ۽ هندستان ۾ فارسي شاعريءَ جا ڪي شاعر برابر پيدا ٿيا. مگر انهن جي ڪا نئين شاعري نہ هئي ۽ سندن اهو ئي سعدي ۽ حافظ جو انداز هو.

مذڪوره تمهيد آڻڻ جو مقصد رڳو هي آهي، تہ انهيءَ ٽئين دور

جي شاعرن مان حافظ شيرازيءَ جي زندگيءَ ۽ هن جي ڪلام جي خوبين تي ڪجهه لکيو ويجي.

حافظ شيرازيءَ جي زندگيءَ بابت مفصل حالات ڪنهن به ڪتاب مان نه ٿا ملي سگهن، تاهم جو ڪجهه احوال ملي سگهيو آهي، اهو هي آهي:

نالو ۽ نسب

خواجا شمس الدين محمد حافظ شيرازيءَ جو ڏاڏو اصفهان جي آسپاس جو باشندو هو. جڏهن شيراز ۾ اتابڪن جي حڪومت هئي، تڏهن هن شيراز ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي. خواجه صاحب جي والد جو نالو بهاوالدين هو. جنهن واپار شروع ڪيو ۽ ايترو ڪمايو جو هو شاهوڪارن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. هن جڏهن وفات ڪئي ته پويان ڪافي دولت ۽ ٽي فرزند ڇڏيائين. پٽن کي جيتوڻيڪ ڪافي ورثو مليو. مگر انتظام جو سليقو نه هئڻ سبب سندن پيءُ جي ڪمائي ٿورن ئي ڏينهن ۾ اڏامي وئي. ٻه پٽ پريشان ٿي هيڏانهن هوڏانهن هليا ويا، مگر خواجه صاحب سڀني ۾ ننڍو هوندي به ماءُ وٽ شيراز ۾ ئي رهڻ لڳو. سندس نالو شمس الدين هو. سندس والده کيس محلي جي هڪڙي شخص جي حوالي ڪيو ته کيس پنهنجي خدمت ۾ رکي ۽ اُن جي عيوض کاڌي پيتي جو ذمو کڻي، مگر اهو شخص بداطوار هو انهيءَ ڪري جڏهن هو سمجهه ڀريو ٿيو ته هن کي ڇڏي، هن اٽي ڳوهڻ جو ڌنڌو شروع ڪيو. آڌي رات جو اٽي صبح تائين اٽو ڳوهيندو هو. ان محلي جي ڀر ۾ ئي هڪڙو مدرسو هو جتان روزانو لنگهندي سندس دل ۾ علم حاصل ڪرڻ جو شوق پيدا ٿيڻ لڳو. نيٺ ان مدرسي ۾ داخل ٿيو اٽي جي ڪمائيءَ مان ڪجهه ماءُ کي، ڪجهه پنهنجي خرچ لاءِ ۽ ڪجهه خيرات ڪندو رهيو.

مدرسي ۾ سڀ کان اول خواجا صاحب قرآن شريف ياد ڪيو. اُن زماني ۾ شاعريءَ جو تماشو به عام هو. محلي ۾ هڪڙو ڪپڙي جو دڪان هو جنهن جو مالڪ ڪجهه سليم طبع وارو هو ۽ هن کي شعر ۽ شاعريءَ جو به ڪجهه شوق هو. هن جي دڪان تي اڪثر شاعر ايندا هئا ۽ شعر و سخن جي مجلس مچندي هئي. خواجه صاحب انهن کي

ڏسي متاثر ٿيو ۽ پاڻ بہ شاعري شروع ڪيائين. سندس طبيعت موزون نہ هئي، انهيءَ ڪري بي ڊنگو شعر چوندو هو. رفتہ رفتہ چرچائي ۽ لغوگو شاعر بڻجي ويو. ماڻهو.ڪيس تفريح لاءِ گهرائيندا هئا ۽ لطف وٺندا هئا. بہ سال هن جي اها حالت بڻيل هئي ۽ ماڻهن هن کي تفريح ۽ مسخريءَ جو مرڪز ڪٿي بنايو پر قدرت کي هن کان ٻيو ڪم وٺڻو هو. اوچتو هن پنهنجي حالت محسوس ڪئي ۽ ماڻهن جي ذهنيت کان واقف ٿي غصي ۽ دلي رنج ۾ مبتلا ٿي ويو ان ئي حالت ۾ هڪڙي ڏينهن صبح جو اٿي هن هي غزل لکيو:

دوش وقتِ سحر از غصه نجاتم دادند
واندران ظلمتِ شب آبِ حیاتم دادند

(يعني ڪالهہ صبح جو مون کي ڪاوڙ کان نجات بخشيائون ۽ رات جي اوندهہ ۾ مون کي آب حيات عطا ڪيائون.)

شهر ۾ آيو تہ ماڻهن عادت موجب. شعر پڙهڻ لاءِ ڪيس چيو. پاڻ اهو ئي شعر پڙهيائين. سيئي حيران ٿي ويا، پر انهن خيال ڪيو تہ شايد ڪٿان لڪائي ڪٿي آيو آهي، تنهنڪري امتحان طور ڪيس هڪڙي طرح ڏنائون. هن ان تي بهترين غزل لکيو. پوءِ تہ سندس شهرت گهر گهر ٿي وئي، آخرڪار پري پري کان سلطانن ۽ اميرن وٽان ڪيس دعوت اچڻ لڳي.

شاهہ ابو اسحاق، جو خازان خان جي پاران شيراز جو حاڪم هو اهو خود شاعر ۽ شاعرن جو قدردان هيو ان سان گڏ عيش و طرب جو بہ دلدادو هو. انهيءَ ڪري جيتوڻيڪ ملڪي انتظام بگڙي ويو. مگر شيراز باغِ اِرم بنجي ويو ۽ گهر گهر عيش ۽ خوشيءَ جون مجلسون ٿينديون رهيون ۽ حافظ جو ڪلام ان زماني کان گهڻو متاثر ٿيو.

سنہ 754 هجريءَ ۾ مبارزالدين جڏهن شيراز هٿ ڪيو تہ ابو اسحاق ڀڄي ويو ۽ 758 هجريءَ ۾ امير جي اشاري تي قتل ٿي ويو. خواجہ صاحب کي هن جي قتل جو نهايت افسوس ٿيو ۽ هن جي ڏک ۾ هڪڙو قطعو لکيائين. اهو صدمو سندس دل ۾ مدت تائين رهيو ۽ غزلن ۾ هن جو نالو زبان تي ايندو رهيو.

راستی خاتم- فیروزہ ابو اسحاقی
خوش در خشید ولی دولت مستعجل بود

(يعني سچ تہ هيئن آهي تہ ابو اسحاق جي فيروزي جي مهر چڱو چمڪي، مگر اها هڪڙي ناپائيدار دولت هئي.)

امير مبارزالدين متقي انسان هو. تخت نشين ٿيندي ئي هن محتسب مقرر ڪيا ۽ سڀ شراب خانا بند ڪرايا.
حافظ انهيءَ واقعي ڪي هيئن ڄاڻايو آهي:

اگرچہ بادہ رخ بخش و باد گل بیز است
ببانگ چنگ مخوری کہ محتسب تیز است

(يعني: جيتوڻيڪ شراب فرحت بخشيندڙ ۽ هوا خوشبودار آهي، مگر تون چنگ جي آواز سان شراب نہ پي، ڇو تہ محتسب تند خو (تيز مزاج) آهي.)

مئخانن جي بند ٿيڻ بابت هيٺيون ذڪر آندو اٿس:

نامۂ تعزیت دختر رز بنویسید
تا حریفان ہمہ خون از خرہا بگشایند
بہ صفائی دلِ رندان و صبوحی زدگان
بس در بستہ بہ مفتاح دعا بگشایند

(يعني شراب جي موت جو تعزيت نامو لکو تہ مڙيئي دوست خون جا لڙڪ وهائين. رندن جي دل جي صفائيءَ لاءِ ۽ صبح جي شراب پيئڻ وارن لاءِ گهڻا دروازا، دعا جي ڪنجيءَ سان کوليندا.)

امير مبارزالدين سنہ 765هہ ۾ وفات ڪئي، پر هن جا پويان ڇهہ ورهيہ سفيد قلعي ۾ گذريا، جتي هن جي پٽن، شاهہ محمود ۽ شاهہ شجاع هن کي انڌو ڪري قيد ڪيو هو.
امير شاهہ شجاع (760_783ع) واپار جي لحاظ کان ميخانن تان روڪ لاٿي. هو پاڻ شاعر هو ۽ حافظ جي قدرداني ڪيائين. حافظ شجاع جي تعريف ۾ بهترين غزل چيا آهن:

سحر ز ہاتف غیبم رسید مژدہ بگوش،
کہ دورِ شاہ شجاع است مئہ دلیر بنوش۔

(يعني صبح جو هاتف منهنجي ڪن ۾ هيءَ خوشخبري پهچائي تہ شاهہ شجاع جي حڪومت جي دور ۾ دلير ٿي شراب پيءَ.)

شاهہ شجاع کان پوءِ شاه زين العابدين، شاه يحيٰ ۽ شاه منصور جا زمانا آيا. حافظ شاهہ منصور جي مبارڪباديءَ ۾ غزل لکيو:

بیا کہ رایتِ منصور بادشاہ رسید،
نوید فتح بشارت بمہر و ماہ رسید

(يعني! اچ! جو بادشاهہ جو ڪامياب جهنڊو پهتو. فتح جي خوشخبريءَ ۽ بشارت، چنڊ ۽ سج تائين پهتي.)

شاه منصور جي زماني ۾ تيمور، شيراز تي حملو ڪيو. منصور جيتوڻيڪ نهايت بهادر ۽ ارادي جو پختو هو، مگر تيمور سان پڄي نہ سگهيو ۽ قتل ٿي ويو. هن جي بهادريءَ جو خود تيمور بہ مداح ٿيو. تيمور حافظ کي گهرايو ۽ چيو تہ مون دنيا کي هن ڪري ويران ڪيو آهي، تہ پنهنجي وطن بخارا ۽ ترڪستان کي آباد ڪريان، مگر تون هڪڙي تر جي بدلي اهو ڇڏي، اُنهن کي وڪڻي رهيو آهين تہ:

اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دلِ ما را
بخالِ ہندویش بخشم سمرقند و بخارا را

خواجہ صاحب فرمايو تہ "انهن فضول خرچين ئي تہ مون کي هنن فاقن جهڙين حالتن تي پهچايو آهي". تيمور سندس جواب ٻڌي کلي ماٺ ڪئي.

حافظ جو ڪلام پري پري جي بادشاهن تائين پهچي ويو ۽ داد حاصل ڪرڻ لڳو ۽ ڪيترن هنڌان شوقيہ خط وٽس اچڻ لڳا. بغداد جي حڪمران سلطان احمد بن اويس، خواجہ حافظ کي بار بار اچڻ لاءِ لکيو. خواجہ صاحب وڃڻ لاءِ گهڻُو ئي سنبريو مگر رُڪناباد جي پاڻيءَ ۽ خاص مصليٰ جي هوا کيس وڃڻ نہ ڏنو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

نمی دہند اجازت مرا بہ سیر و سفر
نسیم خاکِ مصلّٰی و آبِ رکناباد

دکن ۾ بهمني بادشاهن جي حڪومت جي دور ۾ سلطان محمود نهايت قابل ۽ عربي فارسيءَ جو ممتاز شاعر هو ۽ شعراءَ جو قدردان هو. هن جي هاڪ ٻڌي حافظ، دکن جي سفر جو ارادو ڪيو مگر اهو خيال دل ۾ ئي رهجي ويس. • محمودي درٻار جو وزير اعظم مير فضل الله جڏهن انهيءَ ڳالهه کان واقف ٿيو، تڏهن هن سفر خرچ موڪلي هڪ دعوت نامي جي ذريعي حافظ کي طلب ڪيو. شيراز کان هند جي سفر لاءِ خواجه حافظ نڪتو. محمود شاهي جهاز جو دکن کان ايراني بندر هرمز ۾ آيل هو ۽ واپس وڃڻ لاءِ تيار هو اُن ۾ اچي چڙهيو. اتفاق اهڙو ٿيو جو جهاز اجا لنگر به نه کنيو هو ته طوفان اچي لڳو خواجه صاحب يڪدم جهاز تان لٿو ۽ هيٺيون غزل لکي مير فضل الله ڏانهن موڪليو:

دمی باغم بسر بردن جہان یکسر نمی ارزد،
بہ میء بفروش دلق، ماکزاین بہتر نمی ارزد،
شکوہء تاج سلطانی کہ بیم جان درد درج است
کلاہ دلکش است اما بہ ترک سر نمی ارزد
چہ آسان می نمود اول غمِ دریا ببوئی سود،
غلط گفتم کہ موجش گوہر نمی ارزد.
چو حافظ در قناعت کوش و از دنیائی دون بگذرد،
کہ یک منت دو نان بصد من زر نمی ارزد۔

(يعني هڪڙو دم غم سان گذارڻ ساري جهان کان زياده قيمتي آهي، اسان جي گودڙي شراب جي عيوض وڪڻ، ڇاڪاڻ ته انهيءَ کان بهتر ان جو قدر نه ٿي سگهندو.

• پير حسام الدين، مڪلي نامي ۾ لکيو آهي ته هو سيد محمد ۽ ان جي پٽ سيد احمد شيرازيءَ سان گڏ، (سنڌ جي علمي ادبي فضيلت جو ٻڌي، سنڌ اچي رهيو هو پر قندار مان سيد محمد شيرازيءَ کيس موٽائي ڇڏيو. (ت. ج)

بادشاهي تاج جي دبدبي ۾ جان جي دشمن جو خوف شامل آهي.
تاج گهڻوئي چڱو پر مٿي جي سور جي عيوض چڱو نہ آهي.
دريا جو غم نفعي جي اميد تي نهايت آسان نظر ٿي آيو مگر مون
غلط چيو هر لهر جي پيٽ ۾ سؤ موتي بہ ڪجهہ حيثيت نٿا رکن.
ڪمينيءَ دنيا کي ترڪ ڪر ۽ ’حافظ‘ وانگر قناعت ۾ رهہ،
ڪمينن جو هڪڙي جَوَ جيترو احساس، سو مڻ سونَ جي عيوض
کڻڻ چڱو نہ آهي.)

مير فضل الله اهو غزل سلطان جي خدمت ۾ پيش ڪيو ۽ سڄو واقعو بيان ڪيو. سلطان متاثر ٿي، پنهنجي دربار جي هڪڙي معتمد کي هڪ هزار چانديءَ جا سڪا ڏنا تہ هو هندستان جون بهترين مصنوعات خريد ڪري، خواجہ صاحب جي خدمت ۾ تحفي طور پيش ڪري.

حافظ شيرازيءَ جي وفات

خواجہ صاحب جي وفات سنہ 793 هجريءَ ۾ ٿي، ’خاڪ مصليٰ‘ مان سندس وفات جي تاريخ معلوم ٿئي ٿي. تاريخ جو قطعو هي آهي:

چراغِ اہلِ معنیٰ خواجہ حافظ
کہ شمع بود از نورِ تجلّی
چو در خاکِ مصلّٰی یافت منزل
بجو تاریخش از خاکِ مصلّٰی

’مصليٰ‘ سندس نهايت پياري جاءِ هئي، انهيءَ ڪري کيس اتي ئي دفن ڪيو ويو. سلطان باز بهادر جي حڪومت ۾ محمد معمائي وزير اعظم گهڻي خرچ سان سندس شاندار مقبرو تعمير ڪرايو جو اڄا تائين قائم آهي، جنهن کي سندس نالي جي نسبت سان ’حافظي‘ چيو وڃي ٿو. هفتي ۾ هڪڙو خاص ڏينهن مقرر آهي، جنهن تي ماڻهو زيارت لاءِ ويندا آهن ۽ سارو ڏينهن اتي گذارين. خواجہ صاحب پنج سؤ ورهيہ اڳ فرمائي ويو آهي:

بر سر تربتِ، ما چون گذری همت خواه
که زیارتگه رندان جهان خواهد بود

(جڏهن اسان جي قبر وٽان لنگهين ته دعا گهرجان، ڇاڪاڻ ته هي جهان جي رندن جي زيارت گاهه هوندي.)

حافظ جو اولاد

خواجه صاحب جي رنگين مزاجيءَ ۽ آزاد خياليءَ مان اندازو ٿئي ٿو ته هو ٻارن ٻچن جي ڪٽراڳ کان آجو هوندو پر ائين نه آهي، پاڻ شادي ڪيائين ۽ کيس اولاد به ٿيو. سندس فرزند شاهه نعمان هندستان ۾ آيو ۽ هتي ئي وفات ڪيائين. سندس قبر برهانپور ۾ قلعي اسير وٽ آهي.

حافظ جي علمي لياقت

خواجه صاحب جي احوال مان فقط محلي جي مدرسي ۾ ابتدائي تعليم حاصل ڪرڻ جو پتو پوي ٿو مگر سندس ڪلام مان صاف ظاهر آهي ته پاڻ پنهنجي ڪوشش سان علم سان مالا مال ٿيو آهي، ڇاڪاڻ ته کيس عربيءَ جي مڪمل ڄاڻ آهي ۽ ڪيترائي شعر عربيءَ جا سندس ڪلام ۾ موجود آهن. نه فقط ايترو پر اهي سلاست ۽ فصاحت جي لحاظ کان نهايت اعليٰ آهن ۽ عجيب ڳالهه آهي ته سندس ديوان جي پهرين مصرع عربي آهي.

پاڻ قرآن جو حافظ آهي، انهيءَ مناسب سان پنهنجو تخلص به حافظ رکيو اٿس.

حافظ جو ڪلام ۽ ان جون خصوصيتون

خواجه حافظ جو تعلق عراقي اسڪول (دبستان) سان آهي، شعر جي ان اسڪول جو اڳواڻ قطران تبريزي آهي، صنعت گريءَ جي جيڪا عمارت هن بنائي، ان تي نظامي، ظهيري، انوري، خاقانيءَ ميناڪاري ڪئي، انهيءَ اسڪول جي شاعرن ڪلام جي سينگار ۽ شعر جي سهڻاين کي اهميت ڏني. تصنع، تڪلف ۽ دوراز ڪار تشبيهون ۽ استعارا، انهن جون خصوصيتون شمار ڪيون وڃن ٿيون، انهيءَ ئي سبب کان انهن جي غزلن ۾ تغزل جو جوهر موجود نه آهي. غزل ته پنهنجي آتم ڪهاڻي آهي، جنهن جو تصنع ۽ تڪلف سان وير آهي.

حافظ پاڻ کي شاعر خواجُو ڪرمانيءَ جو پيروي ڪندڙ چوي ٿو:

استادِ غزل سعدی است پیش ہم کس اما
دارد سخن حافظ طرز و روش خواجو

(ٻي پڙهڻي: دارد سخن حافظ طرزِ سخن خواجو)
(يعني: سڀني ماڻهن جي نزديڪ سعدي غزل جو استاد آهي، مگر حافظ جو ڪلام خواجوءَ جي طرز ۽ روش تي آهي.)

حافظ جي ڪلام ۾ به صنعت گيري ۽ سينگار آهي، مگر فرق هي آهي، ته حافظ جي غزل ۾ جذبات ۽ آتم ڪهاڻيءَ جو بيان آهي. دل، سوز و گداز جي جن منزلن مان لنگهي ٿي، اُنهن جون تصويرون آهن. روح تي جيڪي گذريو، ان جو ذڪر آهي. اهو ئي سبب آهي ته صنعتگري ۽ سينگار جي باوجود حافظ جي ڪلام ۾ تغزل جو جوهر موجود آهي.

جيتوڻيڪ حافظ جي شهرت غزل سببان آهي، مگر قصيدا، مثنويون، رباعيون وغيره سخن جا ٻيا قسم به چيا اٿس. البته اهي غزل جي مقابلي ۾ گهٽ درجو ٿا رکن، پر هي بلڪل صحيح آهي، ته دنيا ۾ اڄ تائين ڪوبه شخص غزل ۾ سندس همسر نه ٿي سگهيو آهي، ڪانئس پوءِ ٻين شاعرن به غزل کي چڱي ڪوشش سان لطف اندوز ڪيو آهي، مگر اهي به تسليم ٿا ڪن ته حافظ جو انداز ڪنهن جي حصي ۾ نه آيو آهي.

غزل جي هڪ خاص زبان آهي، جنهن ۾ نزاڪت، لطافت ۽ لوچ ٿئي ٿي ۽ ان لاءِ خيال به خاص آهن.

علمي يا فلسفيانه مضمون، جيڪڏهن ان ۾ ادا ڪيا وڃن ته اها رنگيني ۽ لطافت قائم نه ٿي رهي، مگر حافظ غزل ۾ هر قسم جا مضمون علمي، اخلاقي ۽ فلسفيانه ادا ڪري ٿو پر غزل جي لطافت ۾ ذرو به فرق نه ٿو اچي، اها وسعت حافظ ئي غزل کي ڏني آهي. مثلاً: قرآن شريف ۾ ارشاد آهي، ته ”مون پنهنجي امانت کي آسمان ۽ زمين تي پيش ڪيو مگر سڀني ان جي کڻڻ کان انڪار ڪيو فقط انسان ئي انهيءَ بار کي کڻڻ لاءِ تيار ٿيو.“

1. تصوف جي صاحبن وٽ ’امانت‘ مان مراد ’عشق حقيقي‘ آهي، جنهن کان انسان ئي مشرف ٿيو. مذهب جي صاحبن وٽ هي مقصد

آهي تہ ’شريعت‘ جي حڪمن جو بار کڻڻ جي قابليت فقط انسان ۾ ئي هئي ۽ هوئي جائز ۽ ناجائز حلال ۽ حرام ۽ نيڪ ۽ بند جي تميز رکي ٿو انهيءَ سبب ئي هن تي شريعت جا احڪام ايندا رهن ٿا. حافظ انهيءَ حقيقت کي مختلف خيال ۽ فڪر رکندڙن جي اڳيان هنن لفظن ۾ نهايت حسن بيان سان پيش ڪيو آهي:

آسمان بار امانت نتوانست کشید
قرعہ فال بنامِ من دیوانہ زدند

(يعني آسمان امانت جو بار نہ کڻي سگهيو تہ مون ديواني جي نالي قرعہ اندازي ڪئي وئي، يا ڪُڻو ڪڍيو ويو.)

2. ظاهر جي علمائن جي تصنيفن ۾ قرآن شريف جا جيڪي راز ڪڏهن نظر اچن ٿا. اهي حقيقت ۾ اهڙن عارفن جي زبان جي وسيلي کلن ٿا، انهيءَ بنياد تي خواجہ حافظ فرمائي ٿو:

ساقی بیا کہ عشق ندای کند بلند
کان کس کجا کہ قصہ ہم زما شنید

(يعني اي ساقي! اچ، جو عشق وڏي سڏ پڪاري رهيو آهي تہ اهو شخص، جنهن اسان جو قصو بيان ڪيو ان اسان ئي کان ٻڌو هو.)

3. دنيا ۾ خصومت ۽ جنگ و جدل جو وڏو سبب مذهبي نفرت آهي. دنيا ۾ انهيءَ جي باعث لکين حياتيون تباهہ ٿيون آهن. اهلِ دل اهڙن جهيڳڙن ۽ ٿوري ٿوري ڳالهہ تي ڪافر ۽ ملحد چوڻ کي نهايت ناپسند ڪن ٿا، جيتريقدر حقيقت پرستي ۽ عرفان شناسيءَ جو اثر وڌي ٿو اوتريقدر اهي خيال فنا ٿين ٿا، انهيءَ نُڪتي کي حافظ جدا جدا نموني ۾ ظاهر ڪيو آهي:

ہمہ کس طالبِ یار اند چہ ہوشیار چہ مست
ہمہ جا خانہ عشق است چہ مسجد چہ کنشت

يعني سيئي يار جا طالب آهن، ڇا هوشيار ڇا مست ۽ سيئي جايون عشق جو گهر آهن، ڇا مسجد هجي ڇا بت خانو.

درِ عشق خانقاه و خرابات شرط نیست
ہر جاکہ ہست پرتوی روی حبیب است

(ٻي پڙهڻي: در عشق خانقاه و خرابات فرق نيست)

(عشق ۾ خانقاه ۽ مئخاني جو شرط (يا فرق) نہ آهي، ڇو تہ هر ڪنهن جاءِ تي اسان جي دوست جي منهن جو نور آهي.)

4. اهل تصوف وٽ ادراڪ جو بنياد حواس خمسہ (پنج حواس) ۽ خارجي شيون نہ آهن، بلڪ خود دل ۾ اهڙي استعداد ۽ قابليت موجود آهي. جيڪڏهن ان جي پاڪائي ڪئي وڃي تہ سڀئي شيون جلوو ڏيکاريندڙ معلوم ٿين ٿيون. اُن کي ئي علم باطن چيو وڃي ٿو. جو ڪتابن مان نہ، پر قلب جي پاڪائيءَ مان حاصل ٿئي ٿو ۽ ڪاملن يعني انبياءَ عليهم السلام کي رياضت ۽ پاڪائيءَ جي بہ حاجت نہ آهي بلڪ انهن کي جبلتاً عطا ڪيو ويو آهي. خواجہ صاحب انهيءَ مسئلي کي هيٺين شعرن ۾ واضح ڪيو آهي:

سالہا دل طلبِ جام جم از ما می کرد
وان چہ خود داشت ز بیگانہ تمنیٰ می کرد

دیدمش خرم و خندان قدح بادہ بدست
و اندرآن آئینہ صدگونہ تماشا می کرد

گفتہ این جامِ جہان بین بتوکی داد حکیم
گفت آن روز کہ این گنبد مینا می کرد

(يعني ڪئين سال دل اسان کان جمشيد جو جام طلب ڪندي رهي، جيڪا چيز پاڻ انهيءَ وٽ هئي اها غير کان گهرندي رهي.

مون ان کي خوش خرم ڏٺو ۽ شراب جو پيالو ان جي هٿ تي هو ۽ انهيءَ آئيني ۾ هو سوين قسم جا تماشا ڪري رهيو هو.

مون پڇيو: ”توکي هي جهان ڏسندڙ جام، حڪيم مطلق ڪڏهن ڏنو؟“ هن جواب ۾ چيو ”ان ڏينهن جڏهن هي آسمان ٺهي رهيو هو.“)

غرض تہ حافظ غزل کي شاعريءَ جو مجموعو بنائي ڇڏيو ۽ جنهن

به قسم جو خيال ان ۾ آڻڻ گهريو. ڪمال سان ادا ڪيو. حافظ جو ڪلام مطالعو ڪرڻ وقت ڪن خاص خصوصيتن جو لحاظ ڪرڻ گهرجي، مثلاً آب رڪناباد ۽ خاڪ مصليٰ جو ذڪر نهايت محبت ۽ عقيدت سان ڪيل آهي. ڳالهه هيءَ آهي ته شيراز ۾ پاڻي عام طرح کوهن جو پيتو ويجي ٿو، انهيءَ سبب مٺي پاڻيءَ جون نهرون ۽ چشما گهٽي قدر جي نگاهن سان ڏٺا وڃن ٿا. رڪناباد هڪڙو مٺو چشمو آهي، جو شيراز کان هڪ فرخ جي مفاصلي تي ٻن جبلن جي وچ ۾ واقع آهي، جنهن جي پختي تعمير رڪن الدوله حسن ديلمي ڪرائي هئي، جنهن 336 هه ۾ وفات ڪئي، ان چشمي جو پاڻي نهايت مٺو ۽ خوشگوار آهي.

’مصليٰ‘، شيراز جي مشهور سيرگاهه هئي، جنهن کي رُڪناباد جو چشمو سيراب ڪندو هو. حافظ هتي ئي دفن ٿيل آهي، هاڻي هن جاءِ کي ۽ ان جي مضافات کي ’خاڪِ مصليٰ‘ چون ٿا. قديم وقت ۾ فقط مصليٰ سڏيو ويندو هو.

حافظ جي ڪلام ۾ ’صوفيءَ‘ جو لفظ به ڌيان طلب آهي، هن جي شعرن مان معلوم ٿو ٿئي ته هو اهو لفظ عام معنيٰ ۾ استعمال نٿو ڪري، مثلاً فرمائي ٿو:

صوفی بیا که خرقه سالوس بر کشیم
دین نقش رزق را خطِ بطلان به سر کشیم

(يعني اي صوفي اچ! ته مڪر جي گودڙي لاهيون ۽ هن مڪر جي نقش کي بلڪل ميساري ڇڏيون.)

صوفی نهاد دام و سر حقه باز کرد،
بنیاد مکر با فلک حقه باز کرد۔

(يعني صوفيءَ ڄار وڇايو ۽ تماشي جي دٻي جو منهن کوليو. مداريءَ آسمان سان ملي مڪر جو بنياد وڌو.)

بوئ یک رنگی از این وضع نمی آید خیز!
دلق آلوده صوفی به می ناب بشوی!

(يعني هن وضع مان يڪ رنگي هئڻ جي بوءِ نہ ٿي اچي، اٿا! صوفيءَ جي ناپاڪ گودڙي خالص شراب سان ڌُءُ!)

حافظ جي ڪلام ۾ ’شاخِ نبات‘ جو ذڪر بہ گهڻو آيو آهي. ڪيترن مورخن بيان ڪيو آهي تہ حافظ هڪ بازاري عورت جي عشق ۾ گرفتار هو. جنهن جو نالو يا لقب ’شاخ نبات‘ هو۽ عجب آهي تہ اهل لغت شاخ نبات جي معنيٰ بہ اهڙي ئي لکي آهي: ”حافظ شيرازيءَ جي معشوقہ جو نالو“. پر ڪلام جو مطالعو ڪندي ڏسجي ٿو تہ حافظ ان ڪي هڪ پيرو نہ. پر ڪيترين جاين تي پنهنجي شيرين قلم جي علامت ۽ استعاري طور استعمال ڪيو آهي. مثلاً:

ڪلکِ حافظ شکرين شاخ نباتست بہ چين
کہ در اين باغ نہ بيني ثمر بهتر ازين-

(ٻي پڙهڻي: ڪلکِ حافظ شکرين ميوه نباتيست بہ چين)

(يعني حافظ جو قلم ’شاخِ نبات‘ جو مٺو ميوو آهي، ان ڪي چُني وٺ، ڇو تہ تون هن باغ ۾ ان کان بهتر ڪو ميوو نہ ڏسندين.

اي حافظا! تنهنجو شاخ نباتي قلم ڪهڙو نہ عجيب آهي، ڇاڪاڻ تہ ان جو ميوو کنڊ ۽ ماکيءَ کان وڌيڪ خوش گوار آهي.)

اين همہ قندو شکر کن سخنم می ريزو
اجر صبريست کز آن شاخ نباتم دا دند

(ٻي پڙهڻي: ۾ ”شهدو شڪر“ آهي).

(هي سمورو ميٺاج جيڪو منهنجي ڪلام مان ٿو اچي، اهو ان صبر جو ڦل آهي، جو مون ڪي شاخ نبات کان ڏنائون.)

حافظ جي ڪلام جي هڪڙي خاص خصوصيت آهي. رِجائيت. عام طرح ايران جا شاعر نا اميدي ۽ قنوطيت (Despair and pessimism) جي راهہ جا واٽهڙو آهن. انهن جي فڪر جو طريقو هي آهي:

’ڏينهن ايري ڇڪو آهي، پر انهيءَ مان ڪهڙو فائدو؟ ڇو تہ ان جي پويان ڪاري ۽ ڊگهي رات اچڻ واري آهي. بيشڪ هينئر اسان کي مسرت حاصل آهي، پر جلد ئي ڏکن جو حملو ٿيڻ وارو آهي.‘

پر حافظ جي فڪر جو انداز هي آهي:

”بي شڪ جدائيءَ جي ڏکي رات سامهون آهي، پر خوشيءَ جو سج به ضرور اڀرندو. هن وقت پيالي ۾ زهر آهي، پر اهو وقت ضرور ايندو جنهن ۾ زندگيءَ جو پيالو خوشيءَ جي شراب سان ڀريل هوندو.“

غالباً ايراني شاعرن ۾ حافظ ئي هڪ اهڙو غزل گو آهي، جنهن جو مسلڪ ايتري قدر رجائي ۽ اميدن ڀريو (Optimistic) آهي. نه فقط ايترو پر حافظ زندگيءَ جي عام مسئلن کان سواءِ عشق ۽ محبت جي معاملي ۾ به انهيءَ طرح سوچي ٿو. مثال طور سندس هيٺيان شعر ڏسو:

يوسف گم گشته باز آيد به کنعان غم مخور
کلبه احزان شود روزے گلستان غم مخور

(يعني گم ٿيل يوسف موٽي ڪنعان ۾ ايندو، تون غم نه ڪر. غم جو گهر هڪڙي ڏينهن باغ ٿي ويندو، تون غم نه ڪر.)

رسيد مژده که ايام غم نخواهد ماند،
چنان نماند و چنين نيز هم نخواهد ماند،
من ارچه در نظر يار خاکسار شدم،
رقيب نيز چنين محترم نخواهد ماند

(يعني خوش خبري ملي ته غم جو زمانو نه رهندو. جڏهن اهو نه رهيو ته هي پڻ نه رهندو.
آئون جيتوڻيڪ دوست جي نگاهن ۾ حقير آهيان (مگر) رقيب به هن جي نظرن ۾ اهڙو محترم نه رهندو.)

حافظ زندگيءَ ۾ رياڪارن ۽ منافقن کان گهڻيون تڪليفون ڏٺيون، هو طبعاً رياڪاريءَ ۽ منافقت کي ذليل ڪم تصور ڪندڙ هو. شاعر جي هٿ ۾ ترار نه هوندي آهي، جو هو جهٽ ڪنهن جو سر قلم ڪري ڇڏي، اُن ۾ جيڪڏهن انساني فطرت جي نُڪته شناسي آهي، ته هو بليغ شاعرانه انداز سان انساني عيبن جي اوگهڙ ڪرڻ لاءِ اهڙي پيرايه ۾ بيان ڪندو جو ٻڌڻ وارو نه فقط سبق حاصل ڪندو پر ڪيس لطف به ايندو. حافظ جا هيٺيان شعر پرکيو:

واعظان کاین جلوه بر محراب و منبر می کنند
چون بخلوت می روند آن کار دیگر می کنند
مشکلے دارم ز دانشمند مجلس باز پرس،
توبه فرمایان چرا خود توبه کمتر می کنند

(يعني هي نصيحت ڪندڙ جيڪي، محراب ۽ منبر تي جلوه گري ڪن ٿا. (اهي) جڏهن خلوت ۾ وڃن ٿا تہ ٻيو ڪم ڪن ٿا. مون کي هڪڙي مشڪل درپيش آهي، تون مجلس جي ڏاهي کان پڇ! (تہ هي) توبهہ جو حڪم ڏيندڙ پاڻ توبهہ ڇو نہ ٿا ڪن.)

اى دل بیا کہ ما بہ پناہِ خدا رویم،
زان چہ آستین کوتہ و دست دراز کرد۔

(يعني اي دل اچ! تہ اسين خدا جي پناهہ ۾ پهچون ان شخص کان، جنهن جي ٻانهن ننڍي آهي، پر هٿ ڊگهو ٿو ڪري، يعني انهن رياڪارن کان بچي خدا جي پناهہ ۾ وڃڻ گهرجي، جيڪي ڏوڪو ڏئي دست درازيون ڪن ٿا.)

حافظ جي عمر جو پويون وقت پريشانيءَ ۾ گذريو آهي. هن جي زندگيءَ ۾ خوني واقعن ۽ پيچيده حالتن اهو انقلاب آندو آهي. ابواسحاق جو قتل هن اکين سان ڏٺو. آخري ايلخاني حاڪم سلطان ابو سعيد جي قتل ٿيڻ کان پوءِ ايلخاني مقبوضات ۾ فتنا ۽ فساد شروع ٿيا. ايران خانہ جنگين جو مرڪز بڻجي ويو. تيمور ايران هٿ ڪرڻ لاءِ پختو ارادو ڪيو. حافظ اصفهان جي قتل عام جي واقعن بابت ٻڌو. انهن حالتن سبب حافظ پنهنجي باطني وجود ۾ محصور ٿي ويو ۽ زندگيءَ جي مشڪلاتن کان گهٻرائجي پنهنجي گوشۂ عافيت ۾ هن پناهہ ورتي. ان جو ثبوت هيٺين شعرن مان ملي ٿو:

دو یار زیرک و از باده کهن منی،
فراغتی کتابی و گوشه چمن

(يعني ٻہ دانا دوست ۽ پراڻي شراب جا ٻہ پيالا (هجن) بي فڪري، ڪتاب ۽ چمن جو گوشو (هجي)

دراین زمانه رفقی که خلی از خلل است
صراحی مئہ ناب و سفینہ غزل است

هن زماني ۾ جيڪو رفيق نقصان کان خالي آهي، سو فقط خالص شراب جي صراحي ۽ غزل جو بياض آهي.

انسان کي زندگيءَ سان صلحُ، خوشيءَ سان يا ناخوشي ضرور ڪرڻو پوي ٿو. ڪي نقاد ان کي زندگيءَ جو فرار قرار ڏين ٿا. پر انسان دل وندرائڻ جا وسيلا ڳولي ٿو ۽ تڪليفن وسارڻ لاءِ مسرت جو متلاشي ٿئي ٿو. حافظ بہ اهو صلح ڪرڻ لاءِ پاڻ کي تيار ڪري ٿو ۽ ڪلام ۾ ماحول جي رنج ۽ غم کي وسارڻ لاءِ بيخوديءَ جي مسرتن کي ڳولڻ ۽ حاصل ڪرڻ لاءِ مجبور ٿئي ٿو مثلاً فرمائي ٿو:

خوشتر از فکر مئہ و جام چہ خواہد بودن،
چو خبر نیست کہ انجام چہ خواہد بودن۔

(ٻي پڙهڻي: تا ببينم کہ سر انجام چہ خواهد بودن)

(يعني شراب ۽ جام جي خيال کان ٻي ڪهڙي چڱي شيءِ هوندي، جڏهن خبر آهي ئي ڪانہ تہ پڇاڙي ڪهڙي ٿيندي،)

من ترک عشق بازی و ساغر نمی کنم
صد بار توبہ کردم و دیگر نمی کنم

(يعني آئون عشق بازي ۽ پيالي (شراب جي) کي نہ ترڪ ڪندس. مون سوين ڀيرا توبهہ ڪئي هئي، پر هاڻي نہ ڪندس.)

شہر یست پر ز خوبان و ز ہر طرف نگاری
یاران صلائے عشق است گرمی کنید کاری

(ٻي پڙهڻي: شهر يست پر ظريفان و از هر طرف نگاري)

(هڪڙو شهر سهڻن سان ڀريل آهي ۽ هر طرف هڪڙو هڪڙو معشوق آهي. اي دوستو! عشق جي دعوت آهي، جيڪڏهن ڪجهہ ڪرڻو اٿو تہ ڪريو.)

ای دل زکوئ دوست گذاری نمی کنی،
اسباب جمع داری و کاری نمی کنی-

(يعني اي دل تون عشق جي گهٽيءَ ۾ نہ ٿي وڃين، اسباب تہ سڀ رکين ٿي، پر ڪرين ڪجهہ نہ ٿي.)

حافظ زندگيءَ سان جيڪو صلح ڪيو ان جو راز بہ پنهنجي زبان سان ٿو کولي:

شراب لعل کش و ردی مہ جبينان بين،
خلاف مذہب آنان جمال اينان بين-

(يعني سرخ شراب پيءُ ۽ سهڻن جي منهن ڏانهن ڏس، (ناصحن جي) مذهب جي خلاف هنن جو حُسن ڏس.)

حافظ جي ڪلام جون خوبيون هڪڙو بي پايان بحر آهي، جنهن کي تحرير جي ڪُوزي ۾ بند ڪري نٿو سگهجي. هن جو هيٺيون شعر ئي ان کي ثابت ڪرڻ جو سبب آهي:

مدعی گو برو نکتہ بہ حافظ مفروش،
کلک ما نيز زبانی و بيانی و دارد-

(ٻي پڙهڻي: مدعي گو لغز و نڪتہ بہ حافظ مفروش)
(يعني مدعيءَ کي چئو تہ وڃ! حافظ جي سامهون نڪتہ فروشي نہ ڪري يعني نڪتہ بيان ڪري فخر نہ ڪري، ڇاڪاڻ تہ اسان جو قلم بہ زبان ۽ بيان جو صاحب آهي.)

– محمد يعقوب ’نياز‘

□

ديوان حافظ

(فارسي غزل ۽ انهن جو سنڌي ترجمو)

غزل_1

1. الا یاایها السّاقي ادر کاساً و ناولها
که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکل ها.

2. به بوی نافئہ کاخر صبا زان طره بگشاید
ز تابِ جعد مشکینش چه خون افتاد در دل ها

3. به می سجاده رنگین کن گرت پیرِ مغان گوید
که سالک بی خبر نبود ز راه و رسم منزل ها

4. مرا در منزلِ جانان چه امنِ عیش چون هر دم
جرس فریادِ می دارد که بربندید محمل ها

5. شبِ تاریک و بیمِ موج و گردابی چنین هایل
کجا دانند حالِ ما سبکبارانِ ساحل ها

6. همه کارم ز خود کامی به بدنامی کشید آخر
نهان کی ماند آن رازی کز او سازند محفل ها

7. حضوری گر همی خواهی از اوِ غایب مشو حافظ
متیٰ ما تلق من تهویٰ دعِ الدّنیا و مهملها

ترجمو:

1. سڄاڻ ٿي اي ساقي! پيالي کي ڦيراءِ ۾ مون کي پيار ڇو ته عشق پهرياڻ سولو ڏسڻ ۾ ٿي آيو پوءِ ان ۾ سخت تڪليفون پيش آيون (جن کي اهو شراب ٿي آسان ڪندو).

هن شعر جي پهرين مصرع عربيءَ ۾ ۽ ٻي فارسيءَ ۾ آهي.

- الا: جاڳ (Beware)، ڌيان ڪر
- ادر: ڦيراءِ
- ڪاسا: پيالو (A cup)
- ناول: پيار
- نمودن: ڏيکارڻ، ڏسڻ ۾ اچڻ (To seem)
- ولي: پر، مگر (وليک/وليکن)
- افتادن: ڪرڻ، اچي پوڻ، (To befall)

هي صوفيانه رنگ جو شعر آهي. ساقيءَ مان مراد حقيقي رهبر آهي. شراب مان عشق الاهي مقصد ورتو ويو آهي. هن ۾ مرشد ڪامل کان مدد جي طلب ڪئي وئي آهي ته هو هن خطرن سان ڀريل منزل ۾ سالڪ جي مدد فرمائي.

2. قسم آهي نافي جي خوشبوءِ جو جيڪا نيٺ صبح جي هير ان (محبوب) جي زلف تان آڻيندي، جنهن جي سُرهن ڳهنڊيدار ڪارن وارن جي چمڪي کان دليون خون سان ڀريون آهن. (ڦٽي ڇڏيون آهن)

- نافه: مشڪ جي ٿيلهي (A bladder of musk)
- صبا: صبح جي هير
- طره: وارن جي چوٽي، زلف (Lock of hair)
- ڪشادن: کولڻ
- جعد: گهُنڊي، (Curl)
- مشڪين: ڪارو

هيءُ شعر خالص مجازي معنيٰ رکندڙ شعر آهي، جنهن ۾ حافظ پنهنجي محبوب جي ظاهري حُسن جمال کي تشبيهن سان سينگاري پيش ڪيو آهي.

3. جيڪڏهن توکي مرشد فرمائي تہ مصلو شراب سان رنگين ڪر، تہ يڪدم ائين ڪر، ڇو تہ سالڪ منزل جي واٽ ۽ دستور کان ناواقف نہ هوندا آهن.

➢ سجاده: مصلي
➢ پير مغان: آتش پرستن جو پير، ڪلال
➢ سالڪ: خدا جي رستي تي هلندڙ

4. مون کي محبوبن جي منزل ۾ ڪهڙو آرام ۽ راحت نصيب ٿيندي، جڏهن هر گهڙيءَ گهنڊ آواز پيو ڏئي تہ سفر لاءِ سامان ٻڌي تيار رهو.

➢ جرس: گهنڊ (قافلي ۾ مسافرن کي هشيار ڪندڙ اٺن کي ٻڌل گهنڊڙي)
➢ محمل: زالن جي ڪٺڻ جي پالڪي (A Camel litter)، سواري
➢ بربنديد: تياري ڪرڻ، سنٻرڻ

هن شعر ۾ دنيا جو بي بقا هئڻ ڏيکاريو ويو آهي تہ ان ۾ انسان کي سچي راحت ۽ حقيقي خوشي ملڻ ناممڪن آهي ۽ جرس مان مراد اهي وقتي اتفاق ۽ انقلاب جا آواز آهن، جي ٻڌائين ٿا تہ اسان کي هتان هلڻ لاءِ هر وقت تيار رهڻ گهرجي، ڇو تہ هر شيءِ جي تبديلي ۽ تغير دنيا جي بي ثباتيءَ جو ثبوت ڏئي رهيو آهي.

5. رات اونداهي، لهرين جو خوف ۽ خوفناڪ ڪُن اڳيان آهن، ڪناري تي آرام سان ويٺلن کي اسان جي حالت جي ڪهڙي خبر!

هتي شاعر ان ڳالهہ ڏانهن اشارو ٿو ڪري تہ عيش آرام سان زندگي گذاريندڙن کي عشق جي راهہ جي سختين جي ڪا خبر ڪانہ هوندي آهي، انهن بابت تہ صرف ڪو تجربيڪار ئي ٻڌائي سگهي ٿو.

6. منهنجا سڀ ڪم خود مطلبيءَ جي سببان بدناميءَ جي حد تائين پهچي ويا. (ڀلا) اهو راز ڪيئن ڳجهو رهي سگهي ٿو جنهن کي محفلن ۾ (ڳايو وڃي) بيان ڪيو وڃي.

➢ همہ ڪارم: سمورا اعمال، افعال
➢ خود ڪامي: پاڻ ڪيل (نفس جي پوئواريءَ ۾)

(جيئن يوسف زليخا جي قصي ۾ يوسف ڪيو ۽ زليخا کي وڃايائين.)

7. اي حافظ! جيڪڏهن توکي (محبوب جي) حضور ۾ وڃڻ جي خواهش آهي ته انهيءَ کان غافل نه رهه! جڏهن توکي محبوب جو وصال ٿي وڃي ته دنيا ۽ ان جي آرام کي ترڪ ڪري ڇڏ.

- دع: ترڪ ڪرڻ (دع الدنيا، دنيا ترڪ ڪرڻ)
- تلق: ديدار، ملاقات، لقاءَ

□

غزل_2

1. ای فروغ ماه حسن از روی رخشانِ شما
آب روی خوبی از چاهِ زنخدانِ شما

2. عزم دیدارِ تو دارد جان بر لب آمده
باز گردد یا برآید چیست فرمانِ شما

3. کی دہد دست این غرض یارب کہ ہمدستان شود
خاطرِ مجموعِ ما زلفِ پریشانِ شما

4. کس بہ دورِ نرگست طرفی نبست از عافیت
بہ کہ بفروشند مستوری بہ مستانِ شما

5. بخت خواب آلوده ما بیدارِ خواہد شد مگر
زان کہ زد بر دیدۂ آبِ روی رخشانِ شما

6. با صبا ہمراه بفرست از رخت گلدستہ ای
بو کہ بوی بشنویم از خاک بستانِ شما

7. دل خرابی می کند دلدار را آگہ کنید
زین نہادِ ای دوستانِ جانِ من و جانِ شما

8. عمر تان بادہ درازی ساقیانِ بزمِ جم
گرچہ جامِ ما نشد پرمی بہ دورانِ شما

9. ای صبا با ساکنانِ شہر یزد از ما بگو
کای سر حق ناشناسان گویٔ میدانِ شما

10. گرچہ دوریم از بساطِ قرب و ہمت دور نیست
بندۂ شاہ شمائیم و ثناخوانِ شما

11. دور دار از خاك و خون دامن چو بر ما بگذری
کاندراین رہ کشتہ بسیارند قربانِ شما

12. ای شہنشاہِ بلند اختر خدا را ہمتی
تا ببوسم ہمچو گردون خاكِ ایوانِ شما

13. می کند حافظ دعای بشنو آمینی بگو
روزی ما باد لعلِ شکر افشانِ شما

ترجمو:

1. حسين چنڊ جي روشني توهان جي ئي چمڪندڙ منهن جي طفيل آهي (يا) خوبصورتيءَ جي عزت توهان جي ڪاڏيءَ جي کڏ سببان آهي.
    - فروغ-نور، پرتوو، روشني. (Brightness)
    - زنخدان: ڪاڏي
    - چاه: کوه، کڏ.
    - شما: توهان جو

هن شعر ۾ مطلوب حقيقيءَ کي چيو ويو آهي تہ حسن جو زيب ۽ زينت تنهنجي ئي طرفان حاصل آهي ۽ تنهنجو ئي وجود جهان جي زينت جو سبب آهي. ان لاءِ شاعر تشبيہ لاءِ انساني شبيہ کي استعمال ڪيو آهي.

محبوب جي حسين چهري سان پيٽ وارو اهڙو ساڳيو خيال سنڌي شعر ۾ آهي:

چند چوانءِ حق، جي وڙهين جي وچڙئين،
ٻہ اکيون ٿيون نڪ، تو ۾ ناهہ پرينءَ جو.
(شاهہ)

2. چپن تي آيل ساهہ تنهنجي ديدار جو طالب آهي. (اي محبوب!) اهو موٽي (اندر) وڃي يا نڪري وڃي؟ توهان جو ڪهڙو حڪم آهي؟

➢ برلب: چپن تي

هن شعر ۾ عاشق جي سڪرات جو وقت ڏيکاريو ويو آهي تہ عاشق جو ساهہ چپن تي اچي چڪو آهي، مگر هو معشوق جي ديدار جي خواهش رکي ٿو ۽ معشوق کان پڇيو ويو آهي تہ هن جو ڪهڙو حڪم آهي تہ ساهہ جسم کان جدا ٿي وڃي يا جي ديدار جو ڪجهہ آسرو هجي تہ موٽي جسم ۾ واپس داخل ٿئي (۽ سڪرات ڏکهي ٿئي).

3. يا رب! هيءَ تمنا ڪڏهن پوري ٿيندي، جنهن ۾ يڪ جاءِ ۽ همراز ٿين، اسان جي مطمئن دل ۽ توهان (محبوب) جا پريشان وار.

هن شعر ۾ صنعت تضاد ڏسو تہ ڪيئن حافظ محبوب جي پريشان زلفن ۽ پنهنجي مطمئن دل جي ميلاپ جي آرزو ڪئي آهي، هي مجاز جو شعر آهي.

4. ڪوبہ شخص توهان جي نرگسي اکين جي گردش (دلربائي) کان امن ۽ سلامتيءَ ۾ نہ آهي. بهتر ٿيندو تہ توهان جون اکيون توهان جي مستن کان پردي ۾ رهن.

➢ مستوري: لڪ، پردو.

معنيٰ تہ۔ اي محبوب تنهنجي اکين جي دلربائيءَ کان ڪوبہ محفوظ ڪونهي، ان ڪري هن دنيا ۾ انهن کي ظاهري طور نظر ايندڙ عاشقن کان لڪائي رک.

5. اسان جو ستل بخت جاڳندو مگر تڏهن (ائين ٿيندو) جڏهن توهان جي چمڪندڙ منهن جي ديدار جي خواهش ۾ اهو اکين تي پاڻي هڻي۔ معنيٰ تہ محبوب جي صورت اهڙي طراوت ڏيندڙ چشمي مثل آهي، جوان جو ديدار اسان جي نصيب کي جاڳائي ڇڏيندو.

6. اي منهنجا معشوق! صبح جي هير جي هٿان پنهنجي ڳلن جو گلدستو ٺاهي موڪل تہ تنهنجي باغ جي مٽيءَ جي خوشبوءِ اسين بہ سُنگهئون.

➢ رخ: منهن.

➢ رخسار: ڳل.

7. دل ستائي ٿي، اي دوستو! منهنجي محبوب کي واقف ڪريو! (پر) اوهين پنهنجي جان ۽ منهنجي جان جي بہ سنڀال ڪريو.

➢ زينهار: سنڀال، خبرداري (Take Care)

هن شعر ۾ دل جي بيتابيءَ جو ذڪر آهي. بي آراميءَ سبب دوستن کي التجا آهي تہ هو هن جي پريشان حاليءَ جو ذڪر محبوب وٽ وڃي ڪن. ساڳئي وقت انهن کي پنهنجي جان جي سنڀالڻ جي بہ آگاهي ڏني وئي آهي، ڇاڪاڻ تہ هن کي پنهنجا دوست بہ اهڙا پيارا آهن، جهڙي هن کي پنهنجي جان.

8. اي جمشيد جي محفل جا ساقيو! شال، توهان جون عمريون ڊگهيون هجن! جيتوٽيڪ توهان جي زماني ۾ منهنجو پيالو شراب سان ڀريل ڪو نہ هو.

هن شعر ۾ شاعر هڪ قسم جو شڪوو بہ ڪيو آهي تہ دعا بہ ڏني آهي.

➢ جم: بادشاهہ. (جمشيد جو مخفف) ايران جو هڪڙو قديم بادشاهہ جنهن نوروز قائم ڪيو هو.

9. اي صبح جي هير! اسان جي طرفان يزد شهر جي رهندڙن کي وڃي چئو تہ حق جي شناس نہ رکندڙ ظالمن جا سر توهان جي ميدان جا کينهون (هجن).

- ➢ يزد: شيراز جي پر ۾ هڪڙي شهر جو نالو.
- ➢ گوئي: ڪينهوڙو بال.

10. جيتوڻيڪ اسين قرب واري بساط کان پري آهيون، مگر دل پري نہ آهي ۽ تو بادشاهہ جا غلام آهيون ۽ تنهنجا مدح خوان بہ آهيون.

- ➢ بساط: شطرنج راند جو تختو.

هن شعر جو مطلب اهو ٿيو تہ حافظ پنهنجي محبوب کي چوي ٿو تہ جيتوڻيڪ آءٌ تنهنجي دربار ۽ قرب کان پري آهيان، پر منهنجي دل توکي ويجهي آهي ۽ هي گولو ۽ غلام تنهنجي هر وقت ساراهہ ڪندو رهي ٿو.

11. جيڪڏهن اسان جي تربت تي اچين، تہ پنهنجو دامن مٽيءَ، لڙڪن ۽ رَت کان بچائي پري رکجان! چاڪاڻ تہ هن (تنهنجي عشق جي) واٽ ۾ ڪيئي تو تان قربان ٿي ويا آهن.

يعني محبوب کي رسوائيءَ کان بچڻ لاءِ سندس دامن تي عاشق جي خون لڳڻ کان خبردار ڪيو ويو آهي.

12. اي بلند اقبال ۽ بخت وارا شهنشاهہ! خدا جي واسطي توجهہ فرماءِ، جيستائين آسمان جي ستارن جهڙي تنهنجي درگاهہ جي خاڪ کي چمان.

13. حافظ دعا ٿو گهري تہ (اي محبوب) ٻڌ! آمين چئو! خدا تعاليٰ شال! اسان کي توهان جا مٺڙا ۽ ڳاڙها چپ نصيب ڪري.

هن شعر جي معنيٰ ڪجهہ ڳُوڙهي آهي، هن ۾ حافظ چوي ٿو تہ مون محبوب جي حضور ۾ اها مٺڙي دعا گهري تہ هو منهنجي حق ۾ مٺڙن لعل لبن سان آمين چوي تہ جڻ اهي مون کي نصيب ٿيا.

☐

غزل_3

1. دل می رود ز دستم صاحب دلان خدا را
دردا کہ راز پنہان خواہد شد آشکارا

2. دہ روزہ مہر گردون افسانہ است و افسون
نیکی بہ جای یاران فرصت شمار یارا.

3. کشتی شکستگانیم ای باد شرطہ برخیز
باشد کہ بازبینم دیدار آشنارا

4. در حلقہ گل و مل خوش خواند دوش بلبل
ھاتِ الصُبُوحَ حَیّوا یا ایھَا السُکارا

5. ای صاحبِ کرامت شکرانہءِ سلامت
روزی تفقدی کُن درویش بی نوا را

6. آسایشِ دو گیتی تفسیر این دو حرف است
با دوستان تلطف، با دشمنان مدارا

7. در کوئ نیکنامی ما را گذر ندادند
گر تو نمی پسندی تغییر کن قضا را

8. آئینهء سکندر جامِ جم است بنگر
تا بر تو عرضه دارد احوال ملکِ دارا

9. سرکش مشو که چون شمع از غیرتت بسوزد
دلبر که در کفِ او موم است سنگ خارا

10. گر مطربِ حریفان این پارسی بخواند
در رقصِ حالت اَرد پیرانِ پارسا را

11. آن تلخ وش که صوفی ام الخبائثش خواند
اشهیٰ لنا وَ اَحلیٰ مِن قبلة العذارا

12. هنگام تنگدستی در عیش کوش و مستی
کاین کیمیای هستی قارون کند گدارا

13. خوبانِ پارسی گو بخشندگان عمر اند
ساقی بده بشارت پیرانِ پارسا را

14. حافظ به خود نه پوشید این خرقه مے آلود
ای شیخ پاکدامن معذور دار ما را

ترجمو:

1. اي صاحبدل انسانو! منهنجي مدد ڪريو ڇاڪاڻ ته منهنجي دل بي قابو ٿي رهي آهي. افسوس! منهنجو لڪل راز ظاهر ٿي پوندو!
> صاحبدل: اهل نظر، خدا پرست، جرئت مند.

➢ دردا: افسوس. (Alas)

يعني:سلوڪ جون شروعاتي منزلون طيءِ ڪرڻ وارو يعني مبتدي هڪ اهڙي منزل مان لنگهي رهيو آهي، جنهن ۾ هن کي ٻي راه ٿيڻ جو ڊپ آهي، انهيءَ ڪري مرشد ڪامل کان مدد ٿو گهري ته خدا جي واسطي منهنجي مدد ڪر، متان منهنجي ڪمزوريءَ جو راز کلي پوي.

2. آسمان (زماني) جي ڏهن ڏينهن جي محبت فقط هڪڙو افسانو ۽ ڪوڙ آهي (تنهن ڪري) اي دوست! دوستن سان ڀلائي ڪرڻ کي غنيمت سمجھ.

يعني آسمان جي مهرباني هڪڙو ڏوڪو آهي. هي چند روز حياتي ڪن انسانن تي مهرباني ڪرڻ ۾ صرف ٿئي ته اهڙي غنيمت ٻي نه آهي.

3. اسان جي ڪشتي (ٻيڙي) ڀڳل آهي. اي سڻاوا واءَ لڳ! (ان سان) اسين اُن آشنا دوست کي ڏسي سگهون!.

➢ بادِ شرط: سڻائو واءُ. (Fanourable wind)

4. ڪالهه گلاب ۽ شراب جي محفل ۾ بلبل ڪهڙي نه مٺي ٻوليءَ ۾ چيو ته، اي شراب جا پياڪو! اٿو جيئرا ٿيو چاڪاڻ ته صبح واري شراب پيئڻ جو وقت ٿيو آهي.(اچو ۽ گڏجي جام ڀري پيو)

➢ مل: شرابِ صبوح: صبح جي شراب جو ڍُڪ

5. اي ڪرامت ۽ عزت جا صاحب! پنهنجي سلامتيءَ جي شڪراني ۾ هڪڙي ڏينهن ته مسڪين درويش جي حال تي رحم ڪر.

معنيٰ ته ڪڏهن ته هن بي سهارا فقير جي به دلجوئي ڪر، جنهن جي ڪا شنوائي ڪانهي.

6. ٻنهي جهانن جو آرام ٻن ڳالهين ۾ سمايل آهي: (هڪڙي ڳالهه) دوستن سان مهربانيءَ سان پيش اچڻ، (۽ ٻي ڳالهه) دشمنن سان نياز واري هلت وتڻ.

➢ گيتي: دنيا.

يعني دنيا ۾ انسان کي باعزت حياتي گذارڻ جو هڪڙو اصول ڏسيو ويو آهي ته دوستن کي پنهنجي نيڪ احسانن سان مشڪور

ڪيو وڃي ۽ دشمنن کي پنهنجي نئڙت سان شرم ڏياريو وڃي تہ هو پنهنجي برائيءَ جي بدلي ڀلائي ڏسي، پشيمانيءَ سان برائيءَ کان توبہ تائب ٿين.

7. (هن) اسان کي نيڪ ناميءَ جي گهٽيءَ ۾ وڃڻ نہ ڏنو جيڪڏهن تون (اها ڳالهہ) نٿو پسند ڪرين تہ قضا ۽ قدر کي بدلاءِ (معنيٰ تقدير بدلائي ڇڏ).

8. سڪندر جي آئيني، جمشيد جي جام (پيالي) کي ڇاڻي ڏس! تہ (پوءِ) توتي دارا جي ملڪ جون حالتون پڌريون ٿي وڃن.

ايران جي انهن ٽن بادشاهن لاءِ ڪي روايتون مشهور آهن. سڪندر وٽ هڪڙو آئينو هو جنهن سان هو زماني جا احوال ڏسندو هو. جمشيد وٽ شراب جو پيالو هو جنهن سان هو دنيا ۾ ٿيندڙ واقعا ڏسندو هو ۽ دارا وٽ اها قوت هئي، جنهن کان دنيا ڊڄندي هئي.

9. سرڪشي نہ ڪر. متان توکي غيرت کان شمع وانگر ساڙي ڇڏي. اهو معشوق، جنهن جي هٿ ۾ سخت پٿر بہ ميڻ ٿي وڃي ٿو.

➢ سنگ خارا: هڪڙو سخت پٿر.

يعني محبوب سان هوڏ ڪرڻ ۽ حجت هلائڻ، هر ڪنهن ڳالهہ ۾ (نہ جڳائي) خواه سندس ئي قصور هجي، پر هيٺانهين وٺڻ ۽ خطا مڃڻ گهرجي. شاهہ ڀٽائيءَ فرمايو آهي:

مٽئي تي موهجي موڙهي ڪيئي مرڪ،
چٽئي چنيسر ڄام سين، وڏو تو فرق،
وري ويو ورق، آيئي ڏنءُ ڏهاڳ جو.

10. جيڪڏهن دوستن (جي محفل) جو ڳائڻو (منهنجي هن پارسي شعرن) کي ڳائي، تہ نيڪ زاهدن کي رقص ۽ وجد ۾ آڻي ڇڏي.

معنيٰ تہ جيڪڏهن سڄڻن مان ڪو ڳائڻو منهنجو فارسي غزل ڳائي تہ جيڪر اهو نيڪ ۽ پارسا بزرگن کي بہ جُهومائي ڇڏيندو.

11. اهو ڪڙو شراب، جنهن کي صوفي ام الخبائث يعني 'بڇڙاين جي ماءُ' ٿو چوي، اهو اسان لاءِ ڪنواري عورت جي چميءَ کان زياده مٺو آهي.

12. تنگدستيءَ جي وقت عيش ۽ مستيءَ ۾ (پاڻ کي آڻڻ جي) ڪوشش ڪر. ڇاڪاڻ تہ هيءَ زندگيءَ جي ڪيميا (يعني بهترين اصول) فقير کي قارون بڻائي ڇڏي ٿي.

معنيٰ تہ اسان کي تنگدستيءَ ۽ بدحاليءَ ۾ بہ مايوس ٿي ويهڻ نہ گهرجي، بلڪ چڱي وقت لاءِ ڪوشش ڪندو رهڻ گهرجي. محنت ڪنگال کي قارون بنائي ٿي سگهي.

13. پارسي ڳالهائيندڙ ايران جا معشوق (ڊگهي) عمر بخشيندڙ آهن. اي ساقي! انهيءَ ڳالهہ جي خوشخبري پارسن (ايران جي پوڙهن/نيڪن) کي ڏي!

’پارسا‘ ۾ الف زائد آهي (ان جي معنيٰ پيرسن بہ آهي تہ پاڪ بہ آهي). هن مان اها مراد آهي تہ ايران جا معشوق ايترا تہ خوبصورت آهن، جو انهن کي جيڪو ڏسندو، انهيءَ جي خوشيءَ سبب چڻ سندس عمر وڌي ويندي آهي.

14. حافظ پنهنجي مرضيءَ سان هيءَ شراب ۾ پنل گودڙي نہ پاتي آهي. اي پاڪدامن شيخ! (انهيءَ ڳالهہ ۾) مون کي مجبور سمجهہ!

□

غزل_4

1. ساقی به نور باده بر افروز جامِ ما
مطرب بگو که کارِ جهان شد به کامِ ما

2. ما در پیاله عکسِ رُخ یار دیده ایم
ای بیخبر ز لذتِ شرابِ مدامِ ما

3. چندان بود کرشمه و نازِ سهی قدان
کاید به جلوه سرو و صنوبر خرامِ ما

4. هرگز نمیرد آن که دلش زنده شد به عشق
ثبت است بر جریدهءِ عالم دوامِ ما

5. مستی به چشم شاهدِ دلبند خوش است
زان رو سپرده اند به مستی زمامِ ما

6. ترسم که صرفهء ای نبرد روزِ باز خواست
نانِ حلالِ شیخ ز آبِ حرام ما

7. ای باد اگر به گلشنِ احباب بگذری
زنهار عرضه ده برِ جانان پیامِ ما

8. گو نام ما ز یاد به عمداً چه می بری
خود آید آن که یاد نیاری ز نامِ ما

9. بگرفت همچو لاله دلم در هوائے سرو،
ای مرغِ بخت که شوی آخر تورامِ ما.

10. دریای اخضرِ فلک و کشتیِ هلال
هستند غرقِ نعمتِ حاجی قوامِ ما

11. حافظ ز دیده دانه اشکی همی فشان
باشد که مرغِ وصل کند قصدِ دامِ ما

ترجمو:

1. اي ساقي! شراب جي نورَ سان اسان جي پيالي کي چمڪاءِ! اي ڳائڻا تون ڳاءِ، ڇو تہ جهان جا ڪم اسان جي مرضيءَ موافق ٿي ويا.
شارحن هن جي معنيٰ ڪندي لکيو آهي تہ: ”اي مرشد، الاهي محبت جي شراب جي روشنيءَ سان منهنجي دل جي پيالي کي روشن ڪري ڇڏ“
هت ساقيءَ مان مراد ازلي معشوق يا محبوب آهي۔ ڪٿي وري اهو ’مرشد‘ جي معنيٰ ۾ ورتو وڃي ٿو.

2. اسان محبوب جي مُنهن جو عڪس پيالي (شراب) ۾ ڏٺو آهي. اسان جي دائمي شراب پيئڻ جي لذت کان اي اڻ واقفا! (اسان کي ٻيچڙو نہ ڇئو).

’منڌ پيئندي مون، ساڄن صحيح سڃاتو‘
(شاهہ)

3. سرو قد معشوقن جا ناز ۽ انداز ايستائين (شمار ۾) آهن، جيستائين اسان جو سرو قد ۽ صنوبر جهڙو (محبوب) ناز واري ٽور سان نٿو اچي.

- سهي قد: سِڌو اُڀو ڪڙو. (Erect)

4. جنهن جي دل عشق کان زنده هجي، اهو ڪڏهن بہ نہ ٿو مري، جهان جي دفتر تي. اسان جي هميشگيءَ جي مهر ٿيل آهي.

- ثبت_نقش، مُهر. (Inscription)

يعني الله جا عاشق ڪڏهن نٿا مرن، اهي هميشہ زنده آهن، انهن جا ڪارناما قيامت تائين انسانن جي دلين تي نقش ٿيل ياد رهندا.

5. اسان جي محبوب جي اکين ۾ خمار ۽ مستي ڪهڙي نہ چڱي ٿي معلوم ٿئي! انهيءَ سبب اسان پاڻ کي مستيءَ جي حوالي ڪري ڇڏيو آهي.

معنيٰ اسان پنهنجي واڳ ۽ تقدير انهيءَ مستيءَ ۽ خمار جي سپرد ڪري ڇڏي آهي.

- شاهد: گواه، صوفين جي،
- زمام: واڳ. اصطلاح جي معنيٰ: خدا جي صنعت گريءَ جو شاهد

6. مون کي ڊپ آهي تہ اسان جي حرام پاڻيءَ (شراب) کان شيخ جي حلال روٽي قيامت جي ڏينهن متان فائدي واري نہ ٿئي؟

هن شعر ۾ حافظ اهو خدشو ٿو ڏيکاري تہ پڇا ڳاڇا ۽ حساب ڪتاب واري ڏينهن ڪٿي پرهيزگارن جو ڪاڏو حلال ۽ منهنجو پاڻي (عشق جو شراب) حرام نہ سمجهيو وڃي.

- صرفہ: نفعو لاڀ. (Advantage)

7. اي هوا جيڪڏهن تنهنجو وڃڻ دوستن جي باغ ۾ ٿئي تہ اسان جو پيغام ضرور اسان جي محبوب کي پهچائج.

- زنهار: تاڪيد سان

8. ڇئج تہ اسان جو نالو ارادي سان ڇو ٿو وسارين؟ اهو ڏينهن تہ خودبخود اچي رهيو آهي، جڏهن تون اسان جو نالو وِيلجي بہ ياد نہ ڪندين.

- عمداً: ارادي سان.

9. ان محبوب جي محبت منهنجي دل ۾ (لالہ گل) وانگر داغ ڪيا آهن. اي نصيب جا پڪي! نيٺ جاڻي واڻي تون ڪڏهن اسان کان راضي ٿيندين؟

10. آسمان جو نيرو درياه ۽ چنڊ جي ٻيڙي، اسان جي حاجي قوام الدين جي نعمتن سان پُريل آهن.

- حاجي قوام: شاهه ابو اسحاق جي زماني جو دريا دل انسان.
- اخضرِ: سائو يا فيروزي

حافظ آسمان کي نيرو ۽ فيروزي جهڙو سڏبو آهي. 'گنبذ خضره' بمعنيٰ آسمان پڻ استعمال ۾ رهيو آهي.

11. اي حافظ! اکين مان ڳوڙهن (لڙڪن) جا داڻا (موتي) ڪيرائيندو رهه. شايد وصل جو پکي! اسان جي ڄار ۾ اچڻ جو ارادو ڪري.

- دانهٔ اشڪي: لڙڪن جا موتي

◆

غزل_5

1. صلاح کار کجا و منِ خراب کجا
ببین تفاوت راہ کز کجاست تا بہ کجا

2. چہ نسبت است بہ رندی صلاح و تقویٰ را
سماعِ وعظ کجا، نغمہءِ رباب کجا

3. دلم ز صومعہ بگرفت و خرقہء سالوس
کجاست دیرِ مغان و شرابِ ناب کجا

4. بشد ز یاد خوشش باد روزگارِ وصال
خود آن کرشمہ کجا رفت و آن عتاب کجا

5. ز رویٔ دوست دلِ دشمنان چہ دریابد
چراغِ مردہ کجا شمعِ آفتاب کجا

6. ببین بہ سیبِ زنخدان کہ چاہ در راہست
کجا ہمی روی ای دل بدین شتاب کجا

7. چو کحلِ بینشِ ما خاکِ آستان شماست
کجا رویم بفرما ازین جناب کجا

8. قرار و خواب ز حافظ طمع مدار ای دوست
قرار چیست صبوری کدام و خواب کجا

ترجمو:

1. ڪٿي زهد ۽ عبادت! ڪٿي آءٌ رندو مست ۽ خراب- واٽ جو فرق ته ڏس! ڪٿان ڪان ڪيستائين آهي!

هن شعر ۾ حافظ چوي ٿو ته هڪ طرف ظاهر پرست زاهد صلاحڪار آهن ۽ ٻئي طرف منهنجي صلاح مصلحت انديشيءَ ڪان دوري ۽ رندي آهي- ٻنهي جي راهن ۾ ڪيڏو نه فرق آهي.

2. پرهيزگاريءَ ڪي رندي ۽ مستيءَ سان ڪهڙو واسطو ۽ نسبت آهي! ڪٿي وعظ جو ٻڌڻ ۽ ڪٿي رباب جو ٻڌڻ (برابر ٿئي).

هن شعر ۾ حافظ طنز (Satire) ڪان ڪم ورتو آهي. تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ ۽ انهن ڪان پري رهندڙن ۾ ڪهڙي مشابهت آهي! ڀلا واعظ ڪي ٻڌڻ ۽ رباب ٻڌڻ ڪو برابر ٿي سگهن ٿا ڇا؟

3. منهنجي دل ريا ۽ مڪر جي گودڙي پائيندڙن ۽ رياڪاريءَ ۽ ڏوڪي واري خانقاه ڪان گهٻرائجي وئي آهي، (ٻڌايو) ته پيرِ مغان جي مڙهيءَ جو رستو ڪٿي آهي ۽ خالص شراب ڪٿي آهي.

- صومہ: خانقاه، خلوت گاه. (Monastery)
- سالوس: رياڪاري، چرب زباني

هن شعر ۾ شاعر ٻڌائي ٿو ته آئون ريا واري عبادت ۽ مڪاريءَ جي لباس ڪان ڏاڍو گهٻرايان ٿو. منهنجي دل ڪي حقيقت ڏانهن ويڃڻ جي طلب آهي. ڪٿي آهي مرشد ڪامل، جو مون ڪي مجاز ڪان حقيقت ڏانهن رهنمائي ڪري؟

4. (محبوب جي) وصال جي زماني جي خوش ڪندڙ يادگيري، هن جي يادگيري اچڻ ڪان آئي. (پر) اها رمز ۽ اهو ڪرشمو ڪيڏانهن ويو ۽ اهو مٺو ۽ عتاب ڪيڏانهن ويو.

- ڪرشمہ: رمز اشارو. (Gesture)

5. دشمن جون دليون دوست جي چهري مان ڇا حاصل ڪنديون؟ (ڀلا) وسايل ڏيئو ڪٿي ۽ چمڪندڙ سج ڪٿي؟

يعني اهي انسان قرب الاهي ڪيئن حاصل ڪندا، جيڪي ان جي حب ۽ دوستي ڇڏي، دنيا سان دل لائين ٿا، انهن جو مثال وسايل ڏيئي جهڙو آهي، تڏهن شاعر ٿو چوي ته اجهايل ڏيئي جي چمڪندڙ سج سان ڪهڙي نسبت آهي؟

6. ڪاڏيءَ واري صوف ڏانهن ڏس، جنهن جي رستي ۾ هڪڙو کوهه آهي. اي دل! تون ايڏي تڪڙ ۾ ڪيڏانهن وڃي رهي آهين؟

هي شعر مجاز ۽ حقيقت ايزديءَ جي بيان ۾ آهي. مجازي محبوب جي ڪاڏيءَ جي کڏ کي اهڙي سونهن حاصل آهي، جنهن ۾ عاشق غرق ٿي سگهي ٿو، ڇو ته دل اوڏانهن راغب ٿئي ٿي، پر ڪيس خبردار ڪيو ويو آهي.

معنيٰ ته محبوب جي ڪاڏيءَ جو صوف ڏسڻ يعني معرفت الاهي حاصل ڪرڻ ۾ شاعر خطري جي کوهه يا کڏ کان به آگاهه ٿو ڪري ته متان مشاهدي جي تڪڙ ۾ خطري جو شڪار ٿي وڃين.

7. جڏهن توهان جي دروازي جي خاڪ اسان جي اکين جو سرمو آهي، تڏهن توهين ٿي ٻڌايو ته اسين هن درگاهه کان (ٻئي هنڌ) ڪٿي وڃون؟

- ڪجل: سرمو.
- بينش: بينائي، نظر، نگاه.

سرمو صحيح ڪر تون اکين جو
خاڪ پريان جي پاڪ الوميان!
(شاهه)

8. اي دوستا! حافظ کان ننڊ ۽ اطمينان جو توقع ٿي نه رک! (هن کي ڪهڙي خبر ته اطمينان ڇا آهي ۽ صبر ڪهڙو ٿيندو آهي ۽ ننڊ ڪٿي آهي؟

هن شعر ۾ هڪ سچي عاشق جي بيقراري، بي صبريءَ ۽ اوجاڳن جو بيان آهي.

□

غزل_6

1. اگر آن ترک شیرازی بہ دست آرد دلِ ما را
بہ خالِ ہندویش بخشم سمرقند و بخارا را

2. بدہ ساقی مئہ باقی کہ در جنت نخواہی یافت
کنارِ آبِ رکن آباد و گلگشتِ مصلیٰ را

3. فغان کین لولیانِ شوخ شیرین کار شہر آشوب
چنان بردند صبر از دل کہ تُرکان خوان یغما را

4. ز عشقِ ناتمامِ ما جمالِ یار مستغنی است
بہ آب و رنگ و خال و خط چہ حاجت رویء زیبا را

5. من ز آن حسن روز افزون کہ یوسف داشت دانستم
کہ عشق از پردۂ عصمت برون آرد زلیخا را

6. حدیث از مطرب و مے گو و از دہر کمتر جو
کہ کس نکشود و نکشاید بہ حکمت این معما را

7. نصیحت گوش کن جاناں کہ از جان دوست تر دارند
جوانانِ سعادتمند پندِ پیرِ دانا را

8. بدم گفتی و خرسندم عفاك الله نکو گفتی
جوابِ تلخ می زیبد لبِ لعلِ سکرها را

9. غزل گفتی و در سفتی بیا و خوش بخوان حافظ
که بر نظمِ تو افشاند فلک عقدِ ثریّا را

ترجمو:

1. جيڪڏهن شيرازي ثُرڪ (سهڻو) محبوب اسان جي حال تي مهرباني ڪري ۽ منهنجي دل تي پنهنجو هٿ رکي يا منهنجي دل وٺي ته آءٌ هن جي ڪاري تر تان سمر قند ۽ بخارا قربان ڪري ڇڏيان.
    - ترڪ: فارسي ٻوليءَ ۾ اهو لفظ محبوب جي سونهن جو استعارو آهي، هتي معنيٰ اٿس: سهڻا شيرازي محبوب.
    - خالِ هندو: ڪارو تر. (Black Mole)
2. اي ساقي! (شيشي ۾) بچيل شراب ڏي، ڇاڪاڻ ته جنت ۾ رُڪناباد چشمي جو ڪنارو ۽ مصليٰ (شهر) جو سير و تفريح نه ملندو.
    - گل گشت: مرغوب جاءِ جو سير.
3. هيءُ شهر جي آواره، بي پرده، پريشان ڪندڙ هنن محبوبن بابت فرياد آهي، ڇو ته انهن دل جو صبر اهڙيءَ طرح لٽيو آهي، جيئن، ترڪ کليل دستر خواني کي (لٽين).
    - خوان يغما: کليل دستر خوان
    - يغما: ترڪيءَ جي هڪڙي شهر جو نالو به آهي
    - لوليان (جمع لولي): آواره (A gypsy woman)
4. اسان جي اڻ پوري (نامڪمل) عشق کان دوست جو حسن ۽ جمال بي پرواهه آهي. (ڀلا) خوبصورت منهن کي خال ۽ خط، روپ ۽ رنگ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟
    - مستغني: بي پرواه.
5. آءٌ واقف هوس ته جيڪو برڪت وارو حسن، يوسف کي حاصل

هو ان جو عشق زليخا کي عصمت جي پردي کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيندو.

- روز افزون: برڪت وارو روزانو وڌندڙ.

هن شعر ۾ يوسف ۽ زليخا جي قصي ۾ جيئن يوسف جي حسن اڳيان زليخا جي سموري پرديداري ۽ حجاب ختم ٿي ويو هو ۽ هوءَ مٿس موهت ٿي پئي هئي، ان ڏانهن اشارو آهي.

6. محبوب ۽ شراب جون ڳالهيون ڪر ۽ جهان جو راز نہ ڳول! ڇاڪاڻ تہ انهيءَ ڳجهارت جي حڪمت کي نہ ڪنهن کوليو آهي ۽ نہ کوليندو.

يعني شاعر چوي ٿو تہ جهان جو راز: تہ هي ڇا آهي، ڇو آهي، ڪيئن ٺهيو ڪيستائين هلندو؟ معلوم ڪري نہ سگهندين، انهيءَ فلسفي کي فلاسفرن نہ اڳ معلوم ڪيو آهي ۽ نہ معلوم ڪري سگهندا، تنهن ڪري تون پنهنجو آرام نہ ڦٽاءِ، پر محبوب ۽ ان جي محبت ۾ مست رهہ.

7. اي پيارا! نصيحت تي ڪن ڏي، ڇو تہ پيرسن دانا جي نصيحت کي سعادت مند نوجوان ساهہ کان وڌيڪ پيارو ٿا سمجهن.

8. تو مون کي بڇڙو چيو پر آءٌ ناراض نہ ٿيو آهيان، الله تعاليٰ توکي معاف ڪندو، مون کي تہ اهو چڱو ٿو لڳي، ڇو تہ مٺن ڳاڙهن چپن مان ڪڙو جواب ڏاڍو سهڻو ٿو لڳي (سُونهين).

هن شعر جي پهرين سٽ جو مفهوم سعدي شيرازيءَ جي شعر ۾ بہ ساڳيو ڪتب آندل آهي، جيڪا آهي:

سگم خواندی و خوشنودم جزاک الله کرم کردی

جنهن جي معنيٰ آهي تہ ’تو مون کي ’سگ‘ يا ڪتو چيو پر آءٌ خوش آهيان، جزاڪ الله تو ڪرم ڪيو‘۔ ڏٺو وڃي تہ حافظ واري سٽ ۾ وڌيڪ رومانيت آهي۔

ٻئي طرف ديوان حافظ جي ڪجهہ نسخن ۾ شعر جي پهرين سٽ مختلف آهي:

”اگر دشنام فرمای و گر نفرین دعا گویم“

معنيٰ: جيڪڏهن تون مون تي الزام هڻندين، ته به آءٌ توکي دعا ٿو ڪريان، (انهن ٻن سٽن جي لفظي فرق سبب مجموعي مفهوم ۾ ڪو فرق نٿو پوي،)

9. اي حافظ! تو غزل چيو آهي يا موتي پويا آهن، اچ ۽ خوش ٿي پڙهه چو ته آسمان تنهنجي شعرن تي ڪتين جي لڙيءَ جي موتين جي ڇٽڪار ڪندو

هن شعر ۾ شاعر شعر لکڻ کي جواهر سازيءَ سان ڀيٽيو آهي، جنهن جي شاباس خود فلڪ به تارن جي ورڪا سان ڪري ٿو.

- سفتن: پُوئڻ، سوراخ ڪرڻ
- دُر: موتي،

□

غزل_7

1. دوش از مسجد سوی میخانہ آمد پیرِ ما
چیست یارانِ طریقت بعد ازین تدبیر ما

2. در خراباتِ مغان مانیز ہم منزل شویم
کاین چنین رفتہ ست در عہدِ ازل تقدیرِ ما

3. ما مریدان رو بسویء قبلہ چون آریم چون
رو بسوئے خانہءِ خمّار دارد پیرِ ما

4. عقل گر داند کہ دل در بند زلفش چون خوش است
عاقلان دیوانہ گردند از پئِ زنجیرِ ما

5. رویء خوبت آیتی از لطفِ بر ما کشف کرد
زان سبب جز لطف و خوبی نیست در تفسیرِ ما

6. با دلِ سنگینت آیا ہیچ درگیرد شبی،
آہ آتشبار و سوزِ نالۂ شبگیرِ ما

7. مرغِ دل را صید جمعیت بدام افتاده بود،
زلف بگشادی زشست ما بشد نخچیرِ ما-

8. باد بر زلفِ تو آمد شد جهان بر من سیاه،
نیست از سودائی زلفت بیش از این توقیرِ ما-

9. تیر آهِ ما ز گردون بگذرد جان عزیز
رحم کن بر جان خود پرهیز کن از تیرِ ما

10. بردرِ میخانه خواهم گشت چون حافظ مقیم،
چون خراباتی شد ای یارِ طریقت پیر ما-

ترجمو:

1. ڪالهہ اسان جو پير مسجد مان مئخاني ڏانهن آيو. اي طريقت جا دوستو! هن کان پوءِ اسان کي ڇا ڪرڻ گهرجي. (مسجد طرف وڃون يا مرشد جي پيروي ڪندي مئخاني جو رخ ڪريون؟)

هن شعر مان اها مراد ورتي وئي آهي تہ سالڪ کي ظاهري عمل ۽ عبادت ڪرڻ گهرجن يا باطني عبادتن ڏانهن توجهہ ڏيڻ گهرجي! هتي شيخ صنعان جي داستان ڏانهن اشارو آهي.

2. ڪلال جي شراب خاني ۾ پير سان گڏ هڪ جاءِ وڃي رهون ٿا، ڇو تہ ازل جي ڏينهن کان اسان جي تقدير ۾ ائين لکيو ويو آهي.

3. اسين مريد ڪعبي ڏانهن ڪهڙيءَ طرح منهن ڪريون، جڏهن تہ اسان جو پيرُ مئخاني ڏانهن منهن ڪندڙ آهي:

معنيٰ تہ منهنجو استاد ۽ مرشد مئخاني جي طرف ٿو وڃي تہ پوءِ آءٌ سندس مريد ڪعبي جي طرف ڪهڙي منهن سان وڃان؟ جيڪو زهد ۽ عبادت وارن جو مقام آهي، شايد ان ۾ ڪا حڪمت رکيل آهي، جنهن جي مون کي سمجهہ ڪانهي.

4. عقل کي جيڪڏهن معلوم ٿي وڃي ته زلف جي قيد ۾ عاشق جي دل ڪيئن نه خوش آهي ته عقلمند معشوق جي زلف جي زنجير پويان ديوانا ٿي لڳي پون.

يعني جيڪڏهن عاقلن کي پتو پوي ته هنن ديوانن جون دليون محبوب (حقيقيءَ) جي زلف جي قيد ۾ خوش آهن ته اُهي به ان زلف جي زنجير ۾ قيدي بڻجڻ لاءِ جيڪر ديوانا ٿي پون.

5. تنهنجي حسين مُکڙي مهربانيءَ سان اسان تي هڪڙي آيت (نشاني) پڌري ڪئي، انهيءَ سبب کان اسان جي بيان ۾ لطف ۽ خوبيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي.

يعني محبوب جي منهن جي حسن ۽ خوبيءَ جو راز جڏهن اسان کي معلوم ٿيو تڏهن اسان جي ڪلام ۾ به حسن ۽ لطف پيدا ٿي ويو.

6. تنهنجي پٿر دل تي اسان جون گرم آهون ۽ رات جون ساڙيندڙ دانهون شايد ڪنهن رات اثر ڪن. (۽ اهو (پٿر) نرم ٿي لطف ۽ عنايت ڪري وجهي)

7. دل جو پکي دام ۾ شڪار ٿي آرام سان پيو هو (مگر) تو زلفن کي کوليو ته هو اسان جي هٿن مان ويندو رهيو.

8. هوا تنهنجي زلفن کي پريشان ڪيو ته (سارو) جهان منهنجي اکين ۾ ڪارو ٿي ويو (ڇو ته) تنهنجي زلف جي سوداءَ کان وڌيڪ اسان جي ڪابه عزت ۽ توقير ڪانهي.

9. اي پيارا محبوب! اسان خاموش عاشقن جي پُرسوز آهه جو تيرُ آسمان کان لنگهندو، تون (پاڻ تي رحم ڪري) پنهنجي جان جو خير گهر، اسان جي تير کان پاسو ڪر.

10. آءُ حافظ وانگر مئخاني جي دروازي تي بيٺل هوندس، ڇاڪاڻ ته اسان جو پير به انهيءَ واٽ تي خراباتي ٿيو آهي.

نوٽ: موجوده دور جي ڇاپن ۾ نيٽ تي رکيل ’ديوان حافظ‘ ۾ شعر نمبر 7 ۽ 10 موجود ڪين آهن، پر ڪانپور مان ڇپيل ’ديوان حافظ شيرازي‘ ۾ غزل نمبر 6 ۾، ۽ ’ديوان حافظ‘ مترجم مولانا قاضي سجاد حسين (بڪ ڪارنر لاهور) توڙي ’لسان الغيب‘ مير ولي الله اديب (1916ع) ۾ غزل نمبر 7 ۾ ڏهه ئي شعر موجود آهن. (ت. ج)

□

غزل_8

1. شب از مطرب کہ دل خوش باد وے را،
شنیدم نالۂ جان سوز نے را

2. چنان در جانِ من سوزش اثر کرد
کہ بے رقّت ندیدم ہیچ شے را

3. حریفے بد مرا ساقی کہ ہر شب
ز زلف و رُخ نمودے شمس و دے را

4. چو شوقم دید مر ساغرمئے افروز
بگفتم ساقیءِ فرخندہ پے را

5. رہانیدی مرِا از شرّ ہستی
چو پیمودی پیا پے جامِ مئے را

6. حماك اللہ عَنِ شتر النوائب
جزاك اللہ فی الدارین خیرا

7. چو بیخود گشت حافظ کے شمارد
بیک جو مُلکتِ کاؤس و کے را۔

ترجمو:

1. شال الله تعاليٰ ان ڳائڻي جي دل خوش رکي، جنهن کان رات مون نڙ جي دل سوز ڪوڪُ ٻڌي.

➢ نَے۔ نڙ بانسري (ڦوڪ جو ساز)

2. ان جي سوز منهنجي دل ۾ اهڙو اثر ڪيو، جو مون کي هر شيءِ تي غم ڇانيل نظر آيو.

➢ رقت: ارمان. (Pity)

يعني ڪنهن الله واري، حقيقت جو نغمو ٻڌائي، قلب تي اهڙو اثر ڪيو آهي، جنهن کان هر شيءِ غمگين نظر اچي رهي آهي.

3. هڪ اهڙو ساقي منهنجو هم مجلس هو جنهن هر رات پنهنجي زلف ۽ منهن (جي جلوي) مان ڏينهن ۽ رات جو نظارو ٿي ڏيکاريو.
4. جڏهن ان منهنجو شوق ڏٺو تڏهن هن پيالي ۾ شراب زياده وڌو (انهيءَ ڪري) مون ان کي سڀاڳو ساقي سڏيو.

➢ *فرخنده پے*: بختاور، سڀاڳو

5. تو مون کي مستيءَ جي خرابين کان ڇوٽڪارو ڏياريو، (ان وقت) جڏهن تو شراب جو پيالو هڪ ٻئي پويان پري پري پياريو.

(نوٽ) ڪن ديوانن ۾ هي شعر هن طرح لکيل آهي:

رهانيدي مرا از قيد هستي

ته پوءِ ترجمو ٿيندو: 'تو مون کي هن زندگيءَ جي تڪليفن کان آزادي ڏياري'

بهرحال هن شعر ۾ حافظ ان مرشد ڪامل جي احسان جو ذڪر ٿو ڪري ته ان جڏهن معرفت جو شراب مسلسل پياريو تڏهن دنيا جي محبت کان آجو ٿيس.

6. الله تعاليٰ توکي زماني جي حادثن کان محفوظ رکي ۽ دين ۽ دنيا ۾ توکي نيڪ اجر ڏي.
7. جڏهن حافظ بيخود ٿو ٿئي ته پوءِ ڪي ۽ ڪائوس جي بادشاهين کي هڪ ذري برابر نٿو سمجهي.

➢ ڪي ۽ ڪائوس: ايران جي ڪيان گهراڻي ۾ چار عظيم بادشاه

ٽي گذريا آهن، پهريون ڪائوس يا ڪيڪائوس، ٻيو ڪيخسرو ٽيون ڪيقباد، چوٿون ڪي.

هن شعر پٺيان هڪ روايت آهي تہ حافظ شيرازيءَ جي پيءُ، سلطان نجم الدين ڪبريٰ کي چيو تہ منهنجو هڪڙو پٽ چريو آهي، جيڪو جهنگ ۾ وڃي روئندو رهي ٿو. تڏهن سلطان چيس تہ آءٌ تہ انهيءَ چريي جي ڳولا ۾ آهيان. جهنگ ۾ وڃي ڏٺائون تہ حافظ الله جي ياد ۾ پيو روئي ۽ اهو شعر پيو چوي، جنهن جي معنيٰ آهي تہ “اي الله جڏهن حافظ شيرازي تنهنجو نالو وٺي مستيءَ ۾ ٿو اچي، تہ هو (ان مهل)سلطنت ڪائوس ۽ ڪي کي هڪ جَوَ جي عيوض وٺڻ لاءِ بہ تيار نٿو ٿئي.”

□

غزل۔ 9

1. صوفی بیا کہ آئینہءِ صافی است جام را
تا بنگری صفای مے لعلِ فام را

2. رازِ درون پردہ ز رندان مست پُرس
کاین حال نیست صوفیء عالی مقام را

3. عنقا شکار کس نشود دام بازِ چین
آں جا ہمیشہ باد بہ دست استِ دام را

4. من آن زمان طمع ببریدم ز عافیت،
کاین دل نہاد در کفِ عشقت زمام را۔

5. ما را بر آستان تو بس خدمتست
ای خواجہ بازبین بہ ترحم غلام را

6. در عیش نقد کوش کہ چون آبخور نماند
آدم بہ ہشت روضہء دارالسّلام را

7. در بزم دور یک دو قدح درکش و برو
یعنی طمع مدار وصالِ دوام را

8. ای دل شباب رفت و نچیدی گلے ز عمر
پیرانہ سر مکن ہوسِ ننگ و نام را

9. حافظ مریدِ جامِ جم است اے صبا بُرو
وز بندہ بندگی برسانِ شیخِ جام را

ترجمو:

1. پيالي جو شيشو صاف آهي. اي صوفي! تون اچ ته ڳاڙهي شراب جي صفائيءَ کي ڏسين.

➢ لعل فام: ڳاڙهو رنگ.

هن شعر جون شارحن ڪيئي معنائون ڪيون آهن، جن مان اهو مفهوم ٿو نڪري ته اي رياڪار صوفي! اچ ۽ اڇي عشق جي شراب جي پاڪي يا ناپاڪي ڏس ته جيئن توکي خبر پوي ته پاڪ شراب جي سرخ رنگ ۽ ناپاڪيءَ جي رنگ جي وچ ۾ ڪهڙو فرق ٿيندو آهي.

2. ڍڪيل اسرار مست رندن کان پڇ، ڇاڪاڻ ته ان جو رُتبو مٿانهين درجي وارن (عالي مقام) صوفين کي حاصل نه آهي.

پوشيده اسرارن مان مراد الاهي معرفت جون رمزون آهن، شاعر جو مطلب آهي ته مست رند يعني سچا عاشق ئي الاهي رمزن جا واقف آهن ۽ اهو درجو انهن عالي مقام ظاهر پرست زاهدن کي حاصل نه آهي.

3. عنقا (پکي) ڪنهن جو شڪار نٿو ٿئي، تون (پنهنجو) ڄار ڪڻ! ڇاڪاڻ ته هتي ڄار جي ٻاڱ ۾ هميشه هوا آهي. (يعني وڏي خواهش جو نتيجو ناڪامي آهي).

➢ عنقا: هڪڙو عجيب ڊگهي ڳچيءَ وارو پکي.

عالمن جو خيال آهي ته هتي حافظ رياڪار زاهدن کي مخاطب ٿي، اهو شعر چيو آهي ته توهين سمجهو ٿا ته توهين ڪوڙ ۾ دوکي سان ذات حق کي، عنقا وانگر ڦاسائي سگهو ٿا، پر ائين ناهي، توهان جي اها ڪوشش گهربل نتيجو ڪانه ڏيندي.

4. مون انهيءَ وقت (پنهنجي) سلامتيءَ تان هٿ کنيو جڏهن دل، منهنجي واڳ تنهنجي عشق جي هٿ ۾ ڏني.

- رمام: واڳ، اختياري

5. اسان کي تنهنجي آستاني تي گهڻا خدمت جا حق حاصل آهن، اي مالڪ غلام ڏانهن رحم جي نظر سان موٽي ڏس!

6. موجوده عيش ۾ ڪوشش ڪر، ڇاڪاڻ تہ جڏهن داڻو پاڻي نہ رهيو تہ آدم بهشت کي ڇڏي ڏنو.

هن شعر ۾ شاعر چوي ٿو تہ اي انسان، جنهن وقت توکي سڀ ڪجهہ ميسر آهي تہ ان تي قناعت ڪر، نہ تہ ابدي عيش جي طمع ۾ آدم وانگر بهشت نہ ڇڏڻو پئجي ويئي.

- هشتن: ڇڏڻ (To Leave)
- دارالسلام: سلامتيءَ جو گهر.

7. عيش جي محفل ۾ هڪ بہ پيالو پيءُ ۽ هليو وڃ، يعني هميشہ جي عيش جي لالچ نہ رک!

معنيٰ ٿوري تي قناعت ڪر، ڇو تہ گهڻين خواهشن جو نتيجو نقصانڪار آهي.

8. اي دل! جواني گذري وئي ۽ تو عمر جو هڪڙو گل بہ حاصل نہ ڪيو (هاڻي) پيريءَ ۾ ننگ ۽ ناموس جي هوس نہ ڪر.

9. حافظ جمشيدي پيالي (جامِ جم) جو مريد آهي. اي صبح جي هير! وڃ، ۽ غلام جا سلام ان پيالي جي صاحب کي پهچاءِ!

□

غزل ـ10

1. رونقِ عہد شباب است دگر بستان را
می رسد مژدہء گلِ بلبل خوشالحان را

2. اے صبا گر بہ جوانانِ چمن باز رسی
خدمتِ ما برسان سرو گل و ریحان را

3. ای کہ بر مہ کشی از عنبر سارا چوگان
مضطرب حالِ مگر دان منِ سرگردان را

4. ترسم آنِ قوم کہ بر درد کشان می خندند
در سرِ کارِ خراباتِ کنند ایمان را

5. یارِ مردانِ خدا باشد کہ در کشتیء نوح
ہستِ خاکی کہ بآبی نخرِد طوفان را

6. برو از خانہءِ گردون بہ در او نان مَ طلب
کین سیہ کاسہ درِ آخر بکشد مہمان را

7. گر چنین جلوہ کند مغبچہء بادہ فروش
خاکروبِ درِ میخانہ کنم مژگان را

8. نشوی واقفِ یک نکته ز اسرارِ وجود،
گر تو سرگشته شوی دائرۂ امکان را

9. ہر کشے را خوابگاهِ آخر به مشتے خاک است
گو چه حاجت که برِ افلاک کش ایوان را

10. ماه کنعانی من مسندِ مصر آنِ تو شد
وقت آنست که پدرو کنی زندان را

11. در سر زلفِ ندانم که چه سودا داری؟
که بهم برزدۂ گیسوئے مشک افشان را۔

12. ملک آزادگی و کُنج قناعت گنجیست،
که بشمشیر میسر نشودِ سلطان را۔

13. حافظا مے خور و رندی کن و خوش باشِ ولے
دام تزویرِ مکن چون دگران قرآن را

ترجمو:

1. باغ ۾ وري بهار جو دور چالو آهي. گل جي طرفان خوش آواز بلبل کي خوش خبري پهچي رهي آهي.
معني! باغ ۾ جوانيءَ جي دور جهڙي رونق آهي، اها خوشخبري گلن سهڻي آواز واري بلبل کي ڏني ڇڏي آهي.
< مُژده: خوشخبري

2. اي صبح جي هير! جيڪڏهن تون باغ جي جوانن وٽ وري وڃين،

ته سرو، گلاب ۽ ريحان کي اسان جا سلام ڏج ۽ اسان جو حال ٻڌائج.

3. تون چند جهڙي منهن تي عنبر جهڙن زلفن کي پکيڙين ٿو (سو) من سرگردان کي پريشان حال نه ڪر.

معنيٰ ته اي منهنجا محبوب، تنهنجا خوشبودار وار تنهنجي حسين چهري جي چوڏاري ڏسي، دل مضطرب ۽ پريشان ٿئي ٿي ۽ آئون پريشان ٿيان ٿو.

- سارا: خاصو اتم، خالص. (Exellent)

4. انهن ماڻهن جو مون کي خيال آهي، جي مئخوارن تي کلن ٿا، (اهي) متان مئخانن جي خيال ۾ پنهنجو ايمان به وڃائي ڇڏين.

يعني اهي ماڻهو جي الاهي عاشقن کي ديوانو سمجهي ٺٺولي ڪن ٿا، متان پنهنجي انهيءَ ترڙي خيال ۾ بي ايمان ٿي وڃن.

5. خدا جي مردن جو ساٿي ٿيءُ، جو ته حضرت نوح جي ٻيڙيءَ ۾ هڪڙي مٽيءَ جي ذري، طوفان کي به پاڻيءَ جي هڪڙي بوند برابر نه سمجهيو هو.

معنيٰ ته جيڪڏهن تون چاهين ٿو ته منزل مقصود تي پهچي سگهين ته خدا دوستن جو دوست ٿيءُ، ڇاڪاڻ جو نوح جي ٻيڙيءَ ۾ هڪڙي خاڪي هستيءَ، طوفان کي هڪ قطري جيتري اهميت به ڪانه ڏني.

6. آسمان جي گهر کان ٻاهر نڪر ۽ اُن کان روٽي نه گهر، ڇاڪاڻ ته هي ڪنجوس نيٺ مهمان کي قتل ٿو ڪري

معنيٰ ته هيءُ آسمان انسانن وانگر بخيل آهي، ان کان ڪجهه به نه گهرڻ گهرجي، نه ته اهو توهان کي ختم ڪري ڇڏيندو.

- خانه گردون: آسمان جو گهر

7. جيڪڏهن ڪلال جو پٽ اهڙيءَ طرح جلوه آرائي ڪندو ته آئون اکين جي پنبڻين کي مئخانه ۾ ٻهاريدار بنائيندس.

- مغبچه: مي فروش جو پٽ.

8. تون وجود جي اسرارن جي هڪڙي نُڪتي کان به واقف نه ٿيندين، ڀلي ڪٿي تون وجود ۽ عدم جي خيال ۾ (ڪيترو به) حيران ٿين.

➢ سرگشته: حيران، پريشان.

9. سڀ ڪنهن (انسان) جو آخري آرام گاهه مٽيءَ جون ٻه مُٺيون آهن، تڏهن ان کي ٻڌاءِ ته توکي آسمان تي محل بنائڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟

10. اي ڪنعان جا چنڊ! مصر جو تخت تنهنجي ملڪيت آهي. وقت اچي ويو آهي، جو تون قيدخاني کي الوداع ڪرين.

11. مون کي خبر نه آهي، ته تون زلفن ۾ ڪهڙو سوداءُ ٿو رکين؟ جو مشڪ ڇنڊيندڙ وار، تو وري پکيڙي ڇڏيا آهن.

12. آزادگيءَ جو ملڪ ۽ قناعت جو گوشو اهو خزانو آهي، جيڪو ڪنهن بادشاهه کي ترار سان به ميسر نه ٿو ٿئي.

13. اي حافظ! شراب پيءُ، مستي ڪر ۽ خوش رهه. پر ٻين وانگر قرآن مجيد کي (پنهنجي مقصد لاءِ) مڪر جو وسيلو نه بناءِ

يعني شاعر فرمائي ٿو ته شراب پيئڻ، رند بنجڻ ۽ خوشي ماڻڻ اهڙو نقصانڪار نه آهي، جهڙو دنيوي مال ۽ مرتبو حاصل ڪرڻ لاءِ قرآن شريف کي مڪر جو وسيلو بنائڻ. ڇو ته عاشقن جي مذهب ۾ اهو شرڪ مثل آهي.

□

غزل۔ 11

1. بہ ملازمانِ سلطان کہ رساند این دعا را
کہ بشُکرِ پادشاہی ز نظر مران گدا را

2. چہ قیامت است جانا کہ بہ عاشقان نمودی
رخ ہمچو ماہ تابان دلِ ہمچو سنگ خارا

3. ز رقیب دیو سیرت بہ خدای خود پناہم
مگر آن شہاب ثاقب مددے کُند سہارا

4. دل عالمے بسوزی چو عذار بر فروزی
تو از این چہ سود داری کہ نمی کنی مدارا

5. مژدہ سیاہت از کرد بخونِ ما اشارت
ز فریبِ او بیندیش و غلط مکن نگارا

6. ہمہ شب درین امیدم کہ نسیمِ صبح گاہی
بہ پیامِ آشنائی بنواز و آشنا را

7. بہ خدا کہ جرعۂ دہ تو بہ حافظِ سحر خیز
کہ دعای صبح گاہی اثرے کند شما را

نوٽ: 'ديوان حافظ': مترجم مولانا قاضي سجاد حسين ۾ هن غزل ۾ مقطع کان اڳ پنج پيا شعر بہ ڏنل آهن (تہ ج)

ترجمو:

1. بادشاھ جي خدمت ۾ رهندڙن مان ڪير هن دعا کي پهچائيندو تہ پنهنجي بادشاهيءَ جي شڪراني ۾ فقيرن کي نظر کان پري نہ ڪري.
   هتي شاعر جو مطلب آهي تہ عاشقن جي دل تي حڪومت يا بادشاهي ڪندڙ کي ڪو اهو پيغام پهچائي تہ جڏهن هو ان حيثيت بابت شڪرانو ادا ڪري تہ هن ويچاري غريب عاشق کي هرگز نہ وساري.
2. اي محبوبا (هيءَ) ڪهڙو نہ ظلم آهي، جو تون پنهنجي عاشقن کي منهن، چمڪندڙ چنڊ جهڙوءِ دل، سخت پٿر جهڙي ٿو ڏيکارين.
3. بچڙي سيرت رکندڙ رقيب کان مون کي الله تعاليٰ پنهنجي پناھ ۾ رکي، مگر اهو شهاب ثاقب ضرور منهنجي مدد ڪندو.
   > شهاب ثاقب: ڪرندڙ تارو (A Shooting Star)

(نوٽ) شهاب ثاقب جي اصطلاحي معنيٰ شيطان يا ڪُتي جو ڦر.

يعني شيطان صفت رقيب کان الله پناھ ۾ رکندو شايد محبوب جو ڪتو ويچاري عاشق جي مدد ڪرڻ لاءِ رقيب کي ڏاڙهي پچائي.

4. جڏهن تون پنهنجو منهن (ڪاوڙ ۾) ٿو ڏيکارين تہ هڪڙي جهان جي دل ساڙين ٿو. توکي انهيءَ مان ڪهڙو فائدو آهي؟ ڇا لاءِ مهرباني نٿو ڪرين؟
5. جيڪڏهن تنهنجي ڪارين پنبڻين توکي منهنجي قتل لاءِ اشارو ڪيو آهي، تہ اي محبوبا غلطي نہ ڪرءِ ان جي فريب جو خيال ڪر!
6. آئون سڄي رات انهيءَ اميد ۾ آهيان تہ صبح جي هوا دوست کي دوست جو پيغام پهچائيندي.
7. توکي خدا جو قسم آهي، تہ تون حافظ سحر (صبح سوير) جي اٿندڙ کي هڪڙو ڏک ڏي، شايد صبح جي دعا جي حق ۾ موثر ٿئي.
   معنيٰ تہ اي معشوق! خدا جو قسم اٿئي تہ صبح جو سوير اٿندڙ حافظ کي پنهنجي ديدار جو هڪ ڏک پيار ائين شايد ان جي صبح واري دعا تنهنجي حق ۾ اثر ڪري.

□

غزل_12

1. صبا بہ لطف بگو آن غزالِ رعنا را
کہ سر بہ کوہ و بیابان تو دادہء ما را

2. شکّر فروش کہ عمرش درازباد چرا
تفقدی نکند طوطیِ شکر خارا

3. غرورِ حسن اجازت مگر نداد ای گل
کہ پرسشی نکنی عندلیبِ شیدا را

4. بہ حسنِ خلق توان کرد صید اہلِ نظر
بہ بند و دام نگیرند مرغِ دانا را

5. چو با حبیب نشینی و بادہ پیمائی
بہ یاد آر حریفانِ بادہء پیما

6. ندانم از سببِ رنگِ آشنائی نیست
سہی قدانِ سیہ چشمِ ماہِ سیما را

7. جز این قدر نتوان گفت در جمالِ تو عیب
کہ خال و مہر و وفا نیست روی زیبا را

8. در آسمان چه عجب گرز گفتهء حافظ
سرود زهره به رقص آورد مسیحا را

نوٽ: ڪي ٻيا نسخا ’سرود‘ بدران ’سماع‘ جو لفظ لکن ٿا. (ت.ج)

ترجمو:

1. اي صبح جي هير! هرڻ جهڙيون اکيون ۽ رعنائي رکندڙ محبوب کي نرميءَ ۽ جهيڻائيءَ سان وڃي چئو تہ جبلن ۽ جهنگن ۾ توئي مون کي رُلائي آواره ڪيو آهي. (ان ڪري مون تي لطف جي نظر ڪر)
   - غزال: هرڻ.
   - رعنا: سهڻو.
2. شڪر (کنڊ) ورهائيندڙ محبوب جي شال عمر دراز هجي! الائي ڇو کنڊ کائيندڙ طوطي ڏانهن مهربانيءَ جي نظر نٿو ڪري؟

معشوق کي شڪر فروش انهيءَ ڪري چيو ويو آهي جو ان جون ڳالهيون مٺيون معلوم ٿينديون آهن ۽ عاشق انهن مان لذت ياب ٿيندو آهي.

3. اي گل! شايد توکي حسن جو غرور هن ڳالهہ جي اجازت نہ ٿو ڏئي، جو تون مست بلبل جو حال ڄاڻ گهرين؟
4. سهڻي خلق سان اهل نظر کي مطيع ڪري سگهجي ٿو. دانا (ماڻهو) پکين کي ڄار ۽ داڻن سان ڪين ڦاسائيندا آهن.
5. جڏهن تون محبوب سان گڏ ويهين ۽ شراب نوشي ڪرين تہ پنهنجي شراب پيئندڙ آواره دوستن کي بہ ياد ڪري شامل ڪندو ڪر.
6. آئون نٿو ڄاڻان تہ ڪهڙي سبب کان سڌو قد، ڪاريون اکيون ۽ چنڊ جهڙي پيشاني رکندڙ محبوب ۾ آشنائيءَ جي رونق نہ آهي.
   - سهي: سڌو. (Straight)
   - سيما: پيشاني. (Forehead)
7. (اي محبوبا!) تنهنجي خوبصورتيءَ ۾ ٻيو ڪوبہ عيب، سواءِ هن جي نٿو چئي سگهجي تہ تنهنجي سهڻي منهن تي مهر، محبت ۽ وفا جو تر نہ آهي.

هن بيت جي ٻي سٽ ڪن ديوانن ۾ هيئن آهي:

کہ وضع مہر و وفا نیست روی زیبا را

جنهن جو مطلب اهو ٿيندو تہ 'تنهنجي حسين چهري ۾ مهر ۽ وفا جو ڪو اهڃاڻ ڪونهي.'

8. ان ۾ ڪوبہ تعجب نہ آهي تہ آسمان تي حافظ جي ڪلام مان زهره جو گانو مسيح کي رقص ۾ آڻي ڇڏي

- سرود: سماع، راڳ گانو۔(A Song)

☐

غزل_13

1. ساقیا! برخیز و در دہ جام را
خاک در سر کن غمِ ایام را

2. ساغرِ می بر کفم نہ تا ز سر
برکشم این دلقِ ازرق فام را

3. گرچہ بدنامی ست نزدِ عاقلان
ما نمی خواہیم ننگ و نام را

4. بادہ در دہ چند ازین بادِ غرور
خاک بر سر نفسِ نافر جام را

5. دودِ آہِ سینۂ سوزان من
سوخت این افسردگانِ خام را

6. محرمِ رازِ دلِ شیدائے من
کس نمی بینم ز خاص و عام را

7. بادلِ آرامے مرا خاطر خوش ست
کز دلم یکبارہ برد آرام را

8. ننگرد دیگر بسر و اندر چمن
ہر کہ دید آن سروِ سیم اندام را

9. از سر دنیا گذشتی غم مخور،
خوش بخورم خوش بدار ایام را۔

10. صبر کن حافظ بہ سختی روز و شب
عاقبت روزے بیابی کام را

ترجمو:

1. اي ساقي! اٿ! ۽ شراب جو پيالو ڏي ۽ زماني جي غم ۽ فڪر جي سر تي ڌوڙ وجهه.

ساقيءَ مان مراد ڪامل مرشد آهي ۽ شراب جي پيالي مان مراد ’معرفت جو جام‘ آهي ۽ زماني جي غمن تي ڌوڙ وجهڻ جو مطلب آهي غمِ روزگار کي اهميت نہ ڏيڻ ۽ دنيا کان علحدگي ڪرڻ.

2. شراب جو پيالو منهنجي هٿ تي رک، انهي لاءِ تہ آءٌ هيءَ نيري گودڙي سر تان لاهي ڇڏيان.

يعني معرفت جي شراب مان سرشار ٿي، هيءَ زهد ۽ تقويٰ جي مڪر جي گودڙي لاهي ڇڏيان.

3. جيتوڻيڪ عاقلن وٽ (هيءَ ڳالهہ) بدنامي آهي، مگر اسين ننگ ۽ ناموس کي پسند نہ ٿا ڪريون.

هتي اها مراد آهي تہ جيتوڻيڪ شراب پيئڻ اهلِ عقل وٽ چڱي ڳالهہ ناهي ۽ ان سان بدنامي ٿئي ٿي پر مون کي نالي ۽ ناموس جي ڪا خواهش بہ ناهي.

➢ دلق: گودڙي، صوفين ۽ فقيرن جو لباس

4. (آئون چوان ٿو تہ مون کي) شراب پيار! ڪيستائين هيءَ غرور جي هوا مٽي ۾ رهندي؟ هن نفس بدڪردار جي مٽي تي ڌوڙ! ان تي حيف هجي! (اهوئي غرور جو سبب آهي.)

5. منهنجي سڙيل سيني جي آهہ جي دونهين، هنن ڪچن ۽ اداس (زاهدن) کي جلائي ڇڏيو آهي.

6. آئون پنهنجي ديواني دل جو محرم راز خاص ۽ عام ۾ ڪونہ ٿو ڏسان. (منهنجي دل جو راز ڄاڻندڙ ڪو بہ ڪونهي)

7. منهنجي طبع اهڙي معشوق جي ملڻ کان خوش آهي، جو منهنجي دل مان هڪ ئي ڀيري آرام ۽ راحت ڪڻي ويو.

8. اهو وري چمن ۾ سرو ڏانهن نهاري، جنهن ان (منهنجي محبوب) جي سرو سيم (ڊگهي ۽ سهڻي) بدن کي ڏٺو. (ان کي سرو جو ڊگهو قد سندس اڳيان حقير ڏسڻ ۾ ايندو).

9. جڏهن تو دنيا کي ڇڏيو تہ (پوءِ) غم نہ ڪر! (نہ فقط) تون کاءُ پيءُ ۽ خوش رهہ، پر زماني کي بہ خوش رک.

10. اي حافظ! زماني جي سختيءَ تي صابر رهہ! نيٺ هڪڙي ڏينهن تون پنهنجي مراد ضرور حاصل ڪندين.

□

غزل_14

1. ما برفتیم تو دانی و دل غمخور ما،
بخت بد تا بکجا می برد آبشخورما.

2. از نثارِ خردہ چون زلفِ تو در در گیرم،
قاصدی کز تو سلامی برساند بر ما

3. بہ دعا آمدہ ام ہم بہ دعا دست بر آر،
کہ وفا با تو قرین بادو خدا یاور ما-

4. گرہمہ خلقِ جہان بر من و توحیف خورند،
بکشد از ہمہ انصافِ ستم داور ما-

5. بسرت گر ہمہ عالم بہ سرم بخروشند،
نتوان برد ہوائے تو برون ازسر ما-

6. فلک آوارہ بہرسو کندم می دانی،
رشک می آیدش از صحبت جان پرور ما-

7. درد مندیم و خبر میدہد از سوزِ درون،
دہنِ خشک و لب تشنہِ و چشمتر ما-

8. ما ز وصفِ رُخِ زیبائے تو تادم زده ایم،
ورقِ گل خجل ست از ورقِ دفترِ ما۔

9. زود باشد که بیاید بسلامت یارم،
اے خوش آن روز که آید بسلامت بر ما۔

10. ہر که گوید که کجا رفت خدارا حافظ؟
گو بزاری سفرے کرد و برفت از بر ما۔

نوٽ: (1) ’غمخور‘ ۽ ’آبشخور‘ لفظن کي ’غمخر‘ ۽ ’آبشخر‘ ڪري پڙهبو ۽ هنن لفظن جو ’و‘ حذف ٿي ويندو.
(2) مختلف ديوانن ۾ هن غزل جي پهرئين شعر (بند) کان پوءِ ٻہ ٻيا شعر بہ ڏنا ويا آهن.

ترجمو:

1. اسين (تو وٽان مجبور) وياسون. اها توکي خبر آهي ۽ اسان جي غمگين دل تي ڄاڻي. (ڏسون) تہ بدنصيبي ڪيستائين اسان جو داڻو پاڻي بند ڪري ٿي؟.
2. آءٌ تنهنجي زلفن وانگر پنبڻين مان موتين جهڙا لڙڪ گهوريندس ان قاصد تان، جو تنهنجو پيغام اسان کي پهچائيندو.

يعني جهڙيءَ طرح تنهنجي زلفن مان پاڻيءَ جا ڦڙا ٽمن ٿا، تهڙيءَ طرح آءٌ پنهنجي لڙڪن کي قاصد تان گهوريندس، لڙڪن کي موتين سان تشبيهہ ڏني وئي آهي، ۽ وهنجڻ کان پوءِ پاڻيءَ جا اهي ڦڙا، جي معشوق جي وارن مان ٽمندا آهن، انهن کي بہ موتين سان تشبيهہ ڏني وئي آهي.

3. آءٌ دعا جي لاءِ آيو آهيان ۽ تون بہ دعا لاءِ هٿ کڻ تہ وفا تنهنجي ويجهي هجي ۽ خدا اسان جو مددگار ٿئي.

4. جيڪڏهن جهان جا ماڻهو مون تي ۽ توتي افسوس ڪندا ته اسان جو خدا سيني کان ان جو بدلو وٺندو.

5. مون کي تنهنجي ئي سر جو قسم آهي ته جيڪڏهن سڄو جهان منهنجي سر (مٿي) مٿان شور ڪري، تڏهن به تنهنجي عشق کي منهنجي سر مان ٻاهر ڪڍي نه سگهندو.

يعني جيڪڏهن ساري دنيا مون کي مجنون يا سودائي سڏي ۽ تنهنجي محبت کي ڇڏڻ لاءِ چوي، پر ڪڏهن به تنهنجي عشق جي سوداءَ کي پنهنجي سر کان ٻاهر ٿيڻ نه ڏيندس.

6. تون ڄاڻين ٿو ته آسمان مون کي هر طرح آواره ٿو ڪري، (ڇو ته) ان کي اسان جي روح خوش ڪندڙ صحبت تي رشڪ ٿو اچي.

يعني ته بي پير آسمان اها ڳالهه گوارا نٿو ڪري ته آءٌ ۽ تون گڏجي وهون. اهو ئي سبب آهي ته هو مون کي هر طرف پريشان ڦيرائي رهيو آهي.

7. اسين دردمند آهيون ۽ اسان جي اندر جي درد جي خبر اسان جو خشڪ وات، اجايل چپ ۽ آليون اکيون ٿا ڏين.

8. اسان جڏهن کان تنهنجي سهڻي منهن جي تعريف لکڻ شروع ڪئي آهي، ان وقت کان وٺي گلاب جا ورق اسان جي ڪتاب جي ورقن کان شرمنده آهن.

9. شال! خدا تعاليٰ جلد سلامتيءَ سان منهنجي يار کي آڻي. اهو ڏينهن ڪهڙو نه چڱو ٿيندو جو هو خير ۽ عافيت سان اسان وٽ ايندو!

10. جيڪو به خدا جو قسم ڏئي پڇي ته حافظ ڪيڏانهن ويو (ته) ان کي ٻڌايو ته اسان وٽان روئندو سفر تي هليو ويو.

□

غزل_15

1. لطف باشد گر نپوشی از گدا هاروت را!
تا بہ کامِ دل بہ بیند دیدہء ماروت را!

2. ہم چو ہاروتیم دائم در بلائے عشق زار
کاشکے ہرگز نہ دیدے دیدۂ ماروت را!

3. کی شدی ہاروت در چاہِ زنخدانش اسیر،
گر نگفتی شمہءے از حسنِ او ماروت را!

4. بوئے گل برخاست گوئی در چمن ہاروت را
بلبلان مستند گوئی دیدہ چون ماروت را!

5. میکشم جور وجفا ہایت ز ہجران اے صنم،
روی بنما تابہ بیند حافظِ ماروت را!

ترجمو:

1. جيڪڏهن تون اسان فقيرن کان پنهنجو منهن نه لڪائيندين ته تنهنجو وڏو احسان ٿيندو (ته جيئن) تيستائين اسان جون اکيون دل جي آرزوءَ مطابق تنهنجي زيارت ڪنديون رهن.
2. اسين هاروت وانگر تنهنجي عشق جي مصيبت ۾ هميشه گرفتار آهيون ڪاش! اسان جون اکيون تنهنجي منهن کي هرگز نه ڏسن ها!
3. هاروت ڪيئن هن جي ڪاڏيءَ جي کوه جو اسير ٿئي ها، جيڪڏهن ماروت ان سان هن جي حسن جو ڪجهه بيان نه ڪري ها.

- زنخ ـ کاڏي ('دان' زائد آهي).
- شمہ: ڪجهہ (Some thing)
- هاروت ۽ ماروت: ٻہ فرشتا، جن جو ذڪر قرآن جي سوره بقره ۾ آهي.

فارسي شاعرن مان رودڪي، خسرواني، ناصر خسرو، خاقاني، نظامي، رومي، سعدي ۽ حافظ هاروت کي پنهنجن شعرن ۾ آندو آهي.

4. گلاب جي خوشبوءِ اُٿي، گويا باغن ۾ تنهنجو منهن موجود هو. بلبليون مست ٿي رهيون آهن، جڻ انهن مون وانگر تنهنجو منهن ڏٺو آهي.

محبوب جي ڳلن کي گلن سان تشبيهہ ڏني وئي آهي، شاعر جو مطلب آهي تہ باغن ۾ جيڪا بہ گلاب جي خوشبوءِ آهي، اها محبوب جي منهن جو فيض آهي، بلبليون گلاب جون عاشق هونديون آهن، اهي در حقيقت گلاب تي عاشق نہ ٿيون آهن، بلڪ محبوب جي منهن کي مون وانگر ڏسي عاشق ٿيون آهن.

5. اي صنم (محبوب) تنهنجي وڇوڙي کان مصيبتون سهي رهيو آهيان. منهن تان پردو هٽاءِ، تہ اسان جو حافظ تنهنجي زيارت ڪري.

◆

غزل_16

1. تا جمالت عاشقان را زد بوصلِ خود صلا
جان و دل افتادہ انداز زلف و خالت دربلا

2. آنچہ جانِ عاشقان از دستِ ہجرت میکشد
کس نہ دیدہ در جہان جز کشتگانِ کربلا

3. تُرکِ ما گر میکند رندی و مستی جانِ من
تَرکِ مستوری و زہدت کرد باید اوّلا

4. بزمِ عیش و موسمِ شادی و ہنگامِ طرب
پنج روز ایامِ عشرت را غنیمت دان دلا

5. حافظا گر پائے بوسِ شاہ دستت میدہد
یافتی در ہر دو عالم زینتِ عزوعلا

ترجمو:

1. جڏهن ڪان تنهنجي حسن عاشقن ڪي وصل جي عام دعوت ڏني آهي، تہ دل ۽ روح تنهنجي زلف ۽ تر جي سبب ڪان مصيبت ۾ مبتلا آهن.
   - صلا: سڏ، دعوت. (Invitation)
2. اهي مصيبتون جيڪي عاشقن جي روح ڪي تنهنجي وڇوڙي جي هٿان پهتيون آهن، سي جهان ۾ ڪربلا جي پياسن (شهيدن) ڪان سواءِ ڪنهن نہ ڏٺيون آهن.

3. اي منهنجي دل! جيڪڏهن اسان جو محبوب رندي ۽ مستي ٿو اختيار ڪري تہ توکي (ان کان بہ) اڳي پرهيزگاري ۽ عبادت ترڪ ڪرڻ گهرجي.

4. عيش جي محفل، خوشيءَ جو وقت ۽ عشرت جو زمانو رڳو پنج ڏينهن آهي. اي دل! خوشيءَ جي انهن ڏينهن کي غنيمت ڄاڻ!

هن ۾ دنيا جي بي ثباتيءَ وارو خيال نمايان آهي، اردو شاعر وانگر

“چار دن کی چاندنی ر اندھیری رات”

5. اي حافظ! جيڪڏهن بادشاهہ جي قدمبوسي ڪندڙ عزت ٿو حاصل ڪري، تہ تو ٻنهي جهانن ۾ عزت ۽ بزرگيءَ جو درجو حاصل ڪيو.

□

غزل_17

1. میدمد صبح و کلہ بستہ سحاب
الصبوح الصبوح یا اصحاب

2. میچکد ژالہ بر رُخ لالہ
المدام المدام یا احباب

3. می وزد از چمن نسیم بہشت
خوش بنوشید دائما مے ناب

4. تخت زرین زدہ است گل بہ چمن
راح چون لعل آتشین دریاب

5. لب و دندانِ تو حقوقِ نمک
داشت بر جان و سینہ ہای کباب

6. درِ میخانہ بستہ اند مگر
اِفتح یا مفتح الابواب

7. در چنین موسمے عجب باشد،
کہ بہ بندند میکدہ بشتاب۔

8. زاہدا مے بنوش رندانہ
فاتقوا الله يا اولی الالباب-

9. گر نشان ز آب زندگی جوئی،
مے نوشین بجو ببانگِ رباب

10. چو سکندر حیات اگر طلبی،
لبِ لعلِ نگار را دریاب

11. بر رخ ساقی پری پیکر
موسمِ گل بنوش بادہ ناياب

12. حافظا غم مخور کہ شاہدِ بخت
عاقبت برکشد ز چہرہ نقاب.

ترجمو:

1. صبح تي رهيو آهي، بادل ڇانئجي رهيا آهن، اي دوستو! صبوحي (صبح جو شراب) مون وٽ کڻي اچو.
    - سحاب: ابر، بادل، ڪڪر
    - الصبوح: صبح جي پيئڻ جو شراب
    - کلہ: تنبو خيمو
2. لالہ (گل) جي منهن تي ماڪ پئي ڪري، اي دوستو! پراڻو شراب آڻيو شراب آڻيو.
    - چڪيدن: ڪِرڻ (To drop)
    - مدام: شراب
    - ژالہ: ماڪ، ڳڙا

3. چمن کان بهشت جي هوا لڳي رهي آهي، هميشه خوشيءَ سان خالص شراب پيئو!

4. گلاب جي گلن باغ ۾ سونهري تخت وڇايو آهي، تون معشوق جي ڳاڙهن چپن جهڙو سرخ شراب ڳول (حاصل ڪر)!

5. (اي منهنجا محبوب!) تنهنجا چپ ۽ ڏند ڪباب ٿيل ۽ سڙيل سينن تي نمڪ (لوڻ) جا حق رکن ٿا.

6. شراب خاني جو دروازو وري بند ڪيو اٿن. اي دروازن جا کوليندڙ! اهو (وري) کول!

7. تعجب آهي ته ههڙي موسم ۾ مئخاني جو دروازو اهڙو جلد بند ڪيو اٿن!

8. اي عبادت گذار (زاهد)! رندن وانگر شراب نوشي ڪر! اي عقل وارا الله تعاليٰ کان ڊڄو!

9. جيڪڏهن آب حيات جو ڳولائو آهين، ته راڳ رنگ (جي محفل ۾) شراب هٿ ڪري پيءُ.

10. جيڪڏهن سڪندر وانگر زندگيءَ جو طالب آهين، ته معشوق جي (لعلن جهڙن) ڳاڙهن چپن کي ڳول.

11. پريءَ جهڙي ساقيءَ جي سامهون بهار جي گلن جي موسم ۾ خالص شراب پيءُ!

12. اي حافظ! غم نه ڪر! آخرڪار بخت جو محبوب، منهن تان نقاب پري ڪندو.

يعني تنهنجو بخت نيٺ ظاهر ٿيندو.

مٿئين غزل ۾ شاعر جي طرفان شراب ۽ مستيءَ جي استعارن کي ايراني ماحول مان ڪڍي، تصوف جو مفهوم ادا ڪيو ويو آهي.

□

غزل_18

1. گفتم اے سلطانِ خوبان رحم کن بر این غریب
گفت در دنبالِ دل رہ گم کند مسکین غریب

2. گفتمش بگذر زمانے گفت معذورم بدار
خانہ پروردی چہ تاب آرد غمِ چندین غریب

3. خفتہ بر سنجاب شاہی نازنینی را چہ غم
گرز خار و خارہ سازد بستر و بالین غریب

4. ای کہ در زنجیر زلفت جانِ چندین آشناست
خوش فتاد آن خالِ مشکین بر رخ رنگین غریب

5. بس غریب افتادہ است آن موز خط گر درخت
گرچہ نبود در نگارستان خطِ مشکین غریب

6. می نماید عکس می در رنگ روی مہوشت
ہمچو برگ ارغوان بر صفحہءِ نسرین غریب

7. گفتم اے شام غریبان طرہءِ شبرنگ تو
در سحرگاہان حذر کن چون بنالد این غریب

8. باز گفتم ماهِ من آن عارضِ گلگون مپوش،
ورنہ خواہی ساخت مارا خستہ و مسکین غریب۔

9. گفت حافظ آشنایان در مقامِ حیرت اند
دور نبود گر نشیند خستہ و مسکین غریب

ترجمو:

1. مون (معشوق کي) چيو تہ اي سهڻن جا سائين! هن مسافر تي رحم ڪر! ان جواب ۾ چيو تہ مسڪين مسافر دل (جي خواهش) جي پويان واٽ (بہ) وڃائيندو آهي.

➢ دنبال: پٺي. (A man's back)

يعني اي حسينن جا حاڪم، مون غريب مسافر تي رحم ڪري، منهنجون اميدون پوريون ڪر. تہ محبوب جواب ۾ چيو تہ جيڪو شخص ڪنهن کي دل ٿو ڏئي، تہ اهو پنهنجي دل جون خواهشون وساري ڇڏيندو آهي.

2. مون هن کي چيو تہ گهڙي کن مون وٽ هليو اچ، تہ چوڻ لڳو تہ معاف ڪر! ناز نعمت سان پليل، اهڙو عجيب و غريب غم ڪيئن برداشت ڪندو؟

3. بادشاهي مخملي بستري تي ستل نازنين کي ڪهڙي پرواه، جيڪڏهن ڪنهن غريب جو بسترو ۽ وهاڻو ڪنڊن ۽ پٿرن جو هجي!

➢ سنجاب شاهي: شاهي بسترو

➢ خاره: سخت، ڪنڊن وارو

4. تنهنجي زلف جي زنجير ۾ ڪيترن دوستن جون دليون قيد آهن. اهو ڪارو تر رنگين رخ تي ڪهڙو نہ سهڻو معلوم ٿئي ٿو!

5. (اهو ڪارن وارن جو) ڪارو ليڪو، تنهنجي منهن جي چوڏاري نهايت خوشنما ٿو معلوم ٿئي، جيتوڻيڪ تصوير خاني ۾ ڪارو ليڪو چڱو نہ هوندو آهي.

6. تنهنجي چنڊ جهڙي منهن جي رنگ ۾ شراب جو عڪس ائين ٿو

ڏيکارجي، جيئن نسرين (گل) جي تخت تي ڳاڙهي گل جا ورق عجب جهڙا معلوم ٿين ٿا.

هن شعر ۾ نسرين جي گل جي سفيدي ۽ محبوب جي چنڊ چهري جي سرخيءَ کي شراب سان تشبيهه ڏني وئي آهي.

7. مون چيو تنهنجا ڪارا وار غريب جي نصيب جي اونداهي آهي، جڏهن هي غريب، پوئين رات آه و زاري ڪري ته تون ان کان ڊڄ!

- ➢ شامِ غريبان: غريبن جي گذاريل ڪاري رات

هي استعارو آهي محرم جي يارهين تاريخ ڏانهن، جڏهن شهيد امامن جي وارثن تي ڏکي رات آئي هئي.

- ➢ شب رنگ: رات جهڙو ڪارو رنگ
- ➢ غريب: مصيبت زده، ويڳاڻو

8. وري مون چيو اي منهنجا چنڊ! اهي گلاب جي رنگ جهڙا ڳل نه ڏيکجان، نه ته اسان کي غمگين ۽ مسڪين مسافر بنائيندين!.

9. هن چيو ته اي حافظ! دوست حيران آهن (پر) هي ناممڪن نه آهي ته هڪڙو مسافر مسڪين ۽ غمگين هجي.

حافظ جو مٿيون غزل سڄو مجاز سان پريو پيو آهي، جنهن ۾ جماليات جو گهڻو عنصر ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ محبوب جي منهن، وارن ۽ تر جي تعريف ڪئي وئي آهي.

(نوٽ: حافظ جي اڪثر ديوانن ۾ چوٿون بند (شعر) ٻئي بند طور آندو ويو آهي ۽ ٻيو بند چوٿين بند طور ڏنو ويو آهي. ت.ج)

□

غزل_19

1. آفتاب از روئے او شد در حجاب،
سایہ را باشد حجاب از آفتاب

2. شاہدان مستور و مستان بے شکیب،
خانقہ معمور و درویشان خراب.

3. از خیالم باز نشناسد کسے،
گر در آغوشش بہ بینم شب بخواب

4. دست ماہ و مہر بر بند بحسن،
ماہ بے مہرم چو بگشاید نقاب

5. خونِ دل در جام دیدم از سرشک،
آبرو برباد دادم از شراب

6. از برائے بادم می باید زدن،
متحسب را بے حدّ و بے حساب

7. حافظا وعظ و نصیحت گو مکن،
ترک تُرکانِ خطا نبود صواب

ترجمو:

1. سج هن جي منهن جي چمڪي کان جهڪو ٿي ويو، پاڇو سج جي روشنيءَ کان لِڪي ٿي ويو.

يعني منهنجي محبوب جو منهن اهڙو سج آهي، جنهن جي تاب کان هي دنيا جو سج ائين ڊڄي گم ٿي ويو، گويا پاڇو هو جو لڪي ويو.

سنڌ جو شاعر چوي ٿو:

ڪٽي نيڻ خمار مان، جان ڪيائون ناز نظر،
تہ سورج شاخون جهڪيون، ڪوماڻو قمر،
تارا ڪتيون تائب ٿيا، ڏيکيندي دلبر،
جهڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين.
(شاهہ)

2. معشوق پردي ۾ آهن ۽ عاشق (ڏسڻ جي آرزوءَ ۾) بي صبر ٿي رهيا آهن. (يعني) خانقاه آباد آهي ۽ درويش خراب (حال) آهي.
3. ڪوبہ شخص مون کي سڃاڻي نہ سگهندو جيڪڏهن هڪڙي رات خواب ۾ ان (محبوب) کي ڀاڪر ۾ ڏسان.

يعني جيڪڏهن آئون هڪڙي رات محبوب حقيقيءَ سان خواب ۾ هم آغوش ٿيان تہ اسين اهڙا هڪ ٿي وڃون، جو ڪوبہ مون کي سڃاڻي نہ سگهندو ۽ نہ تميز ڪري سگهندو تہ آءٌ ڪير آهيان، هو ڪير آهي.

امير خسرو فرمايو آهي:

من تو شدم تو من شدی
من تن شدم تو جان شدی
تاکس نہ گوید بعد از این
من دیگرم تو دیگری

(يعني آءٌ 'تون' ٿيان، تون، 'آءٌ' ٿين، آءٌ جسم ٿيان، تون روح ٿين، تہ ان کان پوءِ ڪوبہ شخص نہ چوي، تہ آءٌ ٻيو آهيان، تون ٻيو آهين.)

جيئن وارث شاهہ چيو آهي:

'رانجها رانجها کردي هڻ مين آپي رانجها هوئي.'

۽ اهو ائين آهي، جيئن ڀٽائيءَ چيو آهي ته

پنهون ٿيس پاڻ، سَسئي تان سور هٽا!

4. جڏهن منهنجو بي وفا محبوب پنهنجي منهن تان نقاب کٹي ٿو ته سج ۽ چنڊ ان جي آڏو شرمنده ٿين ٿا.
ساڳي ڳالهه شاهه ڀٽائيءَ به ڪئي آهي ته

اونداهي اڌ رات ۾، پرينءَ پسايو پاڻ،
چنڊ ڪتين ساڻ، پيهي ويو پڙلاءَ ۾.

5. لڙڪن رستي وهيل دل جو خون مون پيالي ۾ ڏنو جو آئون شراب لاءِ پنهنجي آبرو برباد ٿو ڪريان.
   - ➢ سر شک: لڙڪ، ڳوڙها
6. شراب لاءِ نڪته چيني ڪندڙ کي حد ۽ حساب کان زياده مارڻ گهرجي.
   - ➢ محتسب: نڪته چين، احتساب ڪرڻ وارو (a censor)
7. اي حافظ (ناصح کي) چئو ته وعظ ۽ نصيحت نه ڪري، (ڇو ته) خطا شهر جي معشوقن کي ڇڏڻ چڱو نه آهي.
   - ➢ خطا: هڪڙي شهر جو نالو.

□

غزل_20

1. تعالی اللہ چہ دولت دارم امشب،
کہ آمد ناگہان دلدارم امشب

2. چو دیدم روئے خوبش سجدہ کرم،
بحمداللہ نکو کردارم امشب

3. نہالِ عیشم از وصلش بر آورد،
زبختِ خویش خوردارم امشب

4. کشد نقشِ اناالحق بر زمین خون،
چو منصور از کشی بر دارم امشب

5. برات لیلتہ القدری بدستم،
رسید از طالعِ بیدارم امشب

6. بران عزمم کہ گر خود میرود سر،
کہ سر پوش از طبق بردارم امشب۔

7. تو صاحبِ نعمتی من مستحکم
زکواتِ حسن دہ خوش دارم امشب

8. همی ترسم که حافظ محو گردد،
ازین شورے که در سر دارم امشب

ترجمو:

1. الله اڪبر! اڄ رات آءٌ ڪيڏو نه سڀاڳو ٿيو آهيان، جو محبوب اوچتو اڄ رات مون وٽ آيو.

اهو مفهوم ڀٽائيءَ جي هنن سٽن سان ڪيڏو نه هم آهنگ آهي، جيڪي سر ڪنيات ۾ آهن:

مون گهر مون پرين جي، اچڻ جي وائي،
مون گهر واڌائي، پيئي ڪام ڪرن ۾.

2. جڏهن مون هن جو خوبصورت منهن ڏٺو ته (شڪر جو) سجدو ڪيم. الحمد الله! اڄ رات آءٌ نيڪ ڪردار آهيان.
3. هن جي وصل منهنجي خوشيءَ جي وڻ ۾ ميوو پيدا ڪيو. آءٌ اڄ رات پنهنجي (چڱي) نصيب سبب مالا مال آهيان.
4. (منهنجو) خون زمين تي 'اناالحق' جو نقش جوڙيندو جيڪڏهن تون اڄ رات مون کي منصور وانگر سوريءَ تي چاڙهين ته!
5. قدر واري رات جهڙو ثواب اڄ رات مون کي پنهنجي سڀاڳائيءَ سبب مليو.
6. مون ان ڳالهه تي ارادو ڪيو آهي ته جيڪڏهن منهنجو سر به هليو وڃي، ته به اڄ رات طبق تان ڍڪڻ ضرور لاهيندس يعني راز ضرور پڌرو ڪندس.
7. تون مال جو ڌڻي آهين، آءٌ (غريب) حقدار آهيان، مون کي اڄ رات پنهنجي حسن جي زڪوات ڏئي راضي ڪر.
   > زڪوات حسن: (اصطلاحي معنيٰ ۾) چُمي، مٺي
8. آئون ڊڄان ٿو ته حافظ ان شور کان بيخود ٿي ويندو جو اڄ رات منهنجي سر ۾ آهي.

□

غزل_21

1. صبحِ دولت میدمد کو جام ہمچوں آفتاب،
فرصتی زین بہ کجا باشد بدہ جامِ شراب

2. خان بی تشویش و ساقی یار و مطرب بذلہ گو،
موسمِ عیش ست و دورِ ساغر و عہدِ شباب

3. شاہد و ساقی بدست افشان و مطرب پائے کوب،
غمزۂ ساقی زِ چشمِ مے پرستان بردہ خواب

4. خلوتِ خاصست و جائے امن و نزہتگاہ انس،
اینکہ می بینم بہ بیداریست یا رب یا بخواب۔

5. از خیالِ لطف مے مشاطہ چالاکِ طبع،
در ضمیرِ برگ گل خوش می کند پنہان گلاب

6. از پئے تفریح طبع و زیورِ حسن و طرب،
خوش بود ترکیبِ زرّین جام با لعلِ مذاب

7. تا شد آن مہ مشتری دُر ہائے حافظ را بگوش
میرسد ہردم بگوشِ زہرہ گلبانگِ رباب

ترجمو:

1. سخاوت وارو نيڪ بخت صبح ٿي رهيو آهي، (پر) آفتاب جهڙو روشن پيالو ڪٿي آهي؟ (اي ساقي) شراب جو پيالو ڏي، ڇو ته شراب جي پيالي ڏيڻ جو هن کان بهتر وقت ٻيو ڪهڙو ٿيندو؟

   صبحِ دولت مان مراد آهي الاهي تجلين جي نزول جو وقت، شاعر ان وقت کي غنيمت ڄاڻي مرشد کي التجا ٿو ڪري ته هن بهتر وقت ۾ مون کي الاهي محبت جو شراب عنايت ڪر.

   - صبح دولت: هڪ استعارو آهي، بخت ۽ بلند اقبال وارو صبح.
   - جام همچون آفتاب: سج جهڙو ڳاڙهو چمڪندڙ شراب

2. گهر ڪٽڪي کان آجو محبوب ساقي ۽ حاضر جواب ڳائڻو (موجود هجي ته گويا) عيش جي موسم آهي ۽ شراب جي دوري ۽ جوانيءَ جو زمانو آهي.

   معنيٰ ته گهر ۾ امن هجي، ساقي دوست ۽ سهڻي آواز وارو ڳائڻو به هجن ۽ شراب جو دور برقرار رهي ته ڄڻ ته اها عيش جي موسم هجي ٿي.

3. معشوق ۽ ساقي وجد ۾ آهن ۽ ڳائڻو نچي رهيو آهي، ساقيءَ جي اشارن، شراب پيئندڙن جي اکين مان ننڊ وڃائي ڇڏي آهي.

4. خلوت خاص آهي ۽ امن جي جاءِ تي محبت جي محفل (موجود) آهي. يا ربا هي (سڀ ڪجهه) آئون جاڳ ۾ ڏسي رهيو آهيان يا ننڊ ۾؟

   - نزهت گاهه: سُرور ۽ خوشيءَ واري جاءِ

5. شراب جي سُرور جي خيال ۾ ڪنوار کي سينگاريندڙ چالاڪ طبع عورت، ڄڻ گل جي ورق ۾ خوشبوءِ کي لڪائي ٿي رکي.

   - مشاط: ڪنوار کي سينگارڻ جي هنر مند عورت

6. طبع جي تفريح لاءِ ۽ مزي ۽ زينت جي خيال کان ڳاڙهو شراب سونهري پيالي ۾ وجهڻ جي ترڪيب نهايت عمدي ٿئي ٿي.

   - لعل مذاب: ڳاڙهو شراب، مئي

7. جڏهن کان اهو چنڊ حافظ جا موتين جهڙا شعر ٻڌي خريدار ٿيو آهي، تڏهن کان زهره جي ڪنن ۾ برابر رباب جا آواز پهچي ويا آهن.

   - گلبانگ: وڏو آواز، چٽو آواز.
   - مشتري: ستاري جو نالو، خريدار.

◆

غزل_22

1. ز باغ وصل تو یابد ریاضِ رضوان آب،
ز تاب ہجر تو دارد شرارِ دوزخ تاب

2. چو چشم من ہمہ شب جوئبار باغِ بہشت،
خیالِ نرگسِ مست تو بیند اندر خواب

3. بہ حسنِ عارض و قدِ تو بردہ اند پناہ،
بہشت و طوبیٰ و طوبیٰ لہم و حسن مآب

4. بہارِ شرح جمالِ تو دادہ در ہر فصل
بہشت ذکرِ جمیل تو کردہ در ہر باب

5. لب و دہان ترا، اے بسا حقوق نمک
کہ ہست، بر جگر ریش و سینہ ہائے کباب

6. بسوخت این دلِ خام و بہ کامِ دل نرسید
مدام اگر برسیدی، نریختی خوناب

7. گمان مبر کہ بہ درِ تو عاشقان مستند
خبرنداری ز احوالِ زاہدانِ خراب

8. مرا به دورِ لبت شد، یقین که جوهرِ لعل
پدید می شود از آفتابِ عالمتاب

9. مهل که عمر به بیهوده بگذرد حافظ،
بکوش و حاصل عمر عزیز را دریاب

ترجمو:

1. تنهنجي وصل جي باغ مان رضوان جو باغ پاڻي حاصل ٿو ڪري ۽ تنهنجي وڇوڙي جي تابش کان دوزخ جا اُلا پڙڪن ٿا.

يعني تنهنجي وصال جي باغ کان بهشت بہ تازگي حاصل ڪري ٿو ۽ هجر جي باهہ جڏهن دوزخ جي شرارن کي بہ پڙڪايو ڇڏي، تڏهن مون غريب جو ڪهڙو حال ٿيندو هوندو؟

انهيءَ شعر کي هڪ سنڌي شاعر آخوند فقير محمد 'عاجز' بہ ترجمو ڪيو آهي، پر منظوم:

تنهنجي باغِ وصل کان بهشت ٿيو آب
۽ درد هجر کان تنهنجي وئي ٿو دوزخ تاب

2. منهنجي اکين وانگر هر رات بهشتي باغ جون نهرون پڻ ننڊ ۾ تنهنجي مست نرگس جهڙين اکين جو خيال ڏسن ٿيون.

3. تنهنجي ڳلن جي حسن ۽ تنهنجي (بلند) قد جي پناهہ ۾ بهشت ۽ طوبيٰ جا درخت آهن، پر (اهو عجيب آهي تہ) خود طوبيٰ جو درخت انهن لاءِ موچاري پناهہ گاهہ آهي.

يعني بهشت جو حسن تنهنجي ڳلن جي حسن جي آڏو ۽ طوبيٰ جي ايڏي بلندي تنهنجي سنئين ۽ ڊگهي قد اڳيان ڪا حيثيت نٿا رکن.

4. بهار تنهنجي حسن جو بيان هر موسم ۾ ڪندي رهي ٿي ۽ بهشت هر دروازي تي تنهنجو ذڪر سهڻو ڪندو رهي ٿو.

5. تنهنجي چپن ۽ وات جا، سڙيل سينن جي ڦٽن ۽ جگر جي زخمن تي ڪئين نمڪ جا حق آهن.

6. اسان جي دل سڙي وئي، پر مقصد کي نہ پهتي، جيڪڏهن مقصد کي پهچي ها تہ خالص خون وهائي نہ روئي ها.

7. (اي محبوب) هي خيال نہ ڪر تہ تنهنجي زماني ۾ عاشق ٿي مست آهن، پر توکي زاهدن جي بري حال جي خبر ئي ڪانهي.

8. (اي محبوب) مون کي تنهنجي چپن چمڻ جي وقت يقين ٿيو تہ ڳاڙهن جواهرن جو جوهر جهان کي روشن ڪندڙ سج جي روشني پوڻ سان ظاهر ٿئي ٿو.

هيءَ هڪڙي سائنس جي حقيقت آهي تہ لعل، زمرد، پکراج، هيرا وغيره سج مان روشني مختلف نمونن ۾ حاصل ڪري پنهنجو پنهنجو جوهر ڏيکاريندا آهن. انهيءَ سبب ئي اهي مختلف رنگن ۾ نقشن جا ڏسڻ ۾ ايندا آهن. حافظ محبوب جي چپن کي ان روشن سج سان تشبيهہ ڏني آهي.

9. اي حافظ! متان عمر، بيهوده ڪمن ۾ گذري وڃي، (تنهن ڪري) ڪوشش سان پنهنجي پياري عمر جو صحيح مقصد حاصل ڪر.

* * *

غزل_23

1. بیا کہ قصرِ امل سخت سُست بنیاد است
بیار بادہ کہ بنیادِ عمر بر باد است

2. غلام ہمت آنم کہ زیرِ چرخ کبود
ز ہرچہ رنگِ تعلق پذیر آزاد است

3. نصیحتی کنمت یادگیر و در عمل آر
کہ این حدیث ز پیرِ طریقتم یاد است

4. مجو درستی عہد از جہان سست نہاد
کہ این عجوزہ عروسِ ہزار داماد ست

5. چہ گویمت کہ بہ میخانہ دوش مست خراب
سروش عالمِ غیبم چہ مژدہا داد است

6. کہ اے بلند نظر شاہباز سدرہ نشین
نشیمن تو نہ این کنجِ محنت آباد است

7. ترا ز کنگرۂ عرش می زنند صفیر
ندانمت کہ در این دامگہ چہ افتاد است

8. غمِ جہان مخور و پندِ من مبراز یاد
کہ این لطیفہءِ نغزم ز رہروئے یاد است

9. رضا بہ دادہ بدہ وز جبین گرہ بگشائے
کہ بر من و تو در اختیارِ نکشاد است

10. نشان مہرِ و وفا نیست در تبسمِ گل
بنال بلبلِ مسکین کہ جائے فریاد است

11. حسد چہ می بری ای سست نظم بر حافظ
قبول خاطر و لطفِ سخن خداداد است

ترجمو:

1. اچ (ڪو ڪم ڪر)! ڇاڪاڻ تہ اميد جي ماڙيءَ جو بنياد نهايت ڪمزور آهي. شراب آڻ! ڇو تہ عمر جو بنياد بہ بي بقا آهي.

يعني رڳو اميدن تي رهڻ غلط آهي، ڇو تہ انسان جي عمر ڪيتري آهي، جوان تي آسرو رکي ويهجي، تنهن ڪري ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪري عمر کي سجايو ڪجي.

➢ قصرامل: آرزوئن جو محل، اميد جي ماڙي

2. آئون ان شخص جي همت جو غلام آهيان، جو هن نيري آسمان جي هيٺان، لاڳاپي جو اثر قبول ڪندڙ هر شيءِ کان آزاد آهي.

هتي شاعر طرفان لڳ لاڳاپن مان مراد مادي زندگيءَ جا تعلقات ٿي آهن. جيڪو ماڻهو انهن جي بندشن کان آجو آهي، اهو وڏو همت وارو چئجي.

3. آئون جيڪا توکي نصيحت ٿو ڪريان، اها ياد رک ۽ ان تي عمل ڪر. ڇاڪاڻ تہ هيءَ ڳالهہ مون کي طريقت جي مرشد جي چيل ياد آهي.

4. هن بي بقا دنيا جي وعدي جي پختائيءَ تي اعتبار نہ ڪر، ڇاڪاڻ تہ هيءَ پوڙهي هزارن ناٿين جي ڪنوار ٿي رهي آهي.

شاعر هن دنيا کي 'پوڙهي رن' سڏيو آهي، جا هزارن ناٿين جي ڪنوار ٿي رهي آهي، يعني هن کي چاهيندڙ هڪڙو هڪڙو ٿي فنا ٿي ويو، تنهن ڪري هن بي وفا جي اقرار تي ڀروسو ڪرڻ ناداني آهي ۽ ان جي عيش ۽ آرام تي خوش رهڻ بيوقوفي آهي.

- عروس: ڪنوار

5. آءُ توکي ڇا ٻڌايان تہ ڪالهہ جڏهن شراب خاني ۾ مست ۽ حيران هوس، (تڏهن) مون کي غيب جي جهان جي فرشتي ڪهڙيون ڪهڙيون خوش خبريون ٻڌايون.

- مژده: خوشخبري

6. اي بلند نظر شهباز! تون تہ سدره جهڙي بلند درخت تي ويهندڙ آهين! هي تڪليف ۽ محنت وارو بند يا محدود گهر تنهنجي وهڻ جو آکيرو نہ آهي.

- نشيمن: آکيرو آرام واري جاءِ
- سدره: اعليٰ مقام، اوچو هنڌ

7. توکي تہ (تنهنجا هم صفير) عرش جي چوٽيءَ تان پيا سڏين، مون کي معلوم نہ آهي تہ تون هن دام ۾ ڪيئن ڦاٿو آهين.

- هم صفير: هم آواز پکي، رفيق، ساٿي، هم نوا.

هتي اقبال جو مشهور شعر ٿو ياد اچي، جيڪو هنن شعرن کان متاثر ٿي لکيل ٿو لڳي:

نہیں تیرا نشیمن قصر سلطانی کے گنبد پر
تو شاہیں ہے بسیرا کر پہاڑوں کی چٹانوں پر

8. (اي خدا جا طالب) جهان جو غم نہ ڪر ۽ منهنجي نصيحت کي نہ وسار! ڇاڪاڻ تہ هيءَ لطيف ڳالهہ مون کي هڪڙي سالڪ (مرشد) جي ٻڌايل ياد آهي.

9. جيڪي توکي ڏنو ويو آهي، ان تي راضي ٿيءُ ۽ پيشاني نہ گهنجاءِ، ڇاڪاڻ تہ اختيار جو دروازو تنهنجي ۽ منهنجي خواهش تي نہ کليل آهي.

10. گل جي مُرڪڻ (ٽڙڻ) ۾ اقرار ۽ وفائيءَ جو نشان نہ آهي. اي مسڪين بلبل! آهون ڀريندي رهہ، ڇو تہ هيءَ دانهن ڪرڻ جي جاءِ آهي.

11. اي موڳا! حافظ جي نظم سان ڪهڙو حسد ٿو ڪرين؟ طبع جي مقبوليت ۽ ڪلام جو لطف خدا جا ڏنل آهن.

معنيٰ تہ اها خدائي ڏات آهي، اها هر ڪنهن کي ڪانہ ملندي آهي، ان ڪري ان سان حسد يا ريس ڪرڻ نہ جڳائي.

◆

غزل_24

1. بروبکارِ خود اے واعظ این چہ فریاد است
مراد فتادہ دل از کف ترا چہ افتاد است

2. بکام تا نرساند مرا لبش چون نائے،
نصیحت ہمہ عالم بگوش من باد است۔

3. میانِ او کہ خدا آفریدہ است از ہیچ،
دقیقہ ایست کہ ہیچ آفریدہ نکشاد است۔

4. گدائے کوئے تو از ہشت خلد مستغنی ست،
اسیر بند تو از ہر دوعالم آزاد است۔

5. اگرچہ مستیء عشقم خراب کرد ولے،
اساسِ ہستیء من زین خراب آباد است۔

6. دِلا منال زبیدادِ و جورِ یار کہ یار،
ترا نصیب ہمین کردہ است و این داد است۔

7. برو فسانہ مخوان و فسون مدم حافظ،
کزین فسانہ و افسون مرا بسے یاد است۔

ترجمو:

1. اي واعظ! وڃ، وڃي پنهنجو ڪم ڪر! هيءَ ڪهڙي بڪ مچائي اٿئي! منهنجي دل هٿن مان وڃي رهي آهي، توتي ڪهڙي مصيبت پئي آهي؟

➢ افتاد: مصيبت

2. جيستائين بانسريءَ وانگر اُن (محبوب) جا چپ مون کي مراد تائين نہ پهچائيندا، (تيستائين) ساري جهان جون نصيحتون منهنجي ڪنن لاءِ هوا (بي مطلب) آهن.

➢ گوش: ڪن

➢ باد است: هوا آهن

3. ان جي ڪمر (چيلهہ) جنهن کي خدا (گويا) نيستيءَ مان بنايو آهي، اهو هڪ اهڙو نُڪتو (يا رمز) آهي، جنهن کي ڪنهن بہ مخلوق حل نہ ڪيو آهي.

هتي محبوب جي سنهڙي چيلهہ جي بيان ۾ شاعرانہ مبالغي کان ڪم ورتو ويو آهي.

4. تنهنجي گهٽيءَ جو فقير اٺن ئي بهشتن کان بي پرواهہ آهي ۽ تنهنجي عشق جو قيدي ٻنهي جهانن کان آزاد آهي.

➢ هشت خلد: اٺ بهشت

➢ مستغني: بي پرواہ

يعني تنهنجي دروازي جو فقير فقط تنهنجي عشق جو قيدي آهي، هو دل ۾ فقط تنهنجي ديدار جو طالب آهي، ان کي بهشتن جي ڪهڙي تانگهہ! تنهنجي عشق جي قيديءَ جي دل ۾ فقط تنهنجي محبت جاءِ ڪئي آهي، ان کي دنيا ۽ آخرت سان ڪهڙو سروڪار؟

5. جيتوڻيڪ عشق جي مستيءَ مون کي تباهہ ڪيو آهي، مگر منهنجي وجود جو بنياد بہ اهڙي بربادي کان پوءِ آباد ٿيو آهي.

هر ڳالهہ ضد مان معلوم ٿيندي آهي، جڏهن اوندهہ نہ هوندي تہ روشنيءَ جي پروڙ پئجي نہ سگهندي، مطلق هستيءَ جو ضد آهي عدم وجود. تہ اها مطلق هستي، عدم وجود يعني نيستيءَ مان ئي ظاهر ٿئي ٿي. انسان عشق جي رستي تي پاڻ وڃائي الاهي اصل کي سڃاڻي سگهي ٿو. شاهہ لطيف بہ چوي ٿو:

تيلاهين رسيون بود ڪي، جيلاهين ٿيون نابود
آئون اسونهين آهيان
(وائي)

هڪ ٻئي هنڌ چوي ٿو:

نابوديءَ نيئي عبد کي اعليٰ ڪيو.

6. اي دل! يار جي ظلم ۽ بيداد کان دانهون نہ ڪر، ڇاڪاڻ تہ يار ئي تنهنجو نصيب اهڙو ڪيو آهي ۽ اهو ئي انصاف آهي. (معنيٰ تہ هو توکي ان لائق ٿو سمجهي، ان ڪري دانستہ هُن تو سان ايئن ڪيو آهي)
7. اي حافظ وڃ! ٺلهيون ڳالهيون نہ ڪر ۽ جادو نہ ڦوڪ، ڇاڪاڻ تہ اهڙيون آڪاٽيون ۽ منتر مون کي گهڻا ياد آهن.

□

غزل_25

1. روزہ یکسو شد و عید آمد و دل ہا برخاست
مے بہ میخانہ بہ جوش آمد و می باید خواست

2. نوبتِ زہد فروشانِ گران جان بگذشت
وقتِ شادی و طرب کردنِ رندان برخاست

3. چہ ملامت بود آن را کہ چُو ما بادہ خورد
این نہ عیب است برِ عاشقِ رندانہ خطاست

4. بادہ نوشی کہ در و ہیچ و ریائے نبود
بہتر از زہد فروشی کہ در وء و رِیاست

5. ما نہ مردانِ ریائیم و حریفانِ نفاق
آن کہ او عالمِ سرست بدین حال گواست

6. فرض ایزد بگزاریم و بہ کس بد نکنیم
و آنچہ گویند روا نیست بگوئیم رواست

7. چہ بود گر من و تو چند قدح بادہ خوریم
بادہ از خون رزان است نہ از خون شماست

8. این نه عیب است کزین عیب خلل خواهد بود
ور بود عیب چه شد مردم بے عیب کجاست

9. حافظ از عشقِ خط و خالِ تو سرگردانست
همچو پرگار ولے ففطء دل پا برجاست

ترجمو:

1. روزا ختم ٿيا ۽ عيد آئي ۽ دلين ۾ جوش پيدا ٿي ويو شراب خاني ۾ شراب جوش ۾ آيو (اهڙين حالتن ۾) اهو پيئڻ گهرجي.

معنيٰ ته روزن جو مهينو ختم ٿيو ۽ عيد الفطر آئي ته عاشقن جي دلين ۾ به هلچل پيدا ٿي ته ساڳئي وقت مئخاني ۾ به جوش ڏسڻ ۾ آيو ته هاڻي معشوق جي ياد ۾ ته پي مست ٿجي.

< ميخانہ: نشي واري جاءِ، خُمخانو

2. سخت دل زهد وڪڻندڙ زاهدن جو وارو پورو ٿيو (هاڻي) رندن کي خوشي ۽ مسرت جو وقت پورو ڪرڻو آهي.

يعني ته سخت گير زاهدن جي رياڪاري به ختم ٿي، سو هاڻي عاشقن ۽ رندن جي عيش ۽ مستيءَ جو وقت اچي ويو آهي.

3. جو شخص اسان وانگر شراب ٿو پيئي، ان تي ڪو به ڏوراپو نه آهي ۽ ملامت نه آهي، ڇاڪاڻ ته عاشقن ۽ رندن وٽ اهو گناهه نه آهي.
4. اها شراب نوشي، جنهن ۾ ڪو به ريا نه هجي، سا، ان زهد فروشيءَ کان بهتر آهي، جنهن ۾ رياڪاري ۽ نمائش هجي.
5. اسين رياڪار مرد نه آهيون ۽ نه منافق. (اسان جي) هن حالت جو اهو شاهد آهي، جو ساري جهان جي رازن کان واقف آهي.
6. حق تعاليٰ جا فرض ادا ڪريون ٿا ۽ ڪنهن سان برائي نٿا ڪريون، ۽ (اسان جي شراب پيئڻ جي حالت کي ڏسي) جيڪڏهن ڪو چوي ته هي جائز نه آهي ته اسين چونداسين ته جائز آهي.
7. جيڪڏهن تون ۽ آئون (گڏجي) ڪي شراب جا پيالا پيئون ته ڪهڙو هرج ٿيندو؟ (ڇو ته) شراب انگورن جو رت آهي انسانن جو رت نه آهي.

يعني جيڪڏهن شراب پيئنداسون ته اهو انگورن جو خون آهي ۽ نه توهان (انسانن) جو خون آهي، جو پيئنداسون.

8. هي (شراب پيئڻ) اهو عيب نه آهي، جنهن مان ڪو خلل ٿيندو پر جيڪڏهن هي عيب به هجي ته ڇا ٿيو؟ ڪهڙو انسان بي عيب آهي؟

9. حافظ، ٿُنهنجي خط ۽ خال جي عشق کان دربدر آهي، مگر پرڪار وانگر (ان جي) دل جو نقطو پنهنجي مرڪز تي قائم آهي.

هن شعر ۾ حافظ جي پرڪار جي تشبيهه سندس حسابي علم (جاميٽريءَ) جي ڄاڻ جي ساک ڀري ٿي.

➢ پرگار: پرڪار

□

غزل_26

1. چو بشنوی سخن اہلِ دل مگو کہ خطا ست
سخن شناس نہء دلبرا خطا این جا ست

2. سرم بہ دنیا و عقبی فرو نمی آید
تبارک اللہ ازاین فتنہا کہ در سر ما ست

3. در اندرونِ منِ خستہ دل ندانم کیست
کہ من خموشم و او در فغان و در غوغا ست

4. دلم ز پردہ برون شد کجائے ای مطرب
بنال ہان کہ از این پردہ کار ما بنوا ست

5. مرا بکارِ جہان ہرگز التفات نہ بود
رُخ تو در نظر من چنین خوشش آرا ست

6. تخفتہ ام بخیالے کہ می پِزم شب ہا
خمار صد شبہ دارم شرابخانہ کجاست

7. چنین کہ صومعہء آلودہ شد بخونِ دلم
گرم ببادہ بشوئید حق بدست شماست

8. ازآن بہ دیر مغانم عزیز می دارند
کہ آتشے کہ نمیرد ہمیشہ در دلِ ماست

9. چہ ساز بود کہ بنواخت مطربِ عشّاق
کہ رفت عمر و ہنوزم دماغ پُرز صدا ست

10. خمارِ عشق تو دی شبِ در اندرونم بود
کجاست وقتِ عبادت چہ وقتِ جائے دعا ست

11. ندائے عشق تو دوشم در اندرون دادند
فضائے سینہ حافظ ہنوز پرز صدا ست

ترجمو:

1. جڏهن تون عارفن جون ڳالهيون ٻڌين ته اُهي ڪوڙيون نه سمجهه. اي دلبر! تون ڳالهين جو پرکيندڙ نه آهين (ڪوڙ سمجهڻ تي) تنهنجي خطا ٿيندي.
   - ➢ اهل دل: عارف، اهل طريقت
2. منهنجو سر دنيا ۽ آخرت ڏانهن نٿو جهڪي، تبارڪ الله! ڪهڙا ڪهڙا عظيم الشان فتنا اسان جي دماغ ۾ آهن!.
   - ➢ دنيٰ و عقبيٰ: دنيا ۽ عقبيٰ، هيءُ جهان ۽ ٻيو جهان (آخرت)
3. مون کي خبر نه آهي ته منهنجي بيمار دل جي اندر ڪير آهي، جو آءٌ ته خاموش آهيان، پر اهو اندران دانهون ۽ شور ڪري رهيو آهي.
4. اي ڳائڻا! تون ڪٿي آهين؟ منهنجي دل پردي کان ٻاهر ٿي وئي آهي. تون فقط ڏک جي دانهن ڪر، ڇاڪاڻ ته هن پردي اندر ٿي اسان جو جوش خروش آهي.
5. (اي معشوق) دنيا جي ڪاروبار ڏانهن منهنجو ڪوبہ توجهه نه ٿيو (ڇو ته) تنهنجي منهن، منهنجي نظرن ۾ ڪا اهڙي زيب ۽ زينت

پسندي پيدا ڪئي. (جو ٻيو ڪيڏانهن ڌيان ئي ڪونه ويو)

6. راتين جو جنهن خيال ڪان ڪامان ۾ پچان ٿو انهيءَ جي سببان نه سُتو آهيان، (انهيءَ ڪري) سوَن راتين جو خمار اٿم. شراب خانو ڪٿي آهي؟ (ته ڪجهه پيان ته خمار لهي).

محبت جي شراب جو طالب راتيون جاڳي ٿو جيئن شراب پيئڻ کانپوءِ جڏهن نشو لهي ويندو آهي، ته خمار پيدا ٿيندو آهي، ان کي لاهڻ جو علاج وري به شراب پيئڻ کان سواءِ ڪونهي.

حافظ خمار بابت ٻئي هنڌ چيو آهي ته:

چو مهمان خراباتی بعشرت باش با رندان
که درد سرکشی جانان گرت مستی خمار آرد

يعني 'هميشه مست رهڻ گهرجي، جيڪڏهن خُمار جي حالت رهي ته مٿي جي سور جو باعث ٿيندي'

7. عبادت خانو منهنجي دل جي خون سان ناپاڪ ٿيو آهي، ساڳيءَ طرح جيڪڏهن مون کي شراب سان ڌوتوَ ته پوءِ توهين حق تي آهيو (توهان صحيح انصاف ڪيو).

8. آتش پرستن جي مڙهيءَ (شراب خاني) ۾ مون کي هن ڳالهه کان چڱو ٿا سمجهن، جو منهنجي دل ۾ هڪڙي نه اجهامندڙ باهه (ٻري رهي) آهي (مدامي عشق جي طلب آهي.)

➢ دير مغان: آتش پرستن جو عبادت خانو اصطلاحي معنيٰ ۾ شراب خانو.

هتي دل ۾ دائمي ٻرندڙ باهه کي عشق لاءِ تشبيهه طور استعمال ڪيو ويو آهي.

9. اهو ڪهڙو ساز هو جو عاشقن جي ڳائڻي وڄايو جو عمر گذري وڃڻ تي به اڃا تائين ان جي صدا دماغ ۾ گونجي رهي آهي.

10. تنهنجي عشق جو خمار ڪالهه رات منهنجي دل ۾ هو (ٻڌاءِ ته) عبادت جو وقت ڪٿي آهي ۽ دعا جي ڪهڙي جاءِ موقعو آهي؟

11. ڪالهه منهنجي دل کي عشق جو سڏ ڏنائون، انهيءَ سڏ جي آواز سان حافظ جي سيني جي فضا اڃا تائين ڀريل آهي.

□

غزل_27

1. روضہءِ خُلدِ برین خلوتِ درویشان است
مایہءِ محتشمی خدمتِ درویشان است

2. گنجِ عزلت کہ طلسماتِ عجائب دارد
فتحِ آن در نظرِ ہمتِ درویشان است

3. قصرِ فردوس کہ رضوانش بہ دربانی رفت
منظرے از چمنِ نزہتِ درویشان است

4. آن چہ زر می شود از پرتوِ آن قلبِ سیاہ
کیمیائیست کہ در صحبتِ درویشان است

5. وان کہ پیشش بنہد تاج تکبر خورشید
کبریائیست کہ در حشمتِ درویشان است

6. دولتی را کے نباشد غم از آسیبِ زوال
بے تکلف بشنو دولتِ درویشان است

7. خسروانِ قلبہء حاجاتِ جہانند ولے
از ازل تا ابد فرصتِ درویشان است

8. روئے مقصود کہ شاہانِ جہان می طلبند
مظہرش آئینہ طلعتِ درویشان است

9. گنجِ قارون کہ فرو میرود از قعرِ ہنوز
خواندہ باشی کہ ہم از غیرتِ درویشان است

10. بندہءِ آصفِ عہدیم کہ سلطنتش،
صورتِ خواجگی و سیرتِ درویشان است

11. حافظ این جا بادب باش کہ سلطان و ملک
ہم درِ بندگی حضرتِ درویشان است

ترجمو:

1. درويش جي خلوت گاهه بهشت جو روضو آهي ۽ درويشن جي حاضري (اسان لاءِ) عزت جو تحفو آهي.

عارف ۽ درويش خلوت ۾ محبوب کي ياد ڪندا آهن، ان ڪري اسان جي لاءِ اها بهشت جي باغ برابر آهي، جنهن جي حاضري يا خدمت اسان جي لاءِ بزرگيءَ برابر آهي.

- روضه: باغ، گلزار
- روضه خلد برين: جنت جو استعارو
- مايه محتش: بزرگيءَ ۽ جاهه و جلال جي دولت

2. تنهائيءَ جو گوشو جنهن ۾ جادوءَ جهڙا عجيب راز آهن، انهن رازن جو پڌرو ڪرڻ درويشن جي رحمت واري نظر ۾ آهي.

3. بهشت جون ماڙيون، جن جي درباني رضوان جي حوالي آهي، (اهي) درويشن جي پاڪيزه چمن جو هڪڙو منظر آهن.

- قصر فردوس: بهشت جي ماڙي، جنت جو محل
- نزهت: پاڪيزه،

- رضوان: ملائڪ جو نالو جيڪو بهشت جو دربان هوندو.

4. جنهن جي عڪس کان ڪارا قلب سون ٿين (روشن ٿا ٿين)، اها هڪڙي اهڙي ڪيميا آهي، جيڪا درويشن جي صحبت مان نصيب ٿيندي آهي.
5. اها (بلندي) جنهن جي اڳيان سج پنهنجي تڪبر جو تاج رکي ٿو، سا هڪڙي اهڙي بلندي آهي، جا درويشن جي بزرگيءَ ۾ آهي.
6. اها اميري، جنهن کي زوال جي پاڇي جو ڊپ نہ هجي، تون يقين رک تہ اها درويشن جي اميري آهي.
7. جيتوڻيڪ جهان جا بادشاهہ حاجتون پوريون ڪندڙ آهن، مگر اهڙي (حاجت ٻڌڻ جي) فرصت، ازل کان ابد تائين درويشن کي حاصل آهي.
8. جهان جا بادشاهہ جنهن مقصد جي منهن جا ڳولائو آهن، ان جو مظهر درويشن جي صورت ۾ آئيني مثل آهي.
   - روۓ مقصود: گهربل چهرو اهو منهن جنهن جي خواهش هجي.
   - طلعت : صورت، شڪل
9. قارون جو خزانو جو اڃا تائين زمين ۾ هيٺ پيو وڃي، (ان بابت) تو پڙهيو هوندو تہ درويشن ئي جي غيرت جو ئي نتيجو آهي.
10. اسين زماني جي بادشاهہ جا غلام، انهيءَ جي بادشاهيءَ ۾ آهيون. (جنهن جي) صورت آقائن واري آهي ۽ سيرت درويشن جي.
    - آصفِ عهد: وقت جو بادشاهہ يا وزير
11. اي حافظ! هن جاءِ تي ادب سان رهہ. ڇاڪاڻ تہ هتي بادشاهہ ۽ فرشتا سيئي درويشن جي درگاهہ جي غلاميءَ ۾ آهن.

□

غزل_28

1. مطلب طاعت و پیمانِ درست از منِ مست
کہ بہ پیمانہ کشی شہرہ شدم روزِ الست

2. من ہماں دم کہ وضو ساختم از چشمہء عشق
چار تکبیر زدم یکسرہ ہر چیز کہ ہست

3. ے بدہ تاد ہمتِ آگہی از سر قضا
کہ بروئے کہ شدم عاشق و بر بوئے کہ مست

4. کمر کوہ کم است از کمرِ مور این جا
نا امید از درِ رحمت مشو اے بادہ پرست

5. جان فدائے دہنت باد کہ در باغِ نظر
چمن آرائے جہان خوشتر ازین غنچہ نہ بست

6. بہ جز آن نرگسِ مستانہ کہ چشمش مرساد
زیر این طارمِ فیبروزہ کسے خوش نہ نشست

7. حافظ از دولتِ عشقِ تو سلیمانی یافت
یعنی از وصل تواش نیست بہ جز باد بہ دست

ترجمو:

1. مون مست کان ميڄتا ۽ انجام جي درستيءَ جي اميد نہ رک، ڇاڪاڻ تہ آءٌ الست جي ڏينهن کان شراب پيئڻ ۾ مشهور آهيان.

هتي مخاطب زاهد آهي ۽ شاعر چوي ٿو تہ اي زاهد! تون مون کي هر وقت اطاعت ۽ انجام جي نصيحت ٿو ڪرين، آءٌ تہ معشوق جي جمال جي پِڪ پي مست آهيان ۽ الست کان ائين ئي آهيان، ان ڪري مون مان درستيءَ جي اميد نہ رک.

2. مون جڏهن کان عشق جي چشمي مان وضو ڪيو (تڏهن کان) هر هڪ شيءِ تي چار تڪبيرون هڻان ٿو.

(معنيٰ تہ مُون لاءِ ہي هرڪا شيءِ ختم ٿي چڪي آهي انهن تي چار تڪبيرون پڙهيون اٿم)

➢ چار تڪبير: ميت جي نماز جون چار تڪبيرون

3. مون کي شراب عنايت ڪر تہ توکي قضا جي رازن کان واقف ڪريان تہ آئون ڪنهن جي ڳلن تي عاشق ٿيس ۽ ڪنهن جي سرهاڻ تي مست ٿيس.

4. هتي تہ جبل جي ڪمر (چيلهہ) ماڪوڙيءَ جي ڪمر کان سوڙهي آهي. (پر) تون اي شراب پيئندڙ! خدا جي رحمت کان نااميد نہ ٿي.

5. تنهنجي وات تان شال منهنجي جان فدا ٿئي، ڇاڪاڻ تہ نظر جي باغ ۾، جهان جي چمن سينگاريندڙ هن کان بهتر مکڙي پيدا نہ ڪئي آهي.

➢ دهنش: (دَهن + ش) وات، دَهان

6. هن فيروزي آسمان جي هيٺان ان مست نرگس (اکين) کي بڇڙي نظر کان بچائي!

معنيٰ تہ هن جهان ۾ محبوب جي حسين ۽ مست اکين کي بہ نظر کان بچائي، ڇو تہ هتي ڪوبہ خوش ڪونهي.

7. (اي دوستا) تنهنجي عشق جي سببان حافظ سليماني عزت حاصل ڪئي يعني هن کي هوا جي حڪومت ملڻ کان سواءِ تنهنجو وصل حاصل نہ ٿيو.

معنيٰ تہ حافظ کي عشق جي برڪت سان ڪامل ۽ ان جي خليفي جهڙو رتبو حاصل ٿيو (جيئن حضرت سليمان کي انسانن ۽ جنن تي حڪومت ملي)، پر محبوب جي وصل کانسواءِ هن لاءِ اهو بي بهره رهيو. (هتي سوره انبيا جي آيت 81 ڏانهن اشارو آهي.)

غزل_29

1. سر ارداتِ ما و آستانِ حضرت دوست
کہ ہرچہ برسر ما میرود ارادت اوست

2. نظیر دوست ندیدم اگرچہ از ماہ و مہر
نہادم آئینہ ہا در مقابلِ رُخ دوست

3. نثار روئے تو ہر برگِ گل کہ در چمن ست
فدائے قدِ تو ہر سرو بن کہ بر لبِ جوست

4. مگر تو شانہ زدی زلفِ عنبر افشان را
کہ باد غالیہ سا گشت و خاک عنبر بوست

5. رُخ تو در نظر آمدم مراد خواہم یافت
چرا کہ حال نکو در قفائے فال نکوست

6. صبا ز حالِ دل تنگِ ما چہ شرح دہد
کہ چون شکنج ورق ہائے غنچہ تو بر توست

7. نہ من سبوکش این دیر زہد سوزم و بس
بسا سری کہ درین آستانہ سنگ و سبوست

8. زبانِ ناطقه درِ وصفِ حسنِ او لال ست
چه جاۓ کِلکِ بُریده زبان بهیده گوست

9. نه این زمانِ دلِ حافظ درِ آتش طلبست
که داغدارِ ازل همچو لالهٔ خودروست

(آخري شعر ۾ ڪن نسخن ۾ لفظ 'طلبست' بدران 'هوس است' آهي)

ترجمو:

1. دوست جي درگاهہ جو آستانو ۽ اسان جي عقيدت جو سر! هي جيڪي اسان تي قائم ٿيو (ان تي راضي ۽ خوش آهيون)، ڇاڪاڻ تہ ان (محبوب) جي خواهش مطابق آهي.

> ارادت: خواهش، ارادو

2. جيتوڻيڪ مون آئيني ۾ دوست جي چهري جي مقابل سج ۽ چنڊ رکيا، پر دوست جو مٽ ڪوبہ نہ ڏٺم.

اها تشبيهہ دنيا جي سموري شاعريءَ ۾ موجود آهي. اسان جي شاهہ لطيف وٽ بہ اهڙو خيال ڪيترن ئي بيتن ۾ ملي ٿو. سُر ڪنيات ۾ هڪ بيت جي سٽ آهي:

"قمر پاڙي ڪير، شمس سپرين سين"

3. (اي محبوب!)چمن ۾ گلاب جو هر ورق تنهنجي ڳلن تي قربان آهي، ۽ جيڪوبہ سرو جو وڻ نهر جي ڪناري تي آهي، اهو تنهنجي قد تان فدا آهي
4. شايد تو عنبر پکيڙيندڙ زلفن کي ڦڻي ڏني آهي، جو هوا خوشبودار پئي لڳي ۽ مٿي عنبر جهڙي خوشبوءِ ڏئي رهي آهي.
معنيٰ تہ محبوب جي وجود سان ملڪ واسيو پيو آهي.

> غاليہ: خوشبوءِ (غاليہ هڪڙو مرڪب آهي، جنهن ۾ مشڪ، عنبر، ڪافور وغيره ملايل هوندو آهي).

5. (اي معشوق) تنهنجو منهن ڏٺم. هاڻي پڪ مطلب تي پهچندس، ڇاڪاڻ تہ چڱي شگون (فال) ڪان پوءِ ئي چڱي حالت ٿيندي آهي.

➢ فال: شگون، سوڻ

6. اسان جي دل جي تنگ حالت کي صبح جي هير ڪهڙيءَ طرح بيان ڪري سگهندي، ڇاڪاڻ تہ هوءَ (گُنگي) مکڙيءَ جي ورقن وانگر تهن تي تهہ ٿيل آهي.

➢ تو: تهہ

7. آءٌ اڪيلو ئي هن زهد سوز شراب خاني جو پيالي پياڪ نہ آهيان، پر گهڻا سِر آهن، جو هن آستاني جا پٿر ۾ پيالا آهن.

هن ۾ شاعر دنيا جي بي ثباتيءَ ڏانهن بہ اشارو ڪيو آهي تہ شراب خاني ۾ جيڪي پٿر ۾ ڪُوزا آهن، سي بہ سون (عاشقن) جي مٽيءَ مان ٺهيل آهن.

عمر خيام بہ اهڙو اشارو هڪڙي رباعيءَ ۾ ڪيو آهي، جنهن جو ترجمو مرزا قليچ بيگ ڪيو آهي:

آءٌ دوست تہ هڪ ٻئي کي در آغوش ڪريون،
سڀ فڪر ۽ وسوسا فراموش ڪريون،
جوڙين مٽيءَ منجهان اسان جي ڪوزو،
اڳ تنهن کان شراب ڪوزي مان نوش ڪريون.

8. ڳالهائيندڙ زبان هن جي حسن جي صفت بيان ڪرڻ ۾ گونگي آهي، ۽ وڍيل زبان ۽ بيهوده ڳالهائيندڙ قلم کي ڪهڙي طاقت آهي؟ (جو هو محبوب جو بيان ڪري).

➢ لال: گونگو بي زبان. (Dumb)

9. رڳو هن پَل کان ئي حافظ جي دل محبت جي ڳولائو نہ آهي، پر جهنگلي لالہ (گل) وانگر ازل کان داغدار آهي.

معنيٰ تہ حافظ جي دل صرف هن وقت نہ پر روزِ ازل کان عشق ۽ طلب سبب ائين سڙيل ۽ قتيل آهي، جيئن لالہ جو گل سوزِ عشق کان داغدار آهي.

□

غزل_30

1. دل سرا پردہء محبت اوست
دیدہ آئینہ دار طلعتِ اوست

2. من کہ سر در نیاورم بدو کون
گردنم زیرِ بارِ منت اوست

3. تو و طوبیٰ ما و قامت یار
فکر ہر کس بقدرِ ہمت اوست

4. دورِ مجنون گذشت و نوبتِ ماست
ہر کسے پنج روزہ نوبت اوست

5. من کہ باشم در آن حرم کہ صبا
پردہ دارِ حریمِ حرمت اوست

6. ملکتِ عاشقی و گنجِ طرب
ہرچہ دارم ز یمنِ ہمتِ اوست

7. بے خیالش مباد منظرِ چشم
زان کہ این گوشہءِ خاص خلوتِ اوست

8. من و دل گر فنا شویم چه باک
غرض اندر میانِ سلامتِ اوست

9. گر من آلوده دامنم چه عجب
همه عالم گواه عصمتِ اوست

10. هر گل نو که شد چمن آرائے
ز اثر رنگ و بوئے صحبتِ اوست

11. فقر ظاهر مبین که حافظ را
سینهٔ گنجینهٔ محبتِ اوست

ترجمو:

1. (منهنجي) دل هن جي محبت جو خيمو آهي، اک هن جي صورت جي آئيني دار يعني خدمت گذار آهي. (معنيٰ ته اک جي آئيني ۾ هن جي صورت آهي)
2. آءٌ، جو ٻنهي جهانن ۾ سر نٿو جهڪايان، (ان جو سبب هي آهي ته) منهنجو ڪنڌ هن جي احسان هيٺ نميل آهي.
3. (اي زاهد!) تون ۽ طوبيٰ (جو وڻ!) اسين ۽ يار جو قد! هر شخص جو فڪر ان جي همت مطابق هوندو آهي.
يعني تون طالب عقبيٰ جو اسين طالب موليٰ جا. تنهنجو فڪر هُو ۽ اسان جو فڪر هي، هر ڪنهن جي پنهنجي پنهنجي سمجهه!
4. مجنون جو زمانو گذري ويو. هاڻي اسان جو وارو آهي، هر شخص جو پنج ڏينهن وارو ٿئي ٿو.
5. آئون هن جي گهر ۾ ڪهڙي هستي ٿو رکان؟ جڏهن صبا به هن جي آبروءَ واري، پناهه جي پاڪ جاءِ جو پردو رکندڙ آهي.
يعني صبا کي به طاقت نه آهي، جو محبوب جي حرمت واري گهر ۾

وڃي سگهي! تہ پوءِ آئون ڪهڙي شيءِ آهيان، جو ان جي حضور ۾ حاضر ٿي سگهان؟

6. عشق جي حڪومت ۽ ان جي خوشيءَ جو خزانو (حاصل اٿم). مون کي جيڪي بہ حاصل آهي، (اهو) هن جي همت جي برڪت جو سبب آهي.
7. هن جي اکين جي منظر کان بي خيالو نہ ٿيءُ! ڇاڪاڻ تہ اهو ئي گوشو (خيال) هن جي خاص خلوت آهي.
8. آءٌ ۽ دل، جيڪڏهن فنا ٿيون تہ ڪهڙو ڏپ آهي؟ اصل مطلب ٻنهي جي وچ ۾ هُن جي سلامتي آهي.
9. جيڪڏهن آءٌ گنهگار آهيان تہ انهيءَ ۾ ڪهڙي حيرت جي ڳالهہ آهي، پر هن جي پاڪائيءَ جو شاهد تہ سارو جهان آهي.
10. هر نئون گل، جنهن چمن کي سينگاريو آهي، اهو هن جي ئي صحبت جي رنگ ۽ خوشبوءِ جو اثر آهي.
11. حافظ جي ظاهري فقيريءَ کي نہ ڏس، پر حافظ جو سينو هن جي محبت جي لڪل ڪاڻ (۽ خزانو) آهي.

□

غزل_31

1. آن سیہ چردہ کہ شیرینی عالم با اوست
چشم میگون لبِ خندان دل خرم با اوست

2. گرچہ شیرینِ دہنان پاد شہانند ولے
آن سُلیمانِ زمانست کہ خاتم با اوست

3. روئے خوبست و کمالِ ہنر و دامنِ پاک
لا جرم ہمّت پاکان دوعالم با اوست

4. خالِ مشکین کہ بران عارضِ گندم گونست
سر آن دانہ کہ شد رہزن آدم با اوست

5. دلبرم عزمِ سفر کرد خدا را یاران
چہ کنم با دلِ مجروح کہ مرہم با اوست

6. باکہ این نکتہ توان گفت کہ آن سنگینِ دل
کشت ما را و دمِ عیسیٰ مریم با اوست

7. حافظ از معتقدانست گرامی دارش
زانکہ بخشایش بس روح مکرم با اوست

ترجمو:

1. جهان جو ميتاج اُن ڪارن وارن واري معشوق جي سبب کان آهي، ۽ اکين جي لالاڻ (مستي)، چپن جي مرڪ ۽ دل جي خوشي، سڀ ڪجهه انهيءَ جي ئي طفيل آهن.
2. جيتوڻيڪ مٺن چپن وارا (محبوب) (هن دنيا ۾ مثل) بادشاهه آهن، پر حُسن ۾ اهو (منهنجو محبوب) زماني جو سليمان آهي، ڇاڪاڻ تہ (حسن جي) مُنڊي (آخري مُهر) ان وٽ آهي.

معنيٰ تہ مٺي سخن ٻولڻ وارو محبوب بادشاهه وانگر مون تي حڪومت ٿو ڪري، ڇو تہ منڊيءَ جهڙو لعل رنگ حسن وٽس آهي.

3. (منهنجو محبوب) سهڻي منهن، هوشياريءَ ۾ ڪامل ۽ پاڪ دامن آهي ۽ انهيءَ ڳالهه ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ ٻنهي جهانن جي پاڪ جون دعائون هن ساڻ آهن.
4. ڪارو تِرُ، جو هن جي ڪڻڪ رنگي ڳل تي آهي، اهو اُن داڻي جو راز آهي، جنهن کان آدم ئي رستو ڀلجي ويو هو.
5. منهنجي دلبر سفر جو ارادو ڪيو آهي، اي دوستو! خدا جي واسطي (مون کي صلاح ڏيو تہ) آئون پنهنجي زخمي دل جو ڪهڙو علاج ڪريان؟ ڇو تہ زخم جو مرهم تہ ان وٽ آهي.
6. ڪنهن سان هيءَ ڳالهه بيان ڪري سگهندس، تہ ان پٿر دل (محبوب ئي) اسان کي ڪٺو ۽ عيسيٰ وارو دم (جان بخشي) ۽ مرهم بہ ان ساڻ آهي؟
7. حافظ اعتبار رکندڙن مان آهي، ان جي عزت ڪر! ڇاڪاڻ تہ مڪرم روحَ (الله تعاليٰ) جون گهڻيون بخششون اُن تي آهن.

□

غزل_32

1. دارم امید عاطفتی از جنابِ دوست
کردم خیانتے و امیدم بہ عفو اوست

2. دانم کہ بگذِرد ز سرِ جرم من کہ اُو
گرچہ پری وَش است ولیکن فرشتہءِ خُوست

3. بے گفتگوئے زلفِ تو دل را ہمی بُرد
با روئے دلکشِ تو کہ را روئے گفتگوست

4. عمریست تا ز زلفِ تو بوئے شنیدہ ام
زان بوئے در مشامِ دلِ من ہنوز بوست

5. ہیچ است آن دہان و ندیدم از او نشان
موئیست آن میان و ندانم کہ آن چہ موست

6. دارم عجب ز نقشِ خیالش کہ چون نرفت
از دیدہ ام کہ دم بدمش کارشت و شوست

7. چندان گریستم کہ ہر آن کس کہ بر گذشت
در دیدہ ام چو دید روان گفت این چہ جوست

8. ما سر چو گوئے در سر کوئے تو باختیم
واقف نشد کسی که چو گویست و اینچه کوست

9. حافظ بدستِ حالِ پریشان تو ولے
بر یادِ زلفِ یار پریشانیت نکوست

ترجمو:

1. آئون دوست جي درگاهه کان پناهه جي اُميد ٿو رکان، (جيتوڻيڪ) مون خيانت ڪئي آهي، مگر ان جي معافيءَ جو اميدوار آهيان.
   - عاطفت: عنايت مهرباني
   - جناب: درگاهه
   - خيانت: بي ايماني: پر ڪن نسخن ۾ 'جنايت' آهي، جنهن جي معنيٰ آهي وڏو گناهه
2. مون کي پڪ آهي ته هُو منهنجي خطا معاف ڪندو، ڇاڪاڻ ته هو جيتوڻيڪ پري جمال (بي پرواهه) آهي، پر فرشته خصلت (مهربان) به آهي.
3. تنهنجا زلف ريءَ ڳالهائي ٿي دل کي ڇڪيو وٺن ٿا، (پوءِ ڀڏاءِ ته) تنهنجي دل ڇڪيندڙ منهنجي سامهون ڪنهن کي دم هڻڻ جي جرئت آهي؟
4. عرصو ٿيو آهي، ته تنهنجي زلف جي خوشبوءِ سونگهي هئيسون، سو اڃا تائين ان خوشبوءِ جي سبب اسان جي دل جي مسامن ۾ خوشبوءِ آهي.
5. اسان جي محبوب جي وات جهڙو ڪو آهي، اهڙو وات؟ ڇاڪاڻ ته مون ان جو نشان ئي نه ڏٺو. اها (محبوب جي) چيلهه. وار نه آهي، مون کي خبر ڪانهي، ته (اها جنهن وار جي برابر آهي)، اهو وار ڪهڙو آهي؟.

معنيٰ ته محبوب جو وات ايترو ته ننڍڙو آهي جو جڻ نظر ئي نٿو اچي ۽ سندس چيلهه وار کان به سنهي آهي ۽ اهو وار به ڪنهن ڪونه ڏٺو آهي.

هن شعر ۾ مبالغي جي صنعت جو استعمال تمام گهڻُو آهي.

6. مون کي عجب آهي، تہ منهنجي اکين مان هن جي خيال جو نقش نہ ويو (نہ ڊٺو)، حالانک هن جو ڪم هميشہ ڌوئڻ (ڊاهڻ) جو هوندو آهي.

7. آءُ ايترو رُنس، جو جيڪو بہ شخص لنگهيو ۽ جڏهن ان منهنجو روئڻ ڏٺو تڏهن پڇيائين تہ هي ڪهڙي نهر وهي رهي آهي؟
- چہ جُو است: ڪهڙي نهر آهي.

8. اسان تنهنجي گهٽيءَ ۾ پنهنجو سر ڪينهوڙي وانگر هارايو. پر ڪوبہ شخص واقف نہ ٿيو تہ ڪهڙو ڪينهوڙو آهي ۽ هيءَ ڪهڙي گهٽي آهي؟

9. اي حافظ! تنهنجي پريشان حالت ڏاڍي بري آهي، مگر يار جي زلف جي يادگيريءَ ۾ تنهنجي اها پريشاني (بيشڪ) موچاري آهي.

[حافظ جا ڪي نقاد هن غزل جي ترڪيب ۽ تشبيهن کي
نامناسب چوندا آهن ۽ سندس شان جي خلاف ٿا چون.]

□

غزل_33

1. آن شبِ قدرے کہ گویند اہلِ خلوت امشبست
یا رب این تاثیر دولت در کدامی کوکبست

2. تا بہ گیسوئ تو دستِ ناسازیان کم رسد
ہر دلے در حلقہءِ در ذکرِ یارب یارب ست

3. تشنہءِ چاہِ زنخدانِ تو ام کز ہر طرف
صد ہزارش گردنِ جان زیر طوقِ غبغبست

4. تابِ خوی بر عارضش بین کآفتابے گرم رُو
در ہوائے آن عرقِ تا ہست ہر روزش تب ست

5. اندران موکب کہ بر پشتِ صبا بندند زین
با سلیمان چون برانم من کہ مورم مرکبست

6. شہسوارِ من کہ مہ آئینہ دارِ روئے اوست
تاج خورشید بلندش خاکِ نعلِ مرکبست

7. آب حیوانش ز منقارِ بلاغت میچکد
زاغِ کلکِ من بنام ایزد چہ عالی مشربست

8. من نه خواهم کرد ترکِ لعلِ یار و جامِ مے
زاهدان معذور داریدم که اینم مذهب ست

9. آن که ناوك بر دلم از زیرِ چشمی می زند
قوتِ جانِ حافظش در خندهٔ زیرِ لبست

ترجمو:

1. خلوت وارا جنهن رات کي شب قدر ٿا چون، اها اڄ واري رات آهي،
يا رب! هيءَ نعمت تارن مان ڪهڙي تاري جي اثر کان آهي؟
معنيٰ ته جنهن انسان کي محبوب جو وصل حاصل ٿئي ٿو اهو ان رات کي شب قدر جي رات ٿو سمجهي ۽ ان کي پنهنجي خوش بختي ٿو ڄاڻي ۽ خدا کان ٿو پڇي ته آخر اها خوش بختي ڪهڙي ستاري جي اثر سبب آهي.
2. تنهنجي وارن تائين نالائقن (رقيبن) جو هٿ نه پهچي، انهيءَ سبب هر هڪ دل، جا تنهنجي وارن جي گهنڊين (ڇلن) ۾ آهي، ’سا يارب، يا رب‘ جي ذڪر ۾ مشغول آهي.
3. (منهنجي اها خواهش آهي ته) تنهنجي کاڏيءَ جي کوهه جو اُڃيو ٿيان، ڇاڪاڻ ته هر طرف کان سون هزارن جون گردنون انهيءَ کاڏيءَ جي گهيري هيٺ (ٻڌل) آهن.
(هن شعر ۾ ڪن نسخن ۾ ’غرقه‘ آهي ته ڪن ۾ ’تشنه‘). هتي شاعر جو مطلب آهي ته آءٌ محبوب جي کاڏيءَ جي کڏ جو عاشق آهيان ۽ سندس قربت ٿو چاهيان، نه ته هونءَ ٻيا به هزارين سندس عشق ۾ گرفتار آهن.
4. محبوب جي ڳلن تي پگهر جو چمڪو ڏس، ڇاڪاڻ ته گرم رفتار سج به ان پگهر ڏسڻ جي اوستائين خواهش ۾ آهي، جيستائين هر روزان ۾ حرارت هوندي.
5. سليمان جو لشڪر، جو صبا جي پٺيءَ تي زين ٻڌي سوار ٿيو آهي، ان سان گڏ ڪيئن اڳتي وڃي سگهان ٿو جڏهن ته آءٌ ماڪوڙيءَ جو سوار آهيان؟

6. منهنجو حسن جو شهسوار (اهو محبوب آهي) جنهن جي منهن جو آئينو چنڊ آهي ۽ بلند سج جو تاج، جنهن جي گهوڙي جي پيرن جي خاڪ آهي.

7. (محبوب جي تعريف ۾) بلاغت جي چهنب مان آب حيات پيو ٽمي. قسم خدا جو! منهنجي قلم جي پکيءَ جو ڪيڏو نه مٿانهون مرتبو آهي!.

8. آئون محبوب جي چپن ۽ شراب جي پيالي کي هرگز نه ڇڏيندس. اي زاهدو! مون کي معاف ڪريو ڇاڪاڻ ته منهنجو اهو ئي مذهب آهي.

9. اهو محبوب، جو منهنجي دل تي پوشيده نگاهن سان تير ٿو هڻي، ان جي ئي چپن جي مرڪ ته حافظ جي روح جي غذا آهي.

□

غزل_34

1. سینہ ام ز آتشِ دل در غمِ جانانہ بسوخت
آتشی بود درین خانہ کہ کاشانہ بسوخت

2. تنم از واسطءِ دوری دلبر بگداخت
جانم از آتشِ ہجر رُخ جانانہ بسوخت

3. ہر کہ زنجیر سر زلف پری روئے تو دید
شد پریشان و دلش بر منِ دیوانہ بسوخت

4. سوزِ دل بین کہ ز بس آتش اشکم دلِ شمع
دوش بر من ز سرِ مہر چو پروانہ بسوخت

5. چون پیالہ دلم از توبہ کہ کردم بشکست
ہمچو صراحی جگرم بے مے و پیانہ بسوخت

6. ماجرا کم کن و باز آ کہ مرا مردم چشم
خرقہ از سر بہ درآورد و بہ شکرانہ بسوخت

7. آشنائے نہ غریب است کہ دلسوز من است
چون من ماز خویش برفتم دلِ بیگانہ بسوخت

8. خرقهءِ زهد مرا آبِ خرابات ببرد
خانهءِ عقل مرا آتشِ میخانه بسوخت

9. ترکِ افسانه بگو حافظ و مے نوش دمی
که نخفتیم شب و شمع به افسانه بسوخت

ترجمو:

1. منهنجو سينو محبوب جي (جدائيءَ جي) غم ۾ دل جي باهه کان سڙي ويو ۽ هن گهر ۾ اهڙي باهه هئي، جنهن ۾ اسباب سوڌو سڄو گهر سڙي ويو.
شاهه سائينءَ ڪونه چيو آهي ته

هيءِ هيءِ! وهي هاءِ، من ۾ محبوبن جي!
جيرا جوش جلائيا، ٻُڪين ٻري باهه
پسو مڇ مٽاءِ، جي ويساهه نه وِسهو.

2. منهنجو جسم يار جي جدائيءَ ۾ ڳريو ۽ منهنجو روح هن جي هجر ۾ باهه کان جُلسي ويو.
3. جنهن به تو پري روءِ جي زلف جي زنجير کي ڏٺو اهو پريشان ٿيو ۽ ان جي دل مون ديواني عاشق تي ٻري ويئي (يعني هو افسوس ڪرڻ لڳو.) هي خالص مجاز جو شعر آهي.
4. دل جي سوز کي ته ڏس، جو ڪالهه محبت جي سبب منهنجي گرم لڙڪن کي زار زار وهندو ڏسي، شمع جي دل مون تي پرواني وانگر سڙي وئي.
5. جڏهن مون (شراب پيئڻ کان) توبهه ڪئي، ته منهنجي دل پيالي وانگر ڀڄي پيئي ۽ منهنجو جگر شراب جي صراحيءَ (ڪوزي) نه هئڻ سبب سڙي ويو.
6. شڪايت نه ڪر ۽ موٽي اچ، ڇاڪاڻ ته منهنجي اکين جي ماٽڪين به پردو سر تان لاهي شڪراني ۾ ساڙي ڇڏيو.

7. جيڪڏهن آشنا مون تي مهربان ٿيو آهي، ته ان ۾ ڪو عجب نه آهي، ڇاڪاڻ ته ڪالهه جڏهن آپي کان ٻاهر ٿي ويس ته بيگانن جون دليون سڙي ويون.

8. منهنجي عبادت جي گودڙي شراب خاني جي پاڻيءَ (شراب) ۾ وهي وئي ۽ شراب خاني جي باهه منهنجي عقل جي گهر کي ساڙي ڇڏيو.

9. اي حافظ! آکاڻيون ڪرڻ ڇڏ! ڪو دم شراب پيءُ، ڇاڪاڻ ته اسين سڄي رات نه سُتا آهيون ۽ شمع آکاڻين ڪندي (داستان بيان ڪندي) ئي سڙي وئي (ختم ٿي وئي).

غزل_35

1. زاہدِ ظاہر پرست از حالِ ما آگاہ نیست
در حقِ ما ہر چہ گوید جائے ہیچ اکراہ نیست

2. در طریقت ہر چہ پیشِ سالک آید خیر اوست
در صراطِ المستقیم اے دل کسی گمراہ نیست

3. تا چہ بازی رُخ نماید بیذقی خواہیم راند
عرصہء شطرنج رندان را مجالِ شاہ نیست

4. این چہ استغناست یارب وین چہ قادر حکمت است
کاین ہمہ زخمِ نہان ہست و مجالِ آہ نیست

5. چیست این سقفِ بلند سادۂ بسیار نقش
زین معمّا ہیچ دانا در جہان آگاہ نیست

6. صاحبِ دیوانِ ما گویا نمیدندِ حساب
کاندر این طغرا نشان حسبةً للہ نیست

7. ہر کہ خواہد گو بیا وہرچہ خواہد گو برو
گیرو دارم حاجب و دربان درین درگاہ نیست

8. هر چه هست از قامتِ ناساز بے اندام ماست
ورنه تشریفِ تو بر بالائے کس کوتاه نیست

9. بر درِ میخانه رفتن کارِ یکرنگان بود
خود فروشان را به کوئے مے فروشان راه نیست

10. بندۂ پیرِ خراباتم که لطفش دائم است
ور نه لطفِ شیخ و زاهد گاه هست و گاه نیست

11. حافظ از بر صدر نشّیند ز عالی همتیست
عاشقِ دردی کش اندر بند مال و جاه نیست

ترجمو:

1. ظاهر ڪي ڏسڻ وارو پرهيزگار اسان جي حال کان بي خبر آهي، اسان جي باري ۾ جيڪي ڪجهه چوي ته هو بي ميار آهي. (ڇو ته اسان جي باطن کان بي خبر آهي).

معنيٰ ته ظاهر پرست زاهد رياڪار آهي، عشق جي معنويت کان آگاهه ڪونهي، ان ڪري مون کي ساڻس ڪا شڪايت ڪانهي.

2. طريقت جي راهه ۾ سالڪ جي اڳيان ڪجهه به اچي، ته ان ۾ سندس ڀلائي آهي. اي منهنجي دل! جا سنئين واٽ آهي، ان ۾ ڪوبه گمراهه نه ٿو ٿئي.

شاهه ڀٽائيءَ فرمايو آهي ته:

ڪونهي قادر ڪو ٻيو اُنين جو آياڳ،
قل لن يّصيبنا الا ماڪتب الله، اي معنرت ماڳ،
سيوئي سياڳ، ماريءَ مساوي ٿيو.

يعني الله سيني تي قادر آهي، آياڳ به سندس ئي طرفان آهي. ڪابه مصيبت اسان تي نه ايندي، سواءِ انهيءَ جي، جا خدا تعاليٰ

اسان جي حق ۾ لکي آهي. اهو ئي عذر جو رستو آهي، انهيءَ ڪري سڀاڳ توڙي آڀاڳ ۾ تسليم ڪرڻ جڳائي.

عربيءَ ۾ قول آهي ’الخير في ما وقع‘ يعني ’جيڪو ٿيو تنهن ۾ ڀلائي آهي.‘ قرآن شريف ۾ بہ آهي، ’وفي کل خير‘ يعني هر ڳالهہ ۾ ڀلائي آهي.

3. اسين پيادا هلنداسون. ڏسون راند ڪهڙو رخ ٿي وٺي. الله وارن جي شطرنج جي تختي کي بادشاهہ جي ضرورت نہ آهي.

4. يا الاهي! هيءَ ڪهڙي بي پرواهي ۽ هيءَ ڪهڙي حڪمت آهي، جو سڄا ڦٽيا پيا آهيون، مگر آه ڪرڻ جي طاقت نہ آهي؟

معنيٰ تہ حافظ خدا سان شڪوو ٿو ڪري تہ اي خدا! اها ڪهڙي بي نيازي ۽ بي پرواهي آهي، جو صبر ڪرڻ جو حڪم ڪيو ويو آهي.

5. هيءَ بلند ۽ سادي وضع واري، نقشن سان ڀريل ڇت ڪهڙي سٽي آهي؟ هن ڳجهارت (جهڙي شيءِ) کان ڪوبہ عقلمند واقف نہ آهي.

هن شعر ۾ ڇت مان مراد آسمان آهي، چوي ٿو تہ هونءَ تہ هي آسمان سادو ۽ بنا ڪنهن نقش جي آهي، پر رات جي وقت ان ۾ ايترا نقش نگار ڏسڻ ۾ ٿا اچن. سو ڇو ان ۾ ڪهڙو اسرار لڪل آهي! ان کي ڪوبہ دانا سمجهي نہ سگهيو آهي.

6. اسان جي دفتر جو صاحب جڻ حساب نٿو ڄاڻي، ڇاڪاڻ تہ هن فرمان جي سري تي ’حسبتاالله‘ نشان نٿو ليي.

اسلامي ملڪن جي خزانن جي دفترن ۾ رنڙ بيواهن، لنگڙن، لولن وغيره جي مدد ڪرڻ لاءِ هڪڙو علحده محڪمو هوندو هو. جڏهن انهن معذورن مان ڪنهن جي نالي ڪو خرچ جي منظوريءَ جو حڪم نڪرندو هو تہ دفتر جو منشي هڪڙو خاص ٻن چئن اکرن جو ملايل نشان ان جي سري تي لڳائيندو هو. ان نشان ۾ ’حسبتاالله‘ لکيل هوندو هو. شاعر جو مقصد هن مان هي آهي، تہ اسان جو محبوب اسان کي بي وسيلي سمجهي، الله واسطي پنهنجي حسن جي خزاني مان ڪجهہ امداد نہ ٿو ڪري.

- طغرا: ٻن چئن حرفن جو ملايل نشان (A monogram)
- حسبتہ الله: خاص خدا جي پسنديءَ خاطر (For the love of God)

7. جيڪو اندر اچڻ گهري، ان کي چئو ته اچ، ۽ جيڪو وڃڻ گهري، ته چئو وڃ! ڇاڪاڻ ته هن درگاهه ۾ پهريدار ۽ دربان جي ڇڪتاڻ نه آهي.

هن جي هڪ تفسير اها به آهي ته هن در تي جيڪو چاهي اچي ۽ وڃي سگهي ٿو ڇاڪاڻ جو هن درگاهه ۾ تڪبر ۽ پرديداريءَ يا دربان جو ڪو وجود ڪونهي.

8. (اي خدا!) جيڪو به عيب يا قصور آهي، سو اسان جي بي ڍولي بدن جو آهي، نه ته تنهنجي ڏنل سرو پاءِ ڪنهن جي انگ (بدن) ڍڪڻ لاءِ اڻ پوري نه آهي.

پارسيءَ ۾ ضرب المثل آهي 'هرچ برماست ازماست' يعني 'جيڪا مصيبت اسان تي آهي، تنهن جا اسين ئي جوابدار آهيون.'

شاهه صاحب چيو آهي:

سارج سيئي، ليلا لڪڻ پانهنجا.
ور سين وڙهي اتائين، ڏوراپا ڏيئي.
نه ڄاڻان ڪيهي؟ چنيسر جي چت ۾.

يعني انسان کي پنهنجا ئي افعال آڏو اچن ٿا. قسمت تي ڏوهه ٿڦڻ يا خدا کي ڏوراپو ڏيڻ اجايو آهي، پنهنجي عملن تي نظر ڪري توبه تائب ٿيڻ گهرجي.

9. شراب خاني ۾ وڃڻ يڪ رنگن (جيڪي منافق نه هجن) جو ڪم آهي. پاڻ وڪڻندڙن کي شراب وڪڻندڙن جي گهٽيءَ ۾ وڃڻ جي واٽ نه آهي

10. آئون شراب خاني جي پير جو غلام آهيان، ڇاڪاڻ هن جون مون تي هميشه مهربانيون آهن، پر شيخ ۽ زاهد جون مهربانيون ڪڏهن هونديون آهن، ته ڪڏهن نه به هونديون آهن.

معنيٰ ته آءٌ جنهن مرشد جو پوئلڳ آهيان سو دائمي طور مون جهڙن تي مهر ڪندڙ آهي، جيڪي سچا عاشق ۽ رند آهن. جڏهن ته شيخ ۽ زاهد جي مهرباني دائميءَ هميشه هڪجهڙي ڪانه هوندي آهي. (ڇو ته اهو رياڪار آهي)

11. حافظ جيڪڏهن مٿانهون ٿو ويهي ته اها هن جي بلند همتي آهي، نه ته ڦوڳ پيئندڙ مال ۽ مرتبي وارو نه هوندو آهي.

➢ ڏُردي يا ڏُرد: جوٺ، ڦوڳ، ڪنهن شيءِ جو تري ۾ بچيل ياڳو.

غزل_36

1. آن پیک نامور کہ رسید از دیارِ دوست
آورد حرزِ جانِ ز خطِ مشکبارِ دوست

2. خوش میدہد نشانِ جلال و جمالِ یار
خوش میکند حکایت عزو وقارِ دوست

3. جان دادمش بہ مژدہ و خجلت ہمی برم
زین بہ نقد کم عیار کہ کردم نثارِ دوست

4. سیرِ سپہر و دور قمر را چہ اختیار
در گردش اند بر حسبِ اختیارِ دوست

5. شکرِ خدا کہ از مددِ بخت کارساز
بر حسب مدعاست ہمہ کاروبارِ دوست

6. گر باد فتنہ ہر دو جہان را بہم زند
ما و چراغ چشم و انتظارِ دوست

7. کحل الجواہری بمن آرائے نسیم صبح
زان خاک نیکبخت کہ شد رہگذارِ دوست

8. مائیم و آستانهٔ عشق و سرِ نیاز
تا خواب خوش کرا برد اندر کنارِ دوست

9. دشمن بقصدِ حافظ اگر دم زند چه باک
منّتِ خدائے را کہ نیم شرمسارِ دوست

ترجمو:

1. اهو نالي وارو قاصد، جو محبوب جي ملڪ کان اچي پهتو ۽ دوست جو سڳنڌ ڀريل خط دل جي تسلي لاءِ آندائين.
   - پيک: قاصد
2. هو دوست جي دٻدٻي ۽ حسن جون چڱيون نشانيون بيان ٿو ڪري ۽ هن جي عزت ۽ وقار جون خوش ڪندڙ حڪايتون ٿو ٻڌائي.
3. مون ان قاصد کي خوشخبريءَ جي عيوض جان ڏني، مگر شرمسار آهيان، هن ٿوري مُوڙي ڏيڻ ۾، جا مون دوست لاءِ قربان ڪئي. ساڳيو اشارو شاهہ عبداللطيف بہ ڪيو آهي:

متو مور م پاڙيان، تنهنجيءَ تند تنوار،
سر ۾ سيڻ ناه ڪين، موٹ مَر مڳٹهار،
ڪينهي منجهہ ڪپار لڇيندو ٿو لاهيان.

4. آسمان جي گردش ۽ چنڊ جي رفتار ڪي ڪهڙو اختيار آهي؟ اهي دوست جي منشا مطابق گردش ۾ آهن.
   هن شعر کي حقيقت ۽ اثبات جي حوالي سان محبوب حقيقيءَ ڏانهن منسوب ڪري سگهجي ٿو.
5. الله تعاليٰ جو شڪر آهي، تہ موافق بخت جي مدد سان دوست جا سڀيئي ڪم خواهش مطابق پورا ٿي رهيا آهن.
6. جيڪڏهن فتني جي هوا ٻنهي جهانن کي پاڻ ۾ ٽڪرائيندي (تہ ڪجهہ پرواهہ ناهي) اسين هونداسون، اکين جو نور هوندو ۽ دوست جي انتظار واري واٽ هوندي.

7. اي صبح جي هيرا! مون لاءِ جواهرات جو سُرمو آڻ! پر ان سياڳي مٽيءَ مان جتي محبوب جو لنگهه آهي.

8. اسين آهيون ۽ عشق جو آستانو ۽ اسان جو سر نميل! ڏسون ته دوست جي پهلوءَ ۾ ڪهڙي مٺي ننڊ ٿي اچي!

هن شعر ۾ عاشق جي طرفان اهو بيان آهي ته:

اسان جو سر سدائين عشق جي درگاهه اڳيان جهڪيل آهي، هاڻي ڏسڻو اهو آهي ته اسان کي محبوب جو وصال ڪڏهن ٿو حاصل ٿئي ۽ ڪڏهن اسين سندس پهلوءَ ۾ مٺي ننڊ ٿا ڪريون!

9. اي حافظ! دشمن جيڪڏهن ارادي سان ٻٽاڪون هڻي (مون کي لڄي ڪري) ته ڪهڙو ڊپ آهي، پر الله تعاليٰ جو احسان آهي، جو دوست جي آڏو شرمسار نه آهيان. (ڇو ته منهنجي شعر ۽ سخن جي ڏات مون تي مهربان آهي.)

□

غزل_37

1. زلفت ہزار دل بہ یکے تار مو بہ بست
راہِ ہزار چارہ گر از چارسو بہ بست

2. تا عاشقان بہ بوئے نسیمش دہند جان
بکشود نافۂ و در ہر آرزو بہ بست

3. شیدا ازان شدم کہ نگارِ چو ماہِ نو
ابرو نمود و جلوہ گری کرد و رو بہ بست

4. ساقی بہ چند رنگِ مے اندر پیالہ ریخت
این نقشہا نگر کہ چہ خوش در کدو بہ بست

5. یا رب چہ سحر کرد صراحی کہ خونِ خم
بانغمہائے قلقلش اندر گلو بہ بست

6.. دانا چہ دید بازی این چرخ حقہ باز،
ہنگامہ باز چید درِ گفتگو بہ بست۔

7. مطرب چہ نغمہ ساخت کہ در پردۂ سماع
بر اہل وجد و حال در ہائے ہو بہ بست

8. حافظ ہر آنکہ عشق نورزید و وصل خواست
احرامِ طوفِ کعبہ دلِ بے وضو بہ بست

ترجمو:

1. تنهنجي زلفن هزارن دلين کي هڪڙي وار ۾ ٻڌو آهي، ۽ چئن ئي طرفن کان هزارن طبيبن جو رستو بند ڪيو آهي.

محبوب جي زلفن کي ڏسي عاشقن جي دلين تي جيڪي وهي واپري ٿو ان جو اظهار شاهہ لطيف جي سسئيءَ بہ ڪيو آهي:

درد نہ لهي دارئين، زلفن زور ڏنوم،
ڪاڪل ڪالهہ ڏٺوم، رخساريءَ تي روپ سين.

2. محبوب وارن جي مشڪي وانگوڙي کي کوليو ۽ هر آرزوءَ جو دروازو بند رکيو تہ عاشق فقط اُن جي خوشبوءَ سان ڀريل هوا تي جان ڏين (۽ ڪا بہ آرزو پوري نہ ڪن).
3. آئون هن سبب قربان ٿيس، جو محبوب پهرينءَ تاريخ جي چنڊ وانگر پنهنجا ڀرون ڏيکاري جلوه گري ڪئي ۽ دروازو بند رکيو.
4. ساقيءَ ڪيترين نزاڪتن سان پيالي ۾ شراب وڌو ۽ هي نقش ڏس! تہ کهڙا نہ سهڻا ڪدو (صراحيءَ) ۾ رکيائين!
5. يا الاهي! صراحيءَ کهڙو نہ جادو ڪيو آهي، جو ان پيالي جي خون (شراب) کي پنهنجي قلقل جي تنوارن سان ڳچيءَ ۾ ٻڌو آهي.

- قلقل: صراحيءَ مان شراب اوتڻ جو آواز جيڪو ٽهڪ جيان لڳندو آهي.

6. عقلمند کهڙي ڪيڏ. هن مداري آسمان جي ڏني، جو هن مجلس برخاست ڪئي ۽ گفتگوءَ جو دروازو بند ڪيو؟
7. ڳائڻي کهڙو راڳ ڳايو جو هن راڳ جي پردن ۾ حال ۽ وجد وارن تي غوغاءَ جا دروازا بند ڪري ڇڏيا.
8. اي حافظ جنهن عشق نہ ڪيو ۽ وصل جي خواهش ڪئي، تنهن گويا دل جي ڪعبي جي طواف لاءِ بي وضو احرام ٻڌو.

هن شعر ۾ حافظ محبوب سان وصل جي لاءِ سچي عشق ۽ پاڪ نيت جي ضرورت تي زور ڏنو آهي، جيئن ڪعبي جي طواف جي لاءِ صرف احرام ٻڌڻ ضروري ڪونهي، بلڪ تن من جي پاڪائي (وضو) ضروري آهي.

◆

غزل_38

1. مرحبا اے پیکِ مشتاقان بدہ پیغام دوست
تا کنم جان از سرِ رغبت فدای نام دوست

2. والۂ و شیداست دائم ہمچو بلبل در قفس
طوطیِء طبعم ز شوقِ شکرّ و بادامِ دوست

3. زلف او دام است و خالش دانہء آن دامِ من
بر امیدِ دانۂ افتادہ ام در دامِ دوست

4. سر ز مستی برنگیرد تا بصبح روزِ حشر
ہر کہ چون من در ازل یک جرعہ خورد از جامِ دوست

5. من نوشتم نامۂ از شرح شوق خود ولی
درد سر باشد نمودن بیش ازین ابرامِ دوست

6. میل من سوئے وصال و قصدِ او سوئ فراق
ترکِ کامِ خود گرفتم تا برآید کامِ دوست

7. گر دہد دستم کشم در دیدہ ہمچون توتیا
خاکِ راہِ کان مشرف گرد از اقدام دوست

8. حافظ اندر درد او می سوز و با درمان بساز
زانکه درمانی ندارد درد بے آرام دوست

ترجمو:

1. اي مشتاقن جا قاصد، مرحبا! دوست جو پيغام ٻڌاءِ! ته گهڻي اشتياق سبب پنهنجي جان دوست جي نالي تان قربان ڪريان.
   - پيڪ مشتاقان: مشتاقن/عاشقن جو قاصد
2. پڃري ۾ بند بلبل وانگر منهنجي طبع جو طوطو، دوست جي مٺن چپن ۽ بادام جهڙين اکين جي شوق ۾ هميشه گرفتار ۽ عاشق آهي.
   - واله و شيدا: حيران ۽ پريشان، عاشق/شيدائي
3. هن جا زلف هڪڙو ڄار ۽ تر ان ڄار ۾ پيل داڻو. آءٌ داڻي جي خواهش ۾ دوست جي ڄار ۾ ڦاسي پيو آهيان.
4. اهو مستيءَ جي باعث قيامت جي صبح تائين مٿو نه کڻندو جنهن مون وانگر ازل ئي کان دوست جي ڏنل پيالي مان هڪڙو ڍڪ پيتو.

   يعني جيڪو ابتدائي آفرينش کان محبوب جو عاشق ٿيو آهي، آفرينش جي انتها تائين سواءِ محبوب جي خيال جي، ٻيو ڪجهه نه سوچيندو.
5. مون پنهنجي حالت جي وضاحت جو هڪ خط لکيو پر ان کان زياده دوست کي تنگ ڪرڻ، دوست جي تڪليف ۽ مٿي جي سور جو باعث ٿيندو.
6. منهنجو لاڙو وصال ڏانهن ۽ هن جو ارادو فراق ڏانهن آهي. آءٌ پنهنجي مراد ترڪ ٿو ڪريان ته دوست جو مقصد پورو ٿئي.
7. منهنجي هٿ لڳي ته آءٌ سرمي وانگر اکين ۾ وجهان، رستي جي اها خاڪ، جا دوست جي قدمن سان شرف واري ٿي پئي آهي.

شاهه مشهور وائي "يار سڄڻ جي فراق" ۾ هڪ سٽ ۾ چيو اٿس:

"سرمو صحيح ڪر تون اکين جو خاص پريان جي خاڪ الوميان"

ڏسو ته هن ۾ ٻه پرينءَ جي خاڪ کي خاص ۽ اکين جو سرمو سمجهڻ وارو ساڳيو خيال آهي.

8. اي حافظا درد ۾ غم ۾ پيو سڙ ۽ علاج نہ ڳول! ڇاڪاڻ تہ دوست جو اهو لاعلاج درد، ڪو علاج نٿو رکي.

معنيٰ تہ اهو دائمي درد آهي، جنهن جو ڪوبہ درمان ڪونهي، ڄڻ تہ چوندو هجي:

"ويج مَ ٻڪي ڏي، الا چڱي مَ ٿيان" (شاهہ)

□

غزل_39

1. آن تُرک پری چہرہ کہ دوش از بر ما رفت
آیا چہ خطا دید کہ از راہِ خطا رفت

2. تا رفت مرا از نظر آن چشمِ جہان بین
کس واقفِ ما نیست کہ از دیدہ چہا رفت

3. بر شمع نرفت از گذر آتشِ دل دوش
آن دود کہ از سوزِ جگر بر سر ما رفت

4. دور از رُخ تو دم بہ دم از گوشہء چشم
سیلابِ سرشک آمد و طوفانِ بلا رفت

5. از پای فتادیم چو آمدِ شبِ ہجران
در درد بماندیم چو از دستِ دوا رفت

6. دل گفت وصالش بہ دعا باز توان یافت
عمریست کہ عمرم ہمہ در کارِ دعا رفت

7. احرام چہ بندیم کہ آن قبلہ نہ اینجا ست
در سعی چہ کوشیم چو از مروہ صفا رفت

8. دی گفت طبیب از سر حسرت چو مرا دید
هیهات که دردِ تو ز قانونِ شفا رفت

9. اے دوست به پرسیدن حافظ قدمے نه
زان پیش که گویند که از دارِ فنا رفت

حافظ جي ڪن ديوانن ۾ ٽئين بند ۾ 'آتش دل دوش' جي
بدران 'آتش جان سوز' ڪم آندل آهي.

ترجمو:

1. ڪالهه اهو پريءَ جهڙو حسن رکندڙ محبوب اسان جي بغل (ڪڇ) مان اٿي ويو خبر نه آهي ته هن ڪهڙي خطا ڏٺي، جو هو خطا واري (بيوفائيءَ واري) رستي تان ويو.
2. جڏهن کان اها جهان ڏسندڙ اک (محبوب)، منهنجي نظر کان گم ٿي آهي، انهيءَ وقت کان وٺي ڪوبه شخص اسان جي حال کان واقف نه ٿيو آهي ته اسان جي اکين سان ڇا ٿي گذريو.
3. دل جي باهه لڳڻ کان ڪالهه رات شمع تي اهڙي حالت ڪانه گذري، جهڙي جگر جي ساڙ کان اسان جي سر تي گذري.
4. تنهنجي مُنهن جي دوريءَ کان منهنجي اک جي گوشي مان هر گهڙيءَ (لڳاتار) لڙڪن جو مينهن وسيو ۽ مصيبت جو طوفان لڳو.
5. جڏهن جدائيءَ جي رات آئي، ته ان اندوهه ۾ هلڻ کان ڇُور ٿياسون، جڏهن دوا هٿن مان ويئي ته درد ۾ مبتلا ٿياسون.
6. دل چيو ته هن جو وصال دعا سان وري ٿي سگهندو پر (ان کي) ڪافي عرصو ٿيو جڻ منهنجي سڄي عمر دعا گهرڻ ۾ گذري ويئي.
7. اسين احرام ڪهڙو ٻڌون؟ ڇاڪاڻ ته اهو قبلو ئي هتي نه آهي. ڊوڙڻ جي ڪهڙي ڪوشش ڪريون، ڇاڪاڻ ته مروه کان صفا هلي ويئي!
8. ڪالهه جڏهن طبيب مون کي ڏٺو تڏهن هن حسرت سان چيو: افسوس! تنهنجو مرض ڇٽڻ جي حد کان نڪري چڪو آهي.

آهي گھڻو اڳھن جو ترس طبيبن،
ڪيو وس ويڄن، تان ڪريءَ ري ڪين ٿئي
(شاھ)

9. اي محبوب! حافظ جي خبر وڃڻ لاءِ (عيادت لاءِ) ڪي قلم پري اچ، ان کان اڳي جو ماڻهو چون ته هو هن فاني دنيا مان گذاري ويو!

□

غزل_40

1. منم کہ گوشہء میخانہ خانقاہ من است
دعائے پیرِ مغان ورد صبحگاہ من است

2. گرم ترانہ چنگ و صبوح نیست چہ باک
نوائے من بہ سحر آہ عذر خواہ من ست

3. زِ پادشاہ و گدا فارغم بحمداللہ
گدائے خاک درِ دوست پادشاہ من ست

4. غرض ز مسجد و میخانہ ام وصالِ شماست
جز این خیال ندارم خدا گواہِ من ست

5. مرا گدائے تو بودن زِ سلطنتِ خوشتر
کہ ذل جور و جفائے عز و جاہ من ست

6. مگر بہ تیغِ اجل خیمہ برکنم ورنہ
رمیدن از درِ دولت نہ رسم و راہ من ست

7. از آن زمان کہ برین آستان نہادم روی
فرازِ مسندِ خورشید تکیہ گاہِ من ست

8. گناه اگرچه نبود اختيارِ ما حافظ
تو در طريقِ ادب کوش و گو گناه من است

ترجمو:

1. آئون ئي آهيان، شراب خاني جي ڪنڊ منهنجي لاءِ خانقاه يعني عبادت گاه آهي! وڏي ڪلال جي دعا، منهنجو صبح جو وظيفو آهي.
2. جيڪڏهن منهنجي لاءِ چنگ جو آواز ۽ شراب نه آهي ته ڪا پرواهه ڪانهي، منهنجو آواز ئي صبح جي وقت منهنجي لاءِ معافي گهرندڙ آهه جو ڪم ڏيندو.
3. الحمد الله! آئون فقير ۽ بادشاهه. ٻنهي جي تڪليفن کان آجو آهيان، ڇو ته محبوب جي دروازي جي خاڪ جو منگتو منهنجي لاءِ بادشاهه آهي.
4. مسجد ۽ شراب خاني مان منهنجو مقصد توهان جو وصال آهي، خدا شاهد آهي ته انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو به خيال نه اٿم.

هيءَ هڪ ڳوڙهو خيال آهي، جنهن ۾ حافظ چوي ٿو ته آئون مسجد ۾ عبادت ڪريان يا مئخاني ۾ مستيءَ ۽ مدهوشيءَ ۾ هجان، منهنجو خدا شاهد آهي ته منهنجو هڪڙو ئي مقصد آهي، سو آهي، وصالِ يار.

5. تنهنجو پينو ٿي رهڻ مون لاءِ بادشاهيءَ کان بهتر آهي، ڇاڪاڻ ته تنهنجي ڇينب ۽ سختي منهنجي عزت ۽ مرتبي جو باعث آهن.
6. شايد موت جي تلوار کان آءٌ پنهنجو تنبو پٽيان، نه ته تنهنجي حڪومت جي دروازي کان ڀڄڻ منهنجي عادت ۽ رواج نه آهي.
7. جنهن وقت کان مون هن درگاهه جي چائنٺ تي منهن رکيو آهي، تڏهن کان سج جي بلند مسند منهنجي آرام ڪرڻ جي جاءِ ٿي پئي آهي.

➢ تڪيه گاه: آرام وٺڻ جي جاءِ (A resting place)

8. اي حافظ! جيتوڻيڪ گناهه ڪرڻ اسان جي اختيار جي ڳالهه نه هئي، تڏهن به تون ادب جو طريقو وٺ ۽ چئو ته منهنجو ڏوهه آهي.

نوٽ: حافظ جي ڪن ديوانن ۾ مقطع ۾ هڪ بند جو اضافو آهي. (ت.ج):

کلاه دولتِ خسرو کجا بچشم آید
که خاک کوئے شما غربتِ کلاه من است

ترجمو: خسرو جي دولت جي ڪلاه (ٽوپي) منهنجي نظر ۾ ڪهڙي حيثيت رکي ٿي؟ جڏهن تہ تنهنجي گهٽيءَ جي مٽي، منهنجي ڪلاه (ٽوپي) جي عزت آهي.

□

غزل۔41

1. لعل سیراب بہ خونِ تشنہ لبِ یار من است
از پۓ دیدن و دادن جان کار من است

2. شرم زان چشمِ سیہ بادش و مژگان دراز
ہرکہ دل بُردنِ او دید در انکار من است

3. ساربان رخت بدروازہ مبر کان سرِ کوہ
شاہراہ ست کہ منزل گہِ دلدار من است

4. بندۂ طالع خویشم کہ درین قحطِ وفا
عشق آن لولی سرمست خریدار من ست

5. طبلہء عطر و گل و دُرج عبیر افشانش
فیض یک شمہ ز بُوۓ خوش عطار من است

6. باغبان ہمچو نسیمِ ز درِ خویش مران
کآبِ گلزار تو از اشک چو گلنار من است

7. شربت قند و گلاب از لبِ یارم فرموز
نرگس او کہ طبیبِ دلِ بیمار من است

8. آن کہ در طرز غزل نکتہ بہ حافظ آموخت
یارِ شیرین سخن نادر گفتار من ست

ترجمو:

1. منهنجي يار جا آبدار لعل (موتيءَ) جهڙا چپ، خون پيئڻ جا پياسي آهن. انهن جي ڏسڻ خاطر هيءَ جان بہ صدقو ڪرڻ منهنجو ڪم آهي.
2. جنهن محبوب جي ڪارين اکين ۽ ڊگهين پنبڻين سان منهنجي دل ڪسڻ ۾ وري منهنجي عشق کان انڪاري ٿيڻ ڏٺو انهيءَ ڪي ضرور ان تي لڄ ٿي هوندي.
3. اي اوٺي! دروازي تي اسباب نہ کڻي وڃ، ڇاڪاڻ تہ ان جبل جي چوٽيءَ تي هڪ وڏي واٽ آهي، جتي منهنجي دلدار جي منزل گاه آهي.

معنيٰ تہ عاشق اهو بہ نٿو چاهي تہ هي اوٺي ڪنهن بهاني سان منهنجي محبوب ڪي وڃي ڏسي.

➢ ساربان: اوٺي

4. آءٌ پنهنجي ياڱ جو بيشڪ غلام آهيان، ڇاڪاڻ تہ هن وفا جي ڏڪار ۾ ان سرمست محبوب جو عشق، منهنجو خريدار آهي.
5. گلاب ۽ عطر جي ٿالهي ۾ خوشبوءِ پکيڙيندڙ هن جو دٻلو منهنجي عطار (دوست) جي خوشبوءِ واري فيض جو هڪڙو معمولي حصو آهي.

➢ طبلہ: صندوقچي، دٻلو.

6. اي مالهي! هوا وانگر مون کي پنهنجي دروازي تان نہ لوڏ. ڇاڪاڻ تہ تنهنجي چمن جي تراوت منهنجي گلنار اکين جي لڙڪن سببان آهي.
7. هن جون نرگسي اکيون، جيڪي منهنجي بيمار دل جون طبيب آهن، انهن فرمايو: منهنجي يار جي چپن مان مصري ۽ گلاب جو شربت (هن بيمار دل کي پياريو تہ تندرست ٿئي).
8. اهو جنهن غزل جي طرز ۾ حافظ کي نُڪتو سيکاريو، سو منهنجو شيرين سخن ۽ عجيب گفتار محبوب ئي آهي.

غزل_42

1. روزگاریست کہ سودائے بتان دینِ من است
غم این کار نشاطِ دلِ غمگینِ من است

2. دیدنِ روئے ترا دیدۂ جان می باید
وین کجا مرتبۂ چشمِ جہان بینِ من است

3. تا مرا عشقِ تو تعلیم سخن گفت کردن
خلقِ را وردِ زبان مدحت و تحسینِ من است

4. دولتِ فقر خدایا بہ من ارزانی دار
کین کرامت سببِ حشمت و تمکینِ من است

5. یارب این کعبۂ مقصود زیارت گہ کیست
کہ مغیلانِ طریقش گل و نسرین من است

6. یارِ ما باش کہ زیبِ فلک و زینتِ دہر
از مہِ روئے تو و اشک چو پروینِ من است

7. حافظ از حشمت پرویز دگر قصہ مخوان
کہ لبش جُرعہ کَشِ خسرو شیرین من است

ترجمو:

1. ڪافي عرصو ٿيو جو محبوبن جو سودائي ٿيڻ منهنجو دين ٿي ويو آهي. هن ڪم جو خيال منهنجي غمگين دل جي خوشيءَ جو باعث آهي.
2. تنهنجي منهن ڏسڻ لاءِ روح جون اکيون گهرجن ۽ هي مرتبو منهنجي جهان ڏسندڙ اکين کي ميسر نہ آهي.
3. جڏهن تنهنجي عشق مون کي ڳالهہ ڪرڻ جو ڍنگ سيکاريو تڏهن کان منهنجي سهڻي ساراهہ ماڻهن جي زبان تي وظيفو ٿي آهي.
4. خدايا! مون کي فقيريءَ جي دولت عنايت ڪر، ڇاڪاڻ تہ هيءَ مهرباني منهنجي شوڪت ۽ عزت جو باعث آهي.
5. ياالاهي! هي مراد جو ڪعبو ڪنهن جي زيارت گاه آهي؟ جنهن جي رستي جا ڪنڊا مون لاءِ گلاب ۽ نسرين جي گلن جهڙا آهن.
6. تون منهنجو حسين محبوب آهين، ڇاڪاڻ تہ آسمان جو سينگار ۽ دنيا جي زينت تنهنجي چنڊ جهڙي مُنهن جي ڪري آهي ۽ ان جي رونق منهنجي تارن جهڙن لڙڪن سبب آهي.
7. اي حافظ! پرويز جي حشمت ۽ دبدبي کان سواءِ ٻي ڳالهہ بيان نہ ڪر، ڇاڪاڻ تہ ان جا چَپَ منهنجي مٺي خسروءَ جي اوبر پيئندڙ آهن.

نوٽ: ڪن حافظ جي ديوانن ۾ ٽي بند وڌيڪ آهن، جي هن ريت آهن. (ت.ج):

واعظِ شحنہ شناس اين عظمتِ گو مفروش
زانکہ منزل گہ سلطان دلِ مسکين من است

ترجمو: ڪوتوال جي واقف واعظ کي چئي ڇڏ تہ ان وڏائيءَ تي غرور نہ ڪري، اُن لاءِ جو منهنجي مسڪين دل بادشاهہ جي منزل آهي.

رسم عاشق کشی وشيوهٔ شهرآشوبی
کارِ آن شوخ سيہ چردهٔ شيرين من است

ترجمو: عاشق کي قتل ڪرڻ جي رسم ۽ شهر کي فتني ۾ مبتلا ڪرڻ جي عادت منهنجي مٺڙي، مليح ۽ شوخ جو ڪارنامو آهي.

از کہ دریا نگری آموخت خیالِ تو مگر
رہنمائیش شده این اشک چو پروین مَن است

ترجمو: تنهنجي خيال درياگري ڪنهن کان سِکي آهي شايد منهنجا هي تارن جهڙا ڳوڙها اُن جي رهبري ڪن ٿا.

□

غزل۔43

1. اے شاہد قدسی کہ کشد بند نقابت
وے مرغِ بہشتی کہ دہد دانہء و آبت

2. خواہم بشد از دیدہ دراین فکرِ جگر سوز
کاغوش کہ شد منزل و ماوے کہ خوابت

3. درویش نمی پرسی و ترسم کہ نباشد
اندیشہء آمرزش و پروائے ثوابت

4. راہِ دلِ عشاق زدآن چشم خماری
پیداست ازین شیوہ کہ مست ست شرابت

5. تیرے کہ زدی بردلم از غمزہ خطا رفت
تا بازچہ اندیشہ کُند رائے صوابت

6. ہر نامۂ و فریاد کہ کردم نہ شنیدی
پیداست نگارا کہ بلندست جنابت

7. ای قصرِ دل افروز کہ منزل گہ اُنسی
یا رب نہ مکناد آفت ایّام خرابت

8. دور است سرآب درین بادیه هشدار
تا غولِ بیابان نفریبد بسرابت

9 تا دردِ پیری بچه آئین روی اے دل
بارے به غلط صرف شد ایام شبابت

10. حافظ نه غلامیست که از خواجه گریزد
لطفے کن و باز آ که خرابم ز عتابت

ترجمو:

1. اي پاڪيزه محبوب! ڪير تنهنجو نقاب ٻڌندو؟ اي بهشت جا سهڻا پکي! ڪير توکي داڻو پاڻي ڏيندو (۽ تنهنجي سنڀال ڪندو!)
➢ مرغ بهشتي: طائوس يا مور ڏانهن اشارو هتي حسين محبوب ڏانهن اشارو
2. دل جلائڻ واري (محبوب) جي فڪر ۾ منهنجي اکين مان ننڊ اڏامي وئي ته ان جي پاڪر ۾ الائجي ڪير آرامي ٿيو ۽ ڪير سندس ننڊ ۽ آرام جي منزل بڻيو.
3. تون هن درويش جي خبر نٿو لهين! مون کي فڪر آهي، ته شايد توکي بخشش جي اميد ۽ ثواب جي پرواهه نه هجي!
4. انهن مخمورا اکين، عاشقن جي دلين تي ڌاڙو هنيو، انهيءَ انداز ۽ عادت مان ظاهر، آهي ته تنهنجي شراب ۾ مستي گهڻي آهي.
➢ مست است شرابت: معنيٰ ته تنهنجي اکين جي مستي
5. تو جنهن نزاڪت سان منهنجيءَ دل تي تير هنيو اهو وار ته خالي ويو، هاڻي ڏسون ته تنهنجي صحيح راءِ وري ڪهڙو طريقو ٿي وٺي.
6. جيڪا به آهه ۽ زاري ڪيم، اها تو نه ٻڌي، اي محبوب! انهيءَ مان ظاهر آهي ته تنهنجي دِرگاهه نهايت مٿانهين آهي (جتي منهنجي رسائي ڪانهي)

7. اي دل روشن ڪندڙ ماڙي! تون محبت جي منزل گاهه آهين! ياالاهي! زماني جي آفتن کان ان کي سلامت رک!

8. هن رڻ ۾ پاڻيءَ جو نشان گهڻو پري اٿيئي. هوش ڌار! متان بيابان جو ڀوت يعني سراب توکي پاڻي هئڻ جو ڌوکو ڏئي!

➢ سرآب: سراب، رُڃ، نظر جو دوکو

9. اي دل! ڏسون ته پيريءَ ۾ ڪهڙا پير ٿي هلين؟ ڇاڪاڻ ته تنهنجا جوانيءَ جا ڏينهن غلطين ۾ گذريا آهن.

معنيٰ ته اي دل تو جوانيءَ جا ڏينهن غفلت ۽ غلطين ۾ گذاريا، هاڻي پيريءَ ۾ ڪهڙي راهه ٿي اختيار ڪرين؟

10. حافظ! اهڙو ڪوبه نوڪر نه آهي، جيڪو پنهنجي آقا کان پڇي! عنايت ڪر ۽ مون کي ان عتاب کان بچاءِ، جيڪو مون کي ڏکوئي ٿو. ڇاڪاڻ ته آءٌ تنهنجي مهڻن کان گهڻو شرمنده آهيان.

هن شعر جي آخري سٽ ديوان جي ڪن نسخن ۾ 'لطفي' سان شروع ٿئي ٿي ته ڪن ۾ "صلحي" سان- پر معنيٰ ۾ ڪو گهڻو فرق نٿو اچي.

□

غزل_44

1. باغ مرا چه حاجت سرو و صنوبرست
شمشاد سایه پرور ما از که کمترست

2. ای نازنین پسر تو چه مذهب گرفتهِ
کت خونِ ما حلال ترا ز شیر مادرست

3. چون نقش غم زد ور به بینی شراب خواه
تشخیص کرده ایم مداوا مقرر است

4. یک قصه بیش نیست غم عشقِ واین عجب
از ہر کسے که می شنوم نا مکرر است

5. از آستانِ پیرِ مغان سر چرا کشم
دولت درین سرا و کشایش درین در ست

6. مخمور ساخت بادهءِ عشق تو اے صنم
بیخود شدم چنان که زمام از کفم پراست

7. دی وعده داد وصلم و در سر شراب داشت
امروز تا چه گوید و بازش چه در سر است

8. ما آبروئے فقر و قناعت نمی بریم
با بادشاه بگوئ که روزی مقدر است

9. شیراز آب رکنی وزین بادِ خوش نسیم
عیبش مکن که خال رُخ هفت کشور است

10. فرق ست ز آبِ خضر که ظلمات جائ او ست
تا آب ما که منبع اش الله اکبر است

11. در کوئے ما شکسته دلے می خرند و بس
بازارِ خودفروشی ازان سوئ دیگر است

12. حافظ چه طرفه شاخ نباتیست کلکِ تو
کش میوه دلپذیر تراز شهد و شکر است

ترجمو:

1. اسان جي باغ کي سروَ ۽ صنوبر جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ مون تي سايو رکندڙ شمشاد ڪنهن کان گهٽ آهي؟

نوٽ: هن شعر جي هڪ ٻئي نسخي ۾ لفظ ’سايہ‘ جي جاءِ تي ’خانہ‘ ملي ٿو. شمشاد سايہ پرور يا شمشاد خانہ پرور هڪ استعارو آهي، ڊگهي قد جي محبوب ڏانهن، جنهن جو قد شمشاد جيترو آهي.

2. اي نوجوان نازنين (معشوق!) تو هي ڪهڙو مذهب اختيار ڪيو آهي؟ جو توکي اسان جو خون، ماءُ جي کير کان بہ زياده حلال آهي!.

حافظ جي ڪن شارحن لکيو آهي تہ هتي ’نازنين پسر‘ (اي نازنين پٽ/ٻار) هڪ اشارو آهي، نوجوان شاه شجاع ڏانهن، جيڪو حافظ کان عمر ۾ ننڍو هو.

3. جڏهن غم جي نشاني پري کان ڏسين، تہ شراب جي گُهر ڪر! اسان تحقيقات ڪئي آهي ۽ اهو ئي علاج مقرر آهي.

4. عشق جو غم هڪڙي آکاڻيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي، پر اهو عجب آهي تہ جنهن کان بہ ٻڌان ٿو تہ نئين معلوم ٿئي ٿي.

5. وڏي ڪلال يا مرشد جي آستاني تان مٿو ڇو کڻان؟ انهيءَ ئي جاءِ تي دولت آهي ۽ اتي ئي بخشش آهي.

معنيٰ تہ اهو طريقت جو پير ئي آهي، جنهن جي آستاني تان نيڪبختيءَ جي دولت ۽ بخشش ملڻي آهي، ان ڪري انهيءَ کان هٽڻو ناهي.

6. اي معشوق! تنهنجي عشق مون کي مخمور ڪيو آهي. آءٌ اهڙيءَ طرح بيخود ٿيس، جو عقل جي واڳ منهنجي هٿ مان ڇڏائجي وئي.

7. ڪالهہ هن مون سان وصل جو واعدو ڪيو ۽ ان وقت هن جي دماغ ۾ شراب جو نشو هو. اڄ ڏسون تہ ڇا ٿو چوي ۽ وري هن جي دماغ ۾ ڇا آهي؟

8. اسين فقيري ۽ قناعت جي آبرو (شان) وڃائڻ وارا نہ آهيون، هيءَ ڳالهہ بادشاهہ کي ٻڌاءِ تہ روزي، مقدر ۾ لکيل هوندي آهي. (يعني تو جيڪي ڏنو آهي يا ڏيندين، اسين اُن تي راضي آهيون).

9. شيراز (صحيح معنيٰ ۾) رڪناباد جي نهر ۽ ان کان ايندڙ خوشگوار هوا جي جهوٽن جو نالو آهي ۽ اهو دنيا جي مُنهن جو حسين تِرُ آهي، (اهڙي پياري شهر جي) ڪابہ برائي نہ ڪر!

هي شعر پنهنجي وطن سان محبت جو اعليٰ مثال آهي.

10. اسان جي (اکين جي) پاڻيءَ ۽ آب حيات ۾ گهڻي دوري آهي، ڇاڪاڻ تہ آب حيات جي جاءِ اونداهيءَ وارو ملڪ آهي ۽ اسان جي پاڻيءَ جو منڍ (سرچشمو) الله اڪبر آهي.

معنيٰ تہ معرفت جي واٽ جا سالڪ الله اڪبر جو نعرو هڻڻ وقت اکين مان جر هارين ٿا، انهيءَ جو اصل مقام الله اڪبر چيو ويو آهي، ان جي ظلمات جي آب حيات سان ڪهڙي ڀيٽ ٿي ڪري سگهجي!

11. اسان جي بازار ۾ ٽٽل دليون ٿا خريد ڪن، ٻيو ڪجهہ بہ نہ، پاڻ وڪڻڻ جي بازار ان جي ٻئي طرف آهي.

12. اي حافظ! تنهنجو قلم ڪهڙي نہ مٺي وڻ جي ٽاريءَ مان ٺهيل آهي، جنهن جو ميوو ماکي ۽ مٺائيءَ کان بہ زياده دلپسند آهي.

➢ شاخِ نبات: مٺي وڻ جي ٽاري

غزل_45

1. شگفتہ شد گل حمراو گشت بلبل مست
صلائے سرخوشی اے عاشقانِ بادہ پرست

2. اساس توبہ کہ در محکمی چو سنگ نمود
ببین کہ جام ز حاجی چہ گونہ اش بشکست

3. بیارِ بادہ کہ در بارگاہِ استغنا
چہ پاسبان و چہ سلطان چہ ہوشیار و چہ مست

4. ازین رباطِ درِ دو چون ضرورت ست رحیل
رواق طاقِ معیشت چہ سربلند چہ پست

5. مقامِ عیش میسر نمی شود بے رنج
بلٰی بہ حکمِ بلا بستہ اند روزِ الست

6. بہ ہست نیست و مرنجان ضمیر و خوش می باش
کہ نیست است سرانجام ہر کمال کہ ہست

7. شکوہِ آصفی واسپ باد و منطقِ طیر
بباد رفت ازان خواجہ ہیچ طرف نہ لبست

8. ببال و پر مرد از راه که تیر پرتابے
هوا گرفت زمانے ولی به خاک نشست

9. زبانِ کلک تو حافظ چه شکر آن گوید
که تحفهء سخنش می برند دستبه بدست

ترجمو:

1. (عشق جي وصف ڪندي حافظ چوي ٿو ته) ڳاڙهو گلاب ٽڙيو ۽ بلبل مست ٿي وئي، اي شراب جا پياڪ عاشقو! خوشيءَ ۾ (اوهين به) عام دعوت ڏيو.

معنيٰ ته عاشقن کي مخاطب ٿي صلاح ٿو ڏئي ته محبوب جو جلوو پسي، مستيءَ ۽ سر خوشيءَ جو وقت آهي، نه ڪي خاموشي ۽ گوشي نشينيءَ جو.

2. توبه جو بنياد پٿر وانگر مضبوط ٿي ڏسڻ ۾ آيو سو ته ڏس! شيشي جي پيالي ڪهڙيءَ طرح ڀڃي ڇڏيو!.

يعني ظاهري شريعت ۾ ته توبه جو بنياد تمام سخت آهي، پر ڏسو ته ڪيئن نه محبت جي شراب جي نازڪ شيشي يا حق جي سرمستيءَ اُن کي ڀڃي ڇڏيو.

3. (اي ساقي) شراب آڻ، ڇو ته بي پراهيءَ ۽ بي نيازيءَ جي دربار ۾ چوڪيدار ۽ بادشاه، هوشيار ۽ مست سڀ هڪجهڙا آهن.

4. جڏهن هن ٻن دروازن واري مسافرخاني مان لڏڻو ضرور آهي، (ته پوءِ ڏسڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي) ته روزگار واري دروازي جي ڏيڊي مٿانهين آهي يا هيٺ ۽ جهڪايل آهي؟

هن شعر ۾ شاعر چوي ٿو ته هيءَ دنيا هڪ اهڙي عارضي جاءِ آهي، جنهن ۾ ٻه در آهن (هڪڙو داخل ٿيڻ جو ۽ ٻيو لازمي هليو وڃڻ جو)، ته پوءِ ان سان ڪهڙو فرق ٿو پوي ته انسان جي زندگيءَ جي سطح اوچي هجي يا نيچي۔ (بس دل ۾ محبت کي آباد رکجي)

5. خوشيءَ جو ماڳ تڪليف بنا نٿو حاصل ٿئي، (اسان جي) بلڪ

('هائو') کي ڪيڏي نہ انتظار ۾ تڪليف واري حڪم سان الست جي ڏينهن سان ٻڌو اٿن.

'بليٰ'، اُهو وعدو آهي جو الله تعاليٰ ارواحن کان هن جهان پيدا ٿيڻ کان اڳ ورتو هو تہ ڇا آءٌ توهان جو پالينڌڙ آهيان؟ روحن جواب ۾ چيو: "بليٰ" يعني 'هائو'!

شاهہ لطيف بہ اها آيت بيت ۾ آندي آهي، سر مارئيءَ ۾ آهي تہ:

'الست بربڪم'، جڏهن ڪن پيوم،
قالو 'بليٰ' قلب سين، تڏهن تت چيوم،
تهين وير ڪيوم، وچن ويڙهيچن سين.

6. دولت مندي ۾ مفلسيءَ کان پنهنجي دل نہ ڏکاءِ ۽ خوش رهہ. ڇاڪاڻ تہ هر ڪماليت جي پڇاڙي زواليت آهي.

7. آصفي شوڪت، هوا جو گهوڙو ۽ جانورن جي ٻولي، سڀ ڪجهہ برباد ٿي ويو. پر انهيءَ مان خواجہ کي ڪو فائدو حاصل نہ ٿيو.

حضرت سليمان جي وزير جو نالو 'آصف' هو جنهن جي عقلمنديءَ ۽ دٻدٻي سبب حضرت سليمان جي شهرت زياده ٿي، هوا جي گهوڙي مان مراد اهو 'سليماني اڏامندڙ تخت' آهي ۽ حضرت سليمان پکين جي ٻولي بہ ڄاڻندو هو. حافظ فرمائي ٿو تہ انهن وصفن هوندي بہ موت جي اڳيان هو ناڪام رهيو.

8. پنهنجي ڪنين ۽ ڪنيڙاٽين تي غرور نہ ڪر، ڇاڪاڻ تہ تيز ڇٽل تير ٿورو وقت هوا ۾ اڏامندو مگر نيٺ زمين تي ڪريو.

هن شعر ۾ تڪبر ۽ وڏائيءَ کان جهليو ويو آهي.

9. اي حافظا تنهنجي قلم جي زبان هن جو ڪهڙو شڪرانو ادا ڪري، جو ان جي سخن جو تحفو ماڻهو هٿو هٿ کڻي وڃي رهيا آهن.

(ڪجهہ نُسخن ۾ 'تحفة' جي بدران 'گفتہ' لکيل آهي- معنيٰ ٿيندي 'سخن جي گفتگو'، معنيٰ ۾ گهڻو فرق نٿو اچي).

□

غزل_46

1. زلف آشفتہ و خوئے کردۂ و خندان لب و مست
پیرہن چاک و غزل خوان و صراحی در دست

2. نرگسش عربدہ جوئے و لبش افسون کنان
نیم شب مست ببالین من آمد بنشست

3. سر فرا گوشِ من آورد با آوازِ حزین
گفت کہ ای عاشقِ شوریدہ من خوابت ہست

4. عاشقے را کہ چنین بادۂ شبگیر دہند
کافرِ عشق بود گر نبود بادہ پرست

5. برو اے زاہد و بر دردکُشان خردہ مگیر
کہ ندادند جز این تحفہ بما روزِ الست

6. آنچہ اُو ریخت بہ پیمانۂ ما نوشیدیم
اگر از خُمرِ بہشت ست و رازِ بادہ مست

7. خندہ جامِ مے و زلف گرہ گیر نگار
اے بسا توبہ کہ چون توبہء حافظ بشکست

ترجمو:

1. کنبريل وارن سان، پگهر آيل، چپ کلندڙ (کلڻو) ۽ مست، قاتل پيرهن سان غزل ڳائيندڙ ۽ شراب جي صراحي هٿ ۾ کنيل (اهو هو عاشق جو وضع قطع).

➢ آشفته: پريشان، کنبريل

2. هن جون نرگسي اکيون لڙائيءَ جون خواهشمند ۽ هن جا چپ جادو ڪندڙ آهن، (اهو) آڌيءَ رات مستيءَ جي حالت ۾ آيو ۽ منهنجي سيرانديءَ اچي ويٺو.

هن شعر جي پهرينءَ سٽ ۾ لفظ ’افسون‘ (جادو) بدران اڪثر نسخن ۾ ’افسوس‘ (غم) ڪم آندل آهي.

3. پنهنجو مٿو نمائي منهنجي ڪنن جي ويجهو آندائين ۽ نرم آواز سان چيائين: ”اي منهنجا سدائين کان سودائي عاشق! ڇا اڃا تائين توکي (اکين ۾) ننڊ آهي؟“

4. جنهن عاشق کي اهڙو رات جي پيئڻ وارو شراب (پيئڻ لاءِ) ڏين، پوءِ بہ جيڪڏهن شرابي نہ ٿئي، تہ عشق جي مذهب ۾ اهو ڪافر (منڪر) ٿيندو!

5. اي زاهد وڃ! تري پيئڻ وارن تي نڪتہ چيني نہ ڪر، ڇاڪاڻ تہ الست جي ڏينهن هن تحفي کان سواءِ اسان کي ٻيو ڪجهہ نہ ڏنائون.

➢ دُرد: ڪٽ، ڦوڳ، تري وارو شراب.

مطلب اهو آهي تہ روز ميثاق (روز الست) کان اسان کي عشق جي مستي ڏني وئي، اسان مجبور آهيون، ان کان انڪار نہ ٿا ڪريون. ظاهر پرستن کي ان تي نڪتہ چيني نہ ڪرڻ کپي.

6. هن (معشوق) جيڪي ڪي پيالي ۾ وڌو ۽ اسان پي ڇڏيو (پوءِ ڀلي کٽي) اهو بهشت جو شراب آهي يا مست ڪرڻ وارو شراب!.

➢ خمر بهشت: سوره دهر ۾ جنهن بهشتي مشروب جو ذڪر آهي اُن ڏانهن اشارو

➢ باده مست: مست ڪرڻ وارو شراب: انگوري شراب

7. شراب جي پيالي جي مُرڪ ۽ محبوب جي گهنڊيدار زلفن، گهڻن ماڻهن جون توبهون، حافظ جي توبهہ وانگر ڀڳيون آهن.

◆

غزل_47

1. خدا چو صورتِ ابروئے دلربائے تو بست
کشادِ کارِ من اندر کرشمہائے تو بست

2. ہزار سر و چمن را بہ خاکِ راہِ نشاند
زمانہ تا قصبِ زرکشِ قبائے تو بست

3. مراؤ مرغِ چمن رازِ دل ببرد آرام
سحر گہان کہ دلِ ہر دو در نوائے توبست

4. ز کار ماؤ دلِ غنچہ بس گرہ بکشود
نسیمِ صبح چو دل در رہِ ہوائے تو بست

5. مرا بہ بند تو دورانِ چرخ راضی کرد
ولے چہ سود کہ سررشتہ در رضائے تو بست

6. چونافہ بر دلِ مسکینِ من گرہ مفگن
کہ عہدبا سرِ زلفِ گرہ کُشائے تو بست

7. تو خود حیاتِ دگر بودی اے زمانِ وصال
خطا نگر کہ دلِ امید در وفائے تو بست

8. هم از نسیمِ تو روزے کشایشی یابد،
چو غنچه هر که دلِ خویش در هوائے تو بست۔

9. ز دستِ جورِ تو گفتم ز شهر خواهم رفت
بخنده گفت برو حافظا که پائے تو بست

ترجمو:

1. الله تعاليٰ تنهنجي دل خوش ڪندڙ پرونئن جي ڪهڙي نہ عجيب صورت بنائي آهي ۽ هن منهنجي ڪمن جي ڪشادگي (سهولت) تنهنجي ناز ۽ انداز (دلبرانہ نزاڪتن) ۾ ٻڌي آهي!
2. چمن جي هزار سروَ جي درختن کي رستي جي مٽيءَ تي ٻيهاري ڇڏيو آهي، جڏهن ڪان زماني تنهنجي لاءِ سون سان جڙيل چادر تيار ڪئي آهي.
   - قصب زرڪش: زربفت شال، سون جڙيل چادر
   - بخاڪِ راه نشاندن: بي قدر ڪرڻ، ذليل ڪرڻ، رستي جي مٽيءَ تي ٻيهارڻ.

   مطلب تہ جڏهن ڪان قضا ۽ قدر (زماني) تنهنجي ڊگهي قد لاءِ زربفت جي شال (سون جُڙيل چادر) تيار ڪئي آهي، چمن جي سرو جي قدو قامت جي آبرو ختم ٿي وئي آهي.
3. منهنجي ۽ چمن جي بلبل جي دل مان آرام ڪٽي ويو. جڏهن اسان ٻنهي جون دليون صبح جي وقت تنهنجي آواز ڏانهن متوجہ ٿيون.
4. اسان جي ڪمن ۽ مکڙيءَ جي دل جون ڪيئي ڳنڍيون صبح جي هير کوليون، جڏهن ڪان دل تنهنجي محبت ۾ ڦاٿي آهي.

   معنيٰ تہ جڏهن ڪان عشق جو ڪان لڳو آهي تہ اسان جي رُڪيل هر ڪم ۽ دل کي آيل سوين ڳنڍين کي ان ايئن کولي ڇڏيو آهي، جيئن صبح جي هير بند پيل مکڙيءَ جي منهن کي کوليندي آهي.
5. آسمان جي گردش مون کي تنهنجي قيد ۾ راضي ڪيو. مگر ڪهڙو فائدو؟ جڏهن هن (رشتي جي) ڌاڳي جو سِرو تنهنجي اختيار ۾ ڏنو ويو آهي.

< دوران چرخ: آسمان جي گردش، گردشِ روزگار

6. مشڪ جي ٿيلهيءَ وانگر منهنجي مسڪين دل کي ڳنڍ نه ڏي، چاڪاڻ ته هن (دل) تنهنجي ڳنڍيون کوليندڙ زلف سان عهد ٻڌو آهي.

7. اي وصال جا زمانا! (جيڪڏهن تون وفا ڪرين ها) ته تنهنجي خود ٻي زندگي هجي ها! پر (تون پنهنجي) هيءَ خطا ڏس! جو دل تنهنجي وفا جي اميد ٿي رکي!

8. تنهنجي هوا کان هڪ نه ڏينهن آزادي حاصل ٿيندي، جنهن مڪڙيءَ وانگر تنهنجيءَ محبت ۾ دل ٻڌي (ڇڏي آهي).

9. مون چيو ته تنهنجي ظلم هٿان تنگ ٿي شهر کان هليو ويندس (ته) کلندي چيائين: اي حافظ! ٻلي وچ، ڪنهن تنهنجا پير ٻڌا آهن؟.

□

غزل_48

1. اے ہدہد صبا بہ سبا می فرستمت
بنگر کہ از کجا بہ کجا می فرستمت

2. حیف ست طائرے چو تو در خاکدانِ غم
زینجا بہ آشیانِ وفا می فرستمت

3. ہر صبح و شام قافلہء از دعائے خیر
در صحبتِ شمال و صبا می فرستمت

4. در رویٔ خود تفرّجِ صُنعِ خدایٔ بِکن
کہ آئینہءِ خدایٔ نما می فرستمت

5. درِ راہِ عشق مرحلہءِ قرب و بُعد نیست
می بینمت عیان و دعا می فرستمت

6. تا لشکرِ غمت نکند ملکِ دل خراب
جانِ عزیز خود بہ فدا می فرستمت

7. ہر دمِ غمی فرست مرا و بگو بہ ناز،
کاین تحفہ از برائے خُدا می فرستمت۔

8. اے غائب از نظر کہ شدی ہمنشینِ دل
می گویمت دعا و ثنا می فرستمت

9. تا مطربان ز شوقِ منت آگہی دہند
قول و غزل بساز و نوا می فرستمت

10. ساقی بیا کہ ہاتفِ غیبم بہ مژدہ گفت
با درد صبر کن کہ دوا می فرستمت

11. حافظ سرودِ مجلسِ ما ذکر خیر تست
تعجیل کن کہ اسپِ و قبا می فرستمت

ترجمو:

1. اي صبح جي هير جا هُدهُد قاصد! آءٌ توکي سبا شهر ڏانهن موڪليان ٿو. ڏس تہ آءٌ توکي ڪٿان ڪان ڪٿي موڪلي رهيو آهيان!.

هد هد پکي حضرت سليمان جو قاصد هو جو هن جي معشوقہ بلقيس کي سبا جي شهر ۾ پيغام پهچائيندو ڪندو هو. علامتي طور سبا جي ملڪ مان مراد اهو ملڪ آهي، جنهن جي خواهش الله وارن کي هوندي آهي ۽ انهيءَ ئي منزل تي پهچڻ لاءِ پنهنجي روح کي هتان، يعني دنيا مان ڪيڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيو آهي.

اڪثر شاعر صبا کي قاصد چوندا آهن. ان ڪري حافظ "هدهد صبا" يعني صبا کي هُدهُد (قاصد) سڏيو آهي.

سبا ۽ صبا ۾ صنعت تجنيس استعمال ڪئي وئي آهي.

2. تو جهڙي پکيءَ جو هن خاڪي دنيا (بي بقا) ۾ رهڻ حيف آهي، آءٌ توکي هتان وفا جي آشياني (روحن جي جهان) ڏانهن موڪليان ٿو.

3. هر ڪنهن صبح ۽ شام جي وقت خير جي دعائن جا قافلا، اتر جي

ٽڙين هيرن ۽ صبح جي وڻندڙ هوائن سان گڏي تو ڏانهن موڪليندو رهندس.

4. پنهنجي منهن ۾ الله تعاليٰ جي ڪاريگريءَ جو سير ڪر، گويا تولاءِ آءٌ خدا ڏيکارڻ جو آئينو موڪلي رهيو آهيان.
5. عشق جي واٽ ۾ دور ۽ نزديڪ جي منزل نہ آهي. (تون جيتوڻيڪ پري هليو ويو آهين) پر آءٌ توکي پڌرو پيو ڏسان ۽ پنهنجون دعائون ٿو موڪليان.
6. متان غم جو لشڪر تنهنجي دل جي حڪومت تي حملو ڪري خراب ڪري، انهيءَ سبب آءٌ پنهنجي پياري جان قربان ڪرڻ لاءِ موڪلي رهيو آهيان.
7. هر گهڙيءَ مون لاءِ غم موڪليندو ڪر ۽ ناز سان چئو تہ هي تحفو خاص خدا ڪارڻ تو لاءِ موڪليان ٿو.
8. اي نظر کان غائب! تون ڪڏهن دل جو هم نشين ٿيندين؟ تو لاءِ دعا ۽ تعريف ٿو موڪليان!
9. اي ڳائڻا! توکي منهنجي اشتياق کان واقف ڪن، انهيءَ لاءِ آءٌ توکي (پنهنجي اشتياق سان) راڳ ۽ غزل، ساز ۽ آواز گڏي موڪليان ٿو.
10. اي ساقي اچ! چاڪاڻ تہ غيب کان صدا ڏيڻ واري فرشتي. مون کي خوش خبري ڏني آهي تہ ”درد تي صبر ڪر، چاڪاڻ تہ تو لاءِ دوا موڪلي رهيو آهيان.“
11. اي حافظ! اسان جي محفل جو ساز ۽ راڳ تنهنجي عظمت جو بيان آهي! تون جلدي ڪر! چاڪاڻ تہ تنهنجي لاءِ گهوڙو ۽ خلعت موڪليان ٿو.

نوٽ: ڪن نُسخن ۾ پنجين مصرع، ٽين مصرع طور ڪم آندل آهي.

◆

غزل_49

1. اے غائب از نظر بخدای سپارمت
جانم بسوختی و بہ دل دوست دارمت

2. تا دامنِ کفن نہ کشم زیرِ پائے خاک
باور مکن کہ دست ز دامن بدارمت

3. گر بایدم شدن سوئے ہاروتِ بابلی
صد گونہ ساحری بکنم تا بیارمت

4. محرابِ ابروان بنما تا سحر گہے
دستِ دعا بر آرم و درِ گردن آرمت

5. خواہم کہ پیشِ میر مت ای بیوفا طبیب!
بیمار باز پُرس کہ در انتظارمت

6. صد جوئے آب بستہ ام از دیدہ در کنار
بر بوئے تخم مہر کہ درد دل بکارمت

7. خونم بریخت و از غمِ ہجرم خلاص کن
منت پذیر غمزۂ خنجر گذارمت

8. می گریم و مرادم ازین چشم اشکبار
تخمِ محبت ست که در دل بکار مت

9. گر دیده و دلم کند آہنگِ دیگرے
آتش زنم درآن دل و دیده برآرمت

10. بارم ده از کرمِ برخود تا بسوزِ دل
در پات دمبدم گہر از دیده با رمت

11. حافظ شراب و شاہد و رندی نہ وضعِ تست
فی الجملہ می کنی و فرو میگزارمت

ترجمو:

1. اي منهنجي نظرن کان غائب (محبوب)! توکي الله جي حوالي ٿو ڪريان. (جيتوڻيڪ) تو منهنجي جان جلائي آهي، مگر آءٌ توکي دل سان گهران ٿو!
2. جيستائين ڪفن جو دامن خاڪ جي پيرن هيٺ نہ چيڪيندس (معنيٰ جيستائين نہ مرندس)، تيستائين يقين نہ ڪج تہ آءٌ تنهنجي دامن کي هٿان ڇڏيندس (يعني مرڻ تائين توکي نہ ڇڏيندس.)
3. جيڪڏهن مون کي بابل جي هاروت وٽ بہ وڃڻو پيو (تہ ويندس) ۽ سؤ نمونن جا جادو پيو ڪندس، جيستائين توکي حاصل ڪريان.
4. (اي محبوب!) پنهنجي ڀرونئن جو محراب ڏيکار تہ صبح جي وقت دعا لاءِ هٿ کڻان ۽ (اهي) تنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهان.
5. اي بيوفا طبيب! آءٌ چاهيان ٿو تہ تنهنجي اڳيان مران! بيمار جي ڪا خبر يا سار لهہ، ڇاڪاڻ تہ تنهنجي انتظار ۾ مري رهيو آهيان.
6. اکين مان پاڻيءَ جا سوين نار وهايا اٿم تہ، (جيئن) تنهنجيءَ دل جي پهلوءَ ۾ ان اُميد تي مهر ۽ محبت جو ٻج پوکيان.

7. (اي محبوب) مون کي مار ۽ وڇوڙي جي ڏک کان ڇڏاءِ، آءٌ تنهنجي خنجر ڇُپائڻ واري نزاڪت جو احسان مند ٿيندس.

هتي شاعر اهو ٿو چوڻ چاهي تہ عاشق لاءِ وڇوڙي جو ڏک ايترو تڪليف ڏيندڙ آهي، جو جيڪر محبوب تمام نزاڪت سان خنجر هڻي کيس قتل بہ ڪري ڇڏي، تہ اهو گهٽ تڪليف ڏيندڙ هوندو جنهن لاءِ هو سندس احسانمند رهندو.

8. آءٌ روئان ٿو ۽ هنن اکين مان لڙڪن جي مينهن وسائڻ مان منهنجو مطلب آهي تہ اهي محبت جا ٻج آهن، جي تو لاءِ دل ۾ پوکيان ٿو.

9. جيڪڏهن منهنجون اکيون ۽ دل پيو ڪو ارادو ڪن تہ ان دل ۾ باهہ لڳايان ۽ اکيون ڪڍي ڇڏيان!.

اکڙيون پرينءَ ري، جي ڪي پيو پسن،
ڪڍي کي ڪانگن، نوالا نيڻ ڏيان.
(شاهہ)

10. مهربانيءَ سان مون کي پاڻ وٽ جڳهہ ڏي يا منهنجي دل کي جلائي ڇڏ! آءٌ تہ تنهنجي قدمن ۾ هر گهڙيءَ اکين مان موتي وسايان ٿو.

11. اي حافظ! شراب، معشوق ۽ رندي تنهنجو شيوو نہ آهي. (پر جيڪڏهن) تون اهو ڪرين ٿو تہ بہ آءٌ توکي معاف ٿو ڪريان.

يعني حافظ جو اهو شان ڪونهي تہ هو شراب، معشوق ۽ رندن واري عياري اختيار ڪري، پر تہ بہ کيس اهي سيئي ڏوهہ معاف ڪري سگهجن ٿا.

□

غزل_50

1. بہ جانِ خواجہء و حقّ قدیم و عہد درست
کہ مونسِ دمِ صبحم دعائ دولتِ تست

2. سرشکِ من کہ ز طوفانِ نوح دست ببرد
ز لوحِ سینہ نیارست نقشِ مہر تو شست

3. بکن معاملہء و این دلِ شکستہ بخر
کہ باشکستگے ارزد بصد ہزار دست

4. شدم ز عشقِ تو رسوائ کوہ و دشت ہنوز
نمی کنی بترحّم نطاقِ سلسلہء سُست

5. ملامتم بخرابی مکن کہ مرشدِ عشق
حوالتم بخرابات کرد روزِ نخست

6. دلا طمع مبر از لطفِ بی نہایت دوست
چو لافِ عشق زدی سرباز چابک و چست

7. زبانِ مور بر آصف دراز گشت ازان
کہ خواجہ خاتمِ جم یادہ کردہ و باز نجست

8. به صدق کوش که خورشید زاید از نفست
که از دروغ سیه روئے گشت صبح نخست

9. مرنج حافظ و از دلبران وفاکم جوئے
گیاهِ باغ چه باشد چو این گیاهِ نرست

ترجمو:

1. خواجه جي جان، پراڻي دوستيءَ ۾ مضبوط. وعدي جو قسم، ته منهنجي صبح جي وقت جي ساٿي جي دعا ۾ توکي ياد ٿو ڪريان ۽ تنهنجي اميريءَ جي دعا ٿو گهران (معنيٰ تنهنجي بخت ۾ بلند اقبال لاءِ دعاگو آهيان)
2. (اي دوست) منهنجا لڙڪ، جي نوح جي طوفان کان به اڳرائي کڻي ويا، ته به اهي منهنجي سيني جي ڦرهيءَ تان تنهنجي محبت جي مهر ۾ ان جو نقش نه ڌوئي سگهيا.
   - سر شک: لڙڪ
3. (اي معشوق!) فيصلو ڪر ۽ هن ٽٽل دل کي خريد ڪر، ڇاڪاڻ ته اها ٽڪرا ٽڪرا هئڻ جي باوجود سوَن هزارن درست دلين جي برابر آهي.
4. آئون تنهنجي عشق جو اسير ٿي جبلن ۽ بيابانن ۾ گهڻو رليو آهيان، تون رحم سان زنجير جي ڪڙين کي سوڙهو ڇو نٿو ڪرين؟
   - نطاق: دائرو ڪڙي (Zone)
5. مون کي مستيءَ کان ملامت نه ڪر، ڇاڪاڻ ته مون کي عشق جي مرشد ازل جي ڏينهن کان شراب خاني جي حوالي ڪري ڇڏيو آهي.
6. اي دل! دوست جي بي انتها محبت جي سبب لالچي نه ٿي، پر جڏهن تو عشق جي لاف هنئي آهي ته چستيءَ سان سر جي بازي لڳاءِ!

يعني:

عشق نه آهي راند، جيئڻ ڪنس تا ڳيرو
سسي نيزي پاند، اڇل ته اڏ ٿئي.
(شاهہ)

7. (اي محبوب!) ماڪوڙيءَ جي زبان هن سبب آصف تي چغلي هنئي، جو هن بادشاهہ جي منڊي وڃائي ۽ وري ان کي نہ ڳولهائين.

هتي حضرت سليمان جي گم ٿيل منڊيءَ واري روايت ڏانهن اشارو آهي، اها مُنڊي سندس وزير آصف جي غلطيءَ سبب گم ٿي وئي هئي، جيڪا بعد ۾ مڇيءَ جي پيٽ مان ملي هئي.

8. سچي اخلاق سان هل، تہ تنهنجي دم مان سج پيدا ٿئي، ڇاڪاڻ تہ ڪوڙ ڪان صبح ڪاذب جو منهن بہ ڪارو ٿي ويو آهي.

معنيٰ تہ صبح صادق جهڙي روشن سچ واري روش اختيار ڪر تہ جيئن سج جهڙو وجود بڻجي سگهين، نہ تہ ڪوڙ ۾ ڪپٽ سان تہ صبح بہ جهڙوڪر اوندهہ ٿيو وڃي.

- ➢ صدق: سچي نيت، سچو اخلاص (Sincerity)
- ➢ نفس: دم، پساه.

9. اي حافظ! رنج نہ ٿيءُ! دلبرن ۾ وفا جي اميد نہ رک! (ائين چاڻ) جڏهن اڃا گاهہ اپريو ئي نہ آهي تہ پڇجي تہ باغ جي ساوڪ ڪهڙي ٿيندي؟

هن شعر جي زبان ڪجهہ معنيٰ جو خال پيدا ڪري ٿي. هن ۾ چيو ويو آهي تہ اي حافظ! دلبرن ۽ معشوقن جو تہ شيوو ئي آهي عاشقن کي تڙپائڻ، سو هرويرو انهن مان دلجوئيءَ ۽ مهربانيءَ جي توقع رکڻ ائين آهي، ڄڻ تہ اڃا گاهہ ئي ڪونہ اپريو هجي تہ باغ جي ساوڪ بابت ويهي انومان ڪجن.

اهو ساڳيو شعر ديوان جي ڪن ٻين نسخن ۾ هيئن درج آهي

م رنج حافظ و از دلبران حفاظ مجوی
درخت باغ چہ باشد چو این گیاہ نرست

يعني 'گياهہ' جي جاءِ تي "درخت" معنيٰ "جيڪڏهن گاهہ يا وڻ نہ هجي تہ ان ۾ باغ جو ڪهڙو ڏوهہ!"

◆

غزل_51

1. خلوت گزیده را به تماشا چه حاجت است
چون کوئ دوست هست به صحرا چه حِاجت است

2. جانان بحاجتے که ترا هست با خداءِ
آخر دمے بپُرس که مارا چه حاجت است

3. اے پادشاهِ حسن خدا را بسوختیم
بارے سوال کن که گدا را چه حاجت است

4. اربابِ حاجتیم و زبانِ سوال نیست
در حضرتِ کریم تمنّا چه حاجت ست

5. جامِ جهان نما ست ضمیرِ منیرِ دوست
اظهارِ احتیاج خود آنجا چه حاجت ست

6. آن شد که بار منّتِ ملّاح بُردمے
گوهر چو دست داد به دریا چه حاجت ست

7. اے مدعی برو که مرا با تُو کار نیست
احباب حاضراند باعدا چه حاجت ست

8. محتاج جنگ نیست گرت قصدِ خونِ ماست
چون رخت ازآن تست به یغما چه حاجت است

9. اے عاشقِ گدا چو لبِ روح بخش یار
میداندت وظیفه تقاضا چه حاجت ست

10. حافظ تو ختم کن که هنر خود عیان شود
با مدعی نزاع و محابا چه حاجت ست

ترجمو:

1. اڪيلائيءَ جي ماريل کي تماشي جي ڪهڙي گهرج آهي، جڏهن دوست جو گهر موجود هجي تہ صحرا جي ڪهڙي گهرج پوندي.

ٻين لفظن ۾ اڪيلو رهندڙ کي دنيا جي تماشي جي ڪهڙي ضرورت آهي، جيئن تہ محبوب پنهنجي گهر اندر آهي، ان ڪري محض يا ترا جي ڪابہ ضرورت ڪانهي.

- خلوت گزيده: اڪيلائيءَ جو ماريل
- ڪوءِ: ڪوچو، گهر

2. اي محبوب توکي ان حاجت (گهرج) جو قسم، جيڪا توکي خدا کان آهي. ٿورو اسان کان بہ تہ پڇ تہ اسان کي ڪهڙي گهرج آهي.

هن شعر ۾ طالب پنهنجي مطلوب کي مخاطب آهي تہ:

اي منهنجا محبوب توکي پنهنجي ان تمنا جو واسطو آهي، جنهن لاءِ تون خدا کان طلب ٿو ڪرين، پر اسان کي تہ تنهنجي طلب آهي، تون اسان کان بہ تہ پڇ تہ اسان کي ڇا ٿو گهرجي.

3. اي سونهن جا سردار خدا جي واسطي اسين پيا سڙون ۽ پڇون، نيٺ سوال تہ پڇ تہ هن فقير جي گهرج ڪهڙي آهي.

- پُرس: پُڇ

هي شعر حقيقت توڙي مجاز ٻنهي لاءِ ٺهڪي اچي ٿو طالب چوي ٿو تہ اي منهنجا حسين محبوب، حسن جا بادشاهہ، اسين

تنهنجي وصال لاءِ پيا لُڇون ۽ ڦٿڪون، سو تون اسان کان بہ تہ پڇ تہ هن سائل، هن فقير کي ڪهڙي شيءِ جي طلب آهي.

- سوختيم: سڙي ويو آهيان.
- باري: نيٺ، آخرڪار

4. اسين ضرورتمند آهيون ۽ سوال ڪرڻ لاءِ زبان ڪين اٿئون، خدا، ڪريم جي حضور ۾ خواهش ظاهر ڪرڻ جي گهرج ڪهڙي آهي.

هتي حافظ عاجزيءَ سان ٿو چوي تہ جيتوڻيڪ دل ۾ بہ خواهشون آهن، پر سوال ڪرڻ ۽ گهرڻ لاءِ وات مان ڪين ٿا ڪڇون، ڇو تہ ڄاڻون ٿا تہ خدا کي سڀ خبر آهي، هن کان گهرڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي!

- ارباب حاجتيم: گهرجائو ماڻهو ضرورتمند

5. محبوب جو اندر جامِ جهان نما جهڙو روشن آهي، (ان ڪري) پنهنجي ضرورت ٻڌائڻ جي گهرج ڪهڙي آهي.

حافظ پنهنجي محبوب جي روشن وجود کي جامِ جهان نما يعني جمشيد بادشاهہ جي ان جام جهڙو ٿو سڏي ۽ چوي ٿو تہ هن کي سڀ ڪجهہ معلوم آهي تنهن ڪري اظهار ڪرڻ جي ضرورت نٿو سمجهان.

شاهہ لطيف جي لفظن ۾ "ڪڄاڙو ڪهان، توکي معلوم سڀ ڪي"

- جام جهان نما: جمشيد بادشاهہ جو جام، جنهن ۾ هو آرسيءَ وانگر سڀ ڪجهہ ڏسندو هو.

6. ڪڏهن تہ ائين هو جو ملاح جو سهارو وٺبو هو (موتي ڳولڻ لاءِ)، پر هاڻي جڏهن اهو گوهر (موتي) حاصل ٿي ويو آهي تہ درياهہ جي بہ گهرج ڪهڙي آهي.

هي شعر بہ صوفياڻو آهي، جنهن ۾ شاعر دنيا کي درياهہ سان تشبيهہ ٿو ڏي، جنهن ۾ محبوب هڪ املهہ موتيءَ مثال موجود هو، جنهن لاءِ ملاحن جو سهارو گهربل هو پر جڏهن اهو املهہ ماڻڪ ملي ويو تہ پوءِ ڪنهن بہ ظاهري سهاري جي طلب ڇو ڪجي.

- بردي: دم تي، آسري تي

7. اي مُدعي (دعويدار) تون هليو وڃ، ڇو تہ منهنجو تو سان ڪوہ ڪم ڪونهي، جڏهن دوست موجود آهن تہ دشمن جي ڪهڙي گهرج آهي.

هيءُ شعر خالص عاشقاڻو شعر آهي، جنهن ۾ حافظ پنهنجي محبوب جي ٻين دعويدارن (رقيبن) کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ منهنجا دوست مون وٽ موجود آهن. هاڻي توهين جيڪي منهنجا رقيب ۽ دشمن آهيو مون کي توهان جي ڪا گهرج ڪانهي.

8. منهنجي خون ڪرڻ جو ارادو اٿئي تہ جنگ ڪرڻ جي ضرورت ناهي، جڏهن (اڳئي) سڀ ڪجهہ تنهنجو آهي تہ پوءِ ڦرڻ جي گهرج ڪهڙي آهي!

هن شعر کي بہ عاشقاڻو شعر چئجي تہ بجا آهي، شاعر پنهنجي محبوب کي چوي ٿو تہ منهنجي جان تہ اڳئي تو وٽ آهي، جيڪڏهن مون کي مارڻو اٿئي تہ مون سان جنگ ڪرڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي، آءٌ اڳئي تنهنجو آهيان، مون کان منهنجي زندگي ڦرڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي،

➢ بہ يغما: ڦرلٽ جو مال، ڦرڻ

9. اي عاشق فقير، جڏهن يار جا روح پرور چپ تنهنجي بخشش آهن، تہ پوءِ اهو ڄاڻندي بہ توکي اجرت گهرڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي.

➢ مي دان: سمجهي، ڄاڻي

10. اي حافظ! تون (ڳالهہ) ختم ڪر. چو تہ چڱو ڪم پنهنجو پاڻ ظاهر آهي، دعوي ڪرڻ واري سان تڪو منو ٿيڻ جي گهرج ڪهڙي آهي.

شاعر پنهنجو پاڻ کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ اي حافظ! جيڪڏهن تون ڪا چڱائي ٿو ڪرين تہ اها پاڻهي پنهنجو پاڻ کي پڌرو ڪندي، تون ٻين دعويدارن سان جهيڙو ۽ تڪرار ڇو ٿو ڪرين؟

➢ نزاع و محاڪا: تڪو منو جهيڙو تڪرار

□

غزل_52

1. خوشتر ز عیشِ صحبت و باغ و بہار چیست
ساقی کجاست گو سببِ انتظار چیست

2. معنیء آبِ زندگی و روضہِء ارم
جز طرف جوئیبار دے خوشگوار چیست

3. ہر وقت خوش کہ دستِ دہد مغتنم شمار
کس را وقوف نیست کہ انجامِ کار چیست

4. پیوندِ عمر بستہ بہ موئیست ہوشدار
غمخوار خویش باش غمِ روزگار چیست

5. رازِ دُرون پردہ ز زندانِ مست پُرس
ای مدعی نزاعِ تو با پردہ دار چیست

6. مستور و مست ہر دو چو از یک قبیلہ اند
ما دل بہ عشوۂ کہ دہیم اختیار چیست

7. سہو و خطایٔ بندہ چوگیرند اعتبار
معنی عفو و رحمتِ پروردگار چیست

8. زاهد شرابِ کوثر و حافظ پیاله خواست
تا درمیانه خواستهٔ کِردگار چیست

ترجمو:

1. صحبت ۽ بهاريءَ کان وڌيڪ خوش ڪندڙ عيش ڪهڙو ٿي سگهي ٿو. ساقي ڪٿي آهي؟ ڪيس ٻڌايو ته انتظار جو سبب ڪهڙو آهي.

هن شعر ۾ شاعر حافظ چوي ٿو ته محبوب سان ملاقات ۽ وصل جي خوشيءَ کان وڌيڪ ٻي ڪا عياشي ٿي نٿي سگهي، ته پوءِ ساقيءَ کي الائجي ڇا جو انتظار آهي.

2. آب حيات ۽ جنت جي باغ جي معنيٰ يا مطلب نديءَ جي ڪناري ۽ ٿڌڙي هير ڪانسواءِ ٻيو ڪهڙو ٿي سگهي ٿو.

هن شعر ۾ انساني زندگيءَ جي اندر ننڍڙين خوشين ۽ راحت جي گهڙين کي ماڻڻ لاءِ چيو ويو آهي ۽ نديءَ جي ڪناري تي ويهي ٿڌڙي هير مان حاصل ٿيندڙ راحت کي جنت جي باغن ۽ دائمي حياتي بخشيندڙ پاڻيءَ سان ڀيٽيو ويو آهي.

- روضه ارم: جنت جو باغ
- جوئه بار: نديءَ جو ڪنارو
- دمي خوشگوار: وڻندڙ هوا، ٿڌڙي هير.

3. جيڪا خوشي زماني هٿان ملي، ان کي ئي غنيمت سمجهه، ڪنهن کي به خبر ڪانهي ته آخرڪار انجام ڪهڙو ٿيڻو آهي.

هي شعر پڻ مٿئين شعر مثل انسان جي حياتيءَ جي بي ثباتيءَ ڏانهن ڌيان ٿو ڏياري ۽ موجود خوشين کي دل سان ماڻڻ جي ترغيب ڏي ٿو.

- مغتنم: غنيمت

4. عمر جو پيوند (ٽوپو) سنهڙي وار سان ڏنل آهي، هوشيار ٿيءُ پنهنجو (۽ پنهنجن جو) غمخوار ٿي، زماني /روزگار جو غم ڪهڙو!

هن شعر ۾ حافظ شيرازيءَ تمام حسين تشبيهه ڪتب آندي آهي، هو چوي ٿو ته زندگيءَ جي تند تمام سنهڙي ۽ نازڪ آهي، ڪنهن وقت به ڇڄي سگهي ٿي، ان ڪري ٻيا سمورا زماني جا غم ڇڏي پنهنجن محبوب ماڻهن سان پنهنجائپ جو رستو استوار ڪر ۽ سندن ڏک ۾ ڀائيوار ٿي.

- پيوند: چتي، ٽوپو سيبو
- بستہ: ٻڌل، سبيل، بند ڪيل

سنهيءَ سُئيءَ سبيو مُون ماروءَ سين مَنُ.
(شاهہ)

5. پردي جي اندر وارو راز مست رندن کان پڇ، اي مدعي (دعويٰ ڪندڙ) پر ديدار (پردي ڪندڙ) سان تنهنجو ڪهڙو جهيڙو؟

هن شعر ۾ صوفياڻو خيال موجود آهي، جنهن ۾ شاعر ان مخفي هستيءَ سان تڪرار ڪرڻ کان جهلي ٿو جنهن جي راز کي صرف ڪي رند ئي پروڙي سگهن ٿا.

6. جڏهن مست ۽ سالڪ ساڳئي قبيلي جا آهن تہ پوءِ ڪنهن جي اشاري (ناز) تي دل ڏيون. اسان کي اختيار ڪهڙو آهي؟

معنيٰ صوفي سالڪ ۽ مست الست فقير هڪ ئي مسلڪ رکندا آهن. آخر طالب کي ٻنهي مان ڪنهن جي پوئواري ڪرڻ گهرجي؟ انهيءَ لاءِ ڇا انسان کي پنهنجو ڪو اختيار حاصل آهي تہ هو پاڻ ڪنهن جي راهہ جو پانڌي ٿئي يا ڪنهن کي دل ڏي!

7. جيڪڏهن بندي جي غلطين جو اعتبار ٿو ڪجي تہ پوءِ پرودگار جي معافيءَ ۽ رحمت جو ڪهڙو مطلب آهي؟

هن شعر ۾ انسان جي عاصي (گنهگار) هئڻ ۽ پروردگار جي رحيم ۽ ڪريم هئڻ وارو خيال سمايل آهي، انسان جون خطائون ڪيتريون بہ ڇو نہ هجن، انهن جي خبر تہ رب کي اڳئي هوندي آهي، پوءِ آخر سندس رحمت کي پڪارڻ جي گهرج ڇو ٿي پوئي،

- گيرند: جهلڻ، پڪڙڻ

8. زاهد ڪوثر جي شراب ۽ حافظ جامِ مئي (شراب جي پيالي) جي خواهش ڪئي آهي. ڏسون تہ خدا جي مرضي ڪهڙي آهي!

هن صوفياڻي شعر ۾ حافظ ظاهر پرستن جي جنت جي شراب ۽ صوفين جي معرفت جي شراب (نشي) جي ڀيٽ ڪندي سوال ٿو ڪري تہ الائجي خدا ٻنهي مان ڪنهن سان راضي ٿيندو!

- زاهد: پرهيزگار، متقي
- شرابِ ڪوثر: جنت جو مشروب (ڪوثر: جنت جي ندي)
- ڪردگار: خدا، ڪرڻ وارو

غزل_53

1. صحن بستان ذوقِ بخش و صحبتِ یاران خوش است
وقتِ گل خوش باد کز ویَ وقتِ میخواران خوش است

2. از صبا ہردم مشامِ جانِ ما خوش میشود
آرے آرے طیبِ انفاس ہواداران خوش است

3. ناکشودہ گل نقاب آہنگِ رحلت ساز کرد
نالہ کن بلبل کہ گلبانگِ دل افگاران خوش است

4. مرغِ شبخوان را بشارت باد کاندر راہ عشق
دوست را با نالۂ شبہائے بیداران خوش است

5. گرچہ درِ بازارِ دہر از خوشدلی جزنام نیست
شیوہ رندی و خوش باشی عیّاران خوش است

6. از زبانِ سوسن این آوازہ ام آمد بگوش
کاندر این دیرِ کُہن کارِ سبکساران خوش است

7. حافظا ترکِ جہان گفتن طریقِ خوشدلے ست
تانہ پنداری کہ احوالِ جہان داران خوش است

ترجمو:

1. باغ جو صحن مزو ڏيندڙ آهي ۽ دوستن جي صحبت خوش ڪندڙ آهي، گل جو وقت به سٺو پيو گذري ته ميخوار به خوش آهن.

هن شعر ۾ شاعر باغ جي وڻندڙ ماحول ۾ دوستن سان ملاقات جي مزي جو بيان ڪيو آهي ۽ چوي ٿو ته جيڪڏهن گل خوش هوندا ته انهن جي سونهن واري مئه جا ڍڪ پريندڙ به ضرور محظوظ ٿيندا.

2. باد صبا جي جهوٽي سان اسان جو وجود سَرهو ۽ سُرهو ٿيو وڃي، ها ها، خير خواهن جا سرها ساهه ڪيڏا نه وڻندڙ ٿيندا آهن!

ٿڌڙي مٺڙي هير بيشڪ انسان جي وجود کي خوشبوءِ ۽ خوشيءَ سان واسيو ڇڏي، پر ان کان وڌيڪ آهن، محبوب ماڻهن جا سُرها ساهه، جيڪي روح کي تازگي بخشيو ڇڏين.

3. اڻ ڪليل گل (مکڙي) نقاب هٽائڻ کانسواءِ هلڻ جي تياري ڪئي آهي، اي بلبل تون روءِ، ڇو ته قتيل دل وارن جي دانهن به وڻندڙ ٿيندي آهي.

محبوب پنهنجي خوبصورت چهري جو ديدار ڪرائڻ کانسواءِ وڃڻ جون وايون ڪري ته عاشق وٽ سواءِ فرياد ڪرڻ جي ٻي ڪهڙي واهه ٿي بچي، سندس زخمي دل جي دانهن متان محبوب کي روڪي وجهي.

➢ ناکشوده: اڻ ڪليل، اڻ کڙيل

4. رات جو تنواريندڙ پکين لاءِ خوشخبري آهي، ڇو ته عشق جي راهه ۾ دوست لاءِ رات جو جاڳندڙن جون پڪارون وڻندڙ ٿينديون آهن.

هن شعر ۾ صوفياڻو خيال سمايل آهي ته جيڪي سچا عاشق طالب هوندا آهن، اهي راتيون جاڳي محبوب کي ياد ڪندا آهن ۽ اهي ئي اوجاڳا ۽ عبادتون محبوب کي خوش ڪرڻ لاءِ بهتر هونديون آهن، جن سان ساڻس وصال جي اميد پيدا ٿيندي آهي.

سُتا اٿي جاڳ ننڊ نه ڪجي ايتري،
سلطاني سهاڳ، ننڊن ڪندي نه ملي.
(شاهه)

5. جيتوڻيڪ دنيا جي بازار ۾ خوش دليءَ جو نلهو نالو آهي. رنديءَ جو طريقو ۽ عيارن جي خوش باشي به چڱي هوندي آهي.

هن شعر ۾ ايراني ماحول ۽ فارسي شاعريءَ جون خاص تشبيهون استعمال ڪري، اهو ٻڌايو ويو آهي ته دنيا ۾ هاڻي خوش دلي به نالي ماتر وڃي رهي آهي، اهڙي ماحول ۾ ڪي رند يا ڪي عيار ۽ چالاڪ ماڻهو عياريءَ سان ٿي سهي، اهڙي خوش دلي ڏيکارين ته به غنيمت آهي.

6. سوسن جي زباني اهو آواز منهنجي ڪنن تي پيو ته اُن پراڻي بتخاني (دنيا) ۾ حقير ماڻهن جو ڪم به چڱو ٿي سگهي ٿو.

معنيٰ ته مون سان سوسن جي گل اهو راز سليو ته هن دنيا ۾ بظاهر ننڍڙا ماڻهو به وڏا وڏا ڪم ڪري ٿا وڃن. تون پاڻ کي حقير نه سمجهه، جيڪڏهن تنهنجي طلب سچي آهي ته پنهنجي مقصد ۾ اوس ڪامياب ٿيندين.

7. حافظ! چون ٿا ته دنيا ترڪ ڪرڻ خوش دليءَ جو مثالي طريقو آهي، تون ايئن نه سمجهجان ته دنيا وارن جو حال ڪو چڱو آهي.

حافظ پنهنجو پاڻ کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته. ٻڌو اٿم ته دنيا کي ترڪ ڪري ڪنڊ وٺي ويهي رهڻ چڱي ڳالهه آهي، ان سان طالب کي مطلوب جو ديدار نصيب ٿيندو آهي. تون ائين نه سمجهجان ته دنيادار ڪو خوش ويٺا آهن، اهي ته پنهنجي دنياوي خواهشن لاءِ هر وقت سرگردان آهي.

◆

غزل_54

1. در دیر مغان آمد یارم قدحے درِ دست
مست از مے و میخواران از نرگسِ مستش مست

2. از نعل سمندِ اُو شکلِ مہ نوٗ پیدا
و ز قدِّ بلند او بالائے صُنوبر پست

3. آخرز چہ گویم ہست ازخود خبرم چون نیست
از بہرچہ گویم نیست با اُونظرم چون ہست

4. چون شمعِ وجودِ من شب تا بسحر خودرا
میسوخت چو پروانہ تا روزپا نہ نسشت

5. شمع دل دمسازان بنشست چو اُو برخاست
افغان ز نظربازان برخاست چو او بنشست

6. گر غالیہءِ خوشبو شد در گیسوئے او آویخت
در وسمہ کمان کش گشت شدبا ابروئے او پیوست

7. بازآئی کہ باز آید عمر شدۂ حافظ
ہر چند کہ نامید باز تیرے کہ بشد از شست

ترجمو:

1. منهنجو محبوب ديرِ مغان (آتش پرستن جي عبادتگاهہ مئخاني) ۾ پيالو (قدح) کڻي آيو. پاڻ شراب پي مست هو ۽ پيا پياڪ وري سندس نرگسي نيڻن تي مست هئا.

مطلب هي آهي تہ معشوق مطلق عشق جي مئي سان سرشار ٿي ڪائنات ۾ جلوي نمائي ڪئي ۽ پنهنجي عشق جي مستيءَ سان پوريءَ دنيا کي مست ڪري ڇڏيو. مضمون "ڪنتُ ڪنز مخفي" طرف اِشارو آهي.

- دير مغان: آتش پرستن جو گهر

2. هن جي گهوڙي جي نعل مان پهرينءَ تاريخ جي چنڊ جي شڪل پيدا ٿي آهي ۽ وري سندس ڊگهي قد کان صنوبر جي وڻ جو قد ننڍو ٿو لڳي.

هي مجازي محبوب جي ساراهہ جو ايراني معيار آهي، جتي محبوب جي گهوڙي جي پير ۾ لڳل نعل بہ اهم آهي، جنهن کي چنڊ سان تشبيهہ ڏني وئي آهي ۽ سندس قد کي صنوبر جي وڻ سان.

3. آخر آءٌ اهو ڪيئن چوان تہ هو آهي، جڏهن مون کي پنهنجي بہ ڪا خبر ڪانهي ۽ اهو بہ ڪيئن چوان تہ هو ڪونهي، جڏهن تہ منهنجي نظر هن کي ڏسي رهي آهي.

هي هڪ صوفياڻو شعر آهي، جنهن ۾ حقيقي محبوب جي هئڻ (اثبات) ۽ نہ هئڻ جي (نفي) جي فلسفي کي بيان ڪيو ويو آهي، ڇو جو سچي سالڪ کي ان جو پرتوو هر هنڌ ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

4. منهنجو وجود سڄي رات کان صبح تائين شمع وانگر سڙندو رهيو يا الائجي پنهنجو پاڻ کي پتنگ وانگر ساڙيندو رهيو ۽ گل نہ ٿيو.

هن شعر ۾ بيخود عاشق پنهنجي پاڻ کي سڃاڻڻ جو خيال پيش ڪيو آهي، جنهن ۾ هو عشق جي آگ ۾ جلڻ ڪانپوءِ پاڻ کي ڪڏهن شمع وانگر سڙندو ڳرندو ٿو محسوس ڪري تہ ڪڏهن وري پتنگ وانگر پچندو ٿو محسوس ڪري، هو پاڻ واضح ڪونهي تہ پاڻ ڇا آهي؟

4. عاشقن جي دل جي شمع وِسامي (گُل) ٿي وئي ۽ نظر بازن فرياد ڪيو (دانهُون ڪيون) جڏهن هو ويهي رهيو:

مطلب تہ معشوق جدا ٿيڻ تي عاشقن جون دليون بيقرار ٿي وڃن ٿيون ۽ سندس وصال ۾ بہ ڪين ھڪ قسم جي بيچيني/بيقراري ٿئي ٿي.

6. مشڪ ۽ عنبر مان ٺھيل عطر (غاليہ) جڻ تہ ھن جي زلفن سان گڏجي ويو آھي ۽ جڏھن ڪمان ۾ ڇڪ پيدا ٿي تہ ھن جي ڀِرُن جھڙي ٿي پئي.

ھي محبوب جي حسن ۽ جمال جي ساراھہ جو شعر آھي، جنھن ۾ سندس وجود سان خوشبوءِ جو احساس سلھاڙيل آھي ۽ سندس ڀِرُن کي ڪمان سان تشبيھہ ڏئي جڻ تہ تير ھڻڻ لاءِ تيار ڇيو ويو آھي. فارسي شاعريءَ ۾ اھا تشبيھہ عام استعمال ٿيندي آھي.

6. ھو واپس موٽي اچي ھا تہ حافظ جي گذريل وھي بہ موٽي اچي ھا. جيئن ٽيڪ (ھٿ جي) چپٽيءَ مان نڪتل تير واپس ڪونہ ايندو آھي.

مطلب تہ انسان جي زندگي خاص ڪري جواني تير وانگر ھجي ٿي، جيڪڏھن ھڪ ڀيرو نڪري وئي تہ وري ڪانہ موٽندي آھي، پر خوش فھم عاشق جو خيال آھي تہ جيڪڏھن وڇڙيل محبوب کيس موٽي ملي تہ شايد جواني بہ واپس موٽي اچي.

□

غزل۔55

1. گل در بر و مے در کف و معشوق بکام ست
سلطانِ جہانم بہ چنین روز غلام ست

2. گو شمع میارید درین بزم کہ امشب
در مجلسِ ما ماہِ رُخِ دوست تمام ست

3. در مذہبِ ما بادہ حلال ست و لیکن
بی روئے تو اے سروِ گل اندام حرام ست

4. گوشم ہمہ بر قول نے و نغمہء چنگ ست
چشم ہمہ بر لعلِ لب و گردشِ جام ست

5. در مجلسِ ما عطر میامیز کہ جان را
ہر لحظہ ز گیسوئے تو خوشبوئ مشام ست

6. از چاشنی قند مگو ہیچ وز شکَر
زان رو کہ مرا بالبِ شیرین تو کام ست

7. تا گنجِ غمت در دلِ ویرانہ مقیم ست
پیوست مرا کُنجِ خرابات مقام ست

8. از ننگ چه گوئی که مرا نام زننگ ست
وز نام چه پُرسی که مرا ننگ ز نام ست

9. میخوارهٔ و سرگشتهء و رندیم و نظرباز
وان کس که چو ما نیست درین شهر کدام ست

10. با محتسبم عیب مگوئید که او نیز
پیوسته چو ما در طلبِ عیش مدام ست

11. حافظ مَنشین بے مے و معشوق زمانے
کایامِ گل و یاسمن و عیدِ صیام ست

ترجمو:

1. منهنجي آسپاس گل، هٿ ۾ شراب ۽ معشوق چوڻ ۾ هجي، ته اهڙي ڏينهن دنيا جو بادشاهه ڄڻ ته مون لاءِ غلام برابر آهي.

عاشق چوي ٿو ته آئون گلن جي وچ ۾ هجان، هٿ ۾ شراب هجيم ۽ منهنجو محبوب منهنجي ڀاڪر ۾ هجي ته ان وقت دنيا جا بادشاهه به منهنجي لاءِ هيچ آهن.

2. چئي ڇڏيو ته اڄ رات بزم (محفل) ۾ شمع نه آڻين، ڇو ته اسان جي مجلس ۾ محبوب جو چنڊ جهڙو چهرو ڪافي آهي.

هتي شاعر پنهنجي محبوب کي چنڊ سان تشبيهه ڏيندي چوي ٿو ته منهنجي محبوب جي منهن جي نور اڳيان چنڊ به جهڪو ٿيو وڃي.

هن ۾ شاهه لطيف جي ’جهڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين‘ وارو تصور آهي.

3. اسان جي مذهب ۾ شراب حلال آهي، پر گل اندام ۽ سروَ جهڙا (محبوب)! اهو تنهنجي ديدار کانسواءِ حرام آهي.

هن شعر ۾ معرفت جي شراب کي بہ شاعر ان صورت ۾ قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪونهي، جڏهن ان سان محبوب جو ديدار شامل نہ هجي.

4. منهنجا ڪن بانسريءَ (نڙ) جي آواز ۽ چنگ جي نغمي ٻڌڻ ۾ محو آهن ۽ منهنجون اکيون هن جي چپن جي لعلن ۾ ۽ جام جي ڦرڻ ۾ لڳل آهن.

عاشق کي سازن، سردون ۽ نغمن جي محويت ۾ بہ صرف ۽ صرف پنهنجي محبوب جا سهڻا چپ ۽ جام ٿو نظر اچي.

5. اسان جي مجلس ۾ عطر هڻي نہ اچو ڇو تہ جسم جي پور پور ۾ تنهنجي وارن جي خوشبوءِ هر وقت واسيل آهي.

معنيٰ تہ جڏهن محبوب جي زلفن جي خوشبو وجود ۾ سمائجي وئي هجي تہ پوءِ دنيا جي ڪا بہ خوشبوءِ محفل کي مهڪائي نٿي سگهي.

6. مون سان کنڊ ۽ مصريءَ جي سواد جي ڳالهہ نہ ڪر، ڇاڪاڻ جو منهنجو ڪم صرف تنهنجن مٺڙن چپن سان آهي.

عاشق محبوب جي چپن جي مٺاس کي کنڊ ۽ مصريءَ کان بہ وڌيڪ ٿو سمجهي ۽ چوي ٿو تہ مون هڪ ڀيرو تنهنجي چپن جو سواد چکيو آهي، هاڻي مون سان مصريءَ ۽ کنڊ جي مٺاس جو ذڪر بہ نہ ڪر، اهي ساڻس بر ميچي نٿا سگهن.

7. جيستائين تنهنجو خزانو منهنجي دل جي ويراني ۾ قائم آهي. تيستائين منهنجي جاءِ صرف مئخاني ۾ هوندي.

ان لفظي ترجمي جو اصل مطلب اهو آهي تہ طالب پنهنجي مطلوب کي چوي ٿو تہ منهنجي دل جي صحرا ۾ تنهنجي وجود جو خزانو لڪل آهي ۽ منهنجي مئخاني ڏانهن ويندڙ واٽ مون لاءِ مقدس بنجي وئي آهي.

8. ننگ (بدناموسيءَ) جي ڪهڙي ٿو ڳالهہ ڪرين. ننگ ئي سان تہ منهنجو نالو آهي ۽ نالو وري ڪهڙو ٿو پڇين، مون کي تہ پنهنجي نالي کان بہ عار آهي.

يعني تہ مون سان بدناموسيءَ جي ڳالهہ نہ ڪر، ان سان ئي منهنجي ناماچاري ۽ بدنامي منسوب آهي، انهن جو ذڪر ڪندين تہ وري بہ منهنجي بدناموسي ماڻهن کي ياد اچي ويندي.

9. اسين مئخوار بہ آهيون، رند بہ آهيون، پر پريشان ۽ نظرباز بہ آهيون (ٻڌايو تہ) هن شهر ۾ ڪير آهي جو اهڙو ڪونهي.

يعني اسان جي شهر ۾ ڪو بہ اهڙو ڪونهي، جنهن ۾ اهي خرابيون نہ هجن، ان ڪري صرف اسان تي الزام مڙهڻ بہ درست ڪونهي.

10. منهنجو عيب محتسب کي نہ ٻڌاءِ، ڇو جو اهو بہ (اسان جهڙو آهي) هر وقت اسان وانگر عيش حاصل ڪرڻ ۾ لڳو پيو آهي.

هن شعر ۾ حافظ پنهنجي دور جي مذهبي ۽ ظاهر پرستن مولوين ۽ قاضين طرفان مٿس ٿيندڙ تنقيدن ۽ تعذيرن جي جواب ۾ خود انهن جي پنهنجي ڪردارن تي اک رکڻ جي ڳالهہ ڪئي آهي.

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
پاٺان ڏوهہ چڙهن، جئن ورق ورائن وترا.
(شاهہ)

11. اي حافظ ڪنهن وقت بہ شراب ۽ معشوق کانسواءِ نہ ويهہ، ڇو جو گلاب ۽ ياسمين (چنبيلي) جي بهار آهي ۽ روزن واري عيد آهي.

معنيٰ تہ حافظ جي هٿ ۾ شراب هجي ۽ ڀاڪر ۾ محبوب تہ پوءِ جڻ تہ بهاري ۽ عيد جو موقعو آهي.

□

غزل_56

1. اگر بلطف بخوانی مزید الطاف است
و گربہ قہر برانی دُرونِ ما صاف ست

2. بیانِ وصفِ تو گفتن نہ حدِّ امکان ست
چراکہ وصفِ تو بیرون زحدِ اوصاف ست

3. چو سرو سرکشی اے یار سنگدل از ما
چہ چشمہاست کہ بر روئے ماز اطراف ست

4. زِ چشمِ عشقِ توان دید روئے شاہدِ ما
کہ نور چہرۂ خوبان ز قاف تا قاف ست

5. ز مصحفِ رُخ دلدار آیئے برخواں
کہ آن بیانِ مقامات کشف وکشاف ست

6. عدو کہ منطقِ حافظ طمع کند در شعر
ہمان حدیثِ ہمائَ و طریق خطاف ست

ترجمو:

1. جيڪڏهن تون مهرباني ڪري سڏين ٿو تہ مون تي اهو تنهنجو احسان آهي، پوءِ جيڪڏهن ڪاوڙ مان لوڏي ڪڍندين تہ بہ منهنجي دل صاف رهندي

ڪڏهن تاڪيون ڏينِ، ڪڏهن کلن در دوست جا،
ڪڏهن اچان اچڻ نہ لهان، ڪڏهن ڪوٺيو نينِ،
ڪڏهن سِڪون سڏ ڪيِ، ڪڏهن ڳجها ندر ڳرهينِ،
اهڙا ئي آهينِ، صاحب منهنجا سپرين.
(شاهہ لطيف)

2. تنهنجا ڳڻ بيان ڪرڻ تہ جڻ امڪان جي حد کان ٻاهر آهي، ڇو تہ تنهنجي ساراهہ سمورين ساراهن کان ٻاهر (وڌيڪ) آهي.

هن شعر کي شارحن مجازي ۽ حقيقي ٻنهي معنائن ۾ سمجهايو آهي. جيڪڏهن مجازي محبوب آهي، تہ بہ ۽ جي حقيقي محبوب يعني رب جي ذات آهي، تڏهن بہ، ان جي اوصافن جي ڳڻپ ۽ تعريف انسان جي وس کان ٻاهر آهي.

پرنم! تنهنجا پار، ڪهڙا چئي ڪهڙا چوان.
(شاهہ لطيف)

3. اي سنگدل دوستا! جيڪڏهن تون اسان سان سرڪشي (زوراوري) بہ ڪرين تہ بہ اهو ضرور ڏسجان تہ تنهنجي چهري تي ڪيترين اکيون کتل آهن.

معنيٰ تہ جيڪڏهن محبوب اسان سان بي رخيءَ سان پيش ايندو تہ اهي رقيب جيڪي کيس ۽ اسان کي ڏسي رهيا آهن، اهي ڇا سوچيندا؟ ۽ اسان کي مهڻا ڏيندا، ان ڪري سندس اهڙو عمل مناسب ڪينهي.

4. پنهنجي محبوب کي عشق جي اک سان ڏسڻ گهرجي، ڇو تہ محبوبن جي چهري جو نور سڄي دنيا جي چوڏاري (ڦهليل) آهي.

➢ قاف تاقاف: قاف اهو جبل آهي، جنهن لاءِ چون ٿا تہ سڄي دنيا کي گهيرو ڪريو بيٺو آهي.

هتي قاف کان قاف تائين جو مطلب آهي سڄي دنيا جي چوڏاري محبوب جي حسن جو نور پکڙيل آهي، انهيءَ کي ڏسڻ لاءِ عاشق جي اک ٿي گهرجي.

5. دلدار جي چهري جي آرسيءَ ۾ هڪڙي آيت (نشاني) پڙهہ، ڇو جو اهو ڪشف ۽ ڪشافات جي درجن جو احوال آهي.

تصوف ۾ غيب جا اسرار ظاهر ٿيڻ واري منزل جا جيڪي مرحلا آهن. انهن جي لاءِ ضروري آهي تہ سالڪ اهي نشانيون پنهنجي حقيقي محبوب جي وجود جي آرسيءَ ۾ تلاش ڪري.

هن شعر ڏانهن اشارو آهي:

پيشانيءَ ۾ پرينءَ جي ڀلائيءَ جا ڀير

—

يا ساجن سندي سونهن جي، آءٌ ڳالهه ڪريان ڪيهي.

(شاهہ)

6. جيڪڏهن دشمن پنهنجي شعر ۾ حافظ کان منطق جي گُهر (لالچ) ڪري تہ اها ئي ساڳي هُما جي کاٽي ۾ ابابيل جو طريقو هوندو.

☐

غزل_57

1. ماراز چہ خیالِ تو چہ پروائے شراب ست
خم گو سر خودگیر کہ خمخانہ خراب ست

2. گر خمر بہشت است بریزید کہ بے دوست
ہر شربتِ عذیم کہ دہی عین عذاب ست

3. افسوس کہ شد دلبر و در دیدۂ گریان
تحریزِ خیال خطِ او نقش برآب ست

4. بیدار شو اے دیدہ کہ ایمن نتوان بود
زین سیلِ دمادم کہ درین منزلِ خواب ست

5. معشوقہ عیان میگذرد بر تو و لیکن
اغیار ہمی بیند ازان بستہ نقاب است

6. گل بر رخ رنگین تو تا لطفِ عرقِ دید
در آتشِ رشک از غم دل غرقِ گلاب ست

7. در بزمِ دل از روئے تو صد شمع برا فروخت
دین طرفہ کہ برروئے تو صد گونہ حجاب ست

8. در گنج دماغم مطلب جائے نصیحت
کاین حجره از زمزمہ چنگ و رباب ست

9. راهِ تو چہ راه ست کہ از غایتِ تعظیم
دریائے محیطِ فلکش ہمچو حباب ست

10. بے روئے دل آرائے تو اے شمعِ دل افروز
دل رقص کنان بر سرِ آتش چو کباب است

11. حافظ چہ شد ار عاشق و رند است و نظرباز
بس طورِ عجب لازمِ ایامِ شباب ست

ترجمو:

1. تنهنجي خيال اڳيان اسان کي شراب جي ڪهڙي پرواهہ! خُم (شراب) کي چئو تہ پاسي ٿئي، ڇو تہ شراب جو هاڻي خمخانو (مئخانو) ويران آهي.

➢ خم: شراب جو هڪ قسم. يا پيو نالو

هن شعر ۾ عاشق محبوب جي موجودگيءَ ۾ ڇڻ تہ اهڙو مست آهي، جو هن لاءِ اها مستي هر قسم جي شراب جي خمار کان وڌيڪ آهي.

2. محبوب کانسواءِ بهشتُ جو شراب هجي تہ اهو هاري ڇڏ ۽ ڪٺي ڪيترو بہ مٺو شربت هجي، منهنجي لاءِ نجو عذاب آهي.

عاشق محبوب جي ديدار يا ان سان وصال بنا، جنت ۾ ان جي عيشن عشرتن کي بہ ٿڏي ٿو ڇڏي ۽ وڇوڙي کي عذاب مثل ٿو سمجهي.

3. افسوس جو منهنجو دلبر هليو ويو ۽ هاڻ منهنجي اک جي لڙڪن ۾ سندس ڇٽيل تصور (خيال) ڄڻ تہ پاڻيءَ مٿان ڇٽ مثل آهي.

➤ نقش بر آب: پاڻيءَ تي چٽ معنيٰ ناپائدار يا ڊهي ويندڙ چٽ.

4. اکيون کول، سڄاڳ ٿي، ڇو ته ان کانسواءِ سک ڪونه ايندءِ، پاڻيءَ جي ان لاڳيتي طوفان کان، جيڪو خواب جي منزل ۾ آهي.

سيل آبِ روان: صوفياڻي فارسي شاعريءَ ۾ اهو خيال عام آهي ته الله جا عاشق ننڊ توڙي جاڳ ۾ مسلسل روئندا رهندا آهن.

هتي حافظ ان ذريعي خواب يا ننڊ جي منزل ڏانهن اشارو ڪيو آهي، جنهن ۾ اکين مان دم بدم هر وقت لڙڪ جاري هجن.

5. تو وٽان ته محبوب منهن کولي ٿو لنگهي وڃي، پر ٻين کي، (غيرن کي) ائين ٿو لڳي ڄڻ ته سندس منهن تي نقاب پيل آهي.

يعني، اي طالب تنهنجي سچي طلب جي ڪري تنهنجو مطلوب پنهنجو جلوو توکي ڏيکاري ٿو، پر ٻيا انهيءَ کان محروم آهن ۽ انهن لاءِ ڄڻ ته اهو اڃا پردي ۾ آهي.

6. جڏهن کان گلَ تنهنجي حسين چهري تي پگهر جي ڦڙن جي سونهن ڏٺي آهي. تڏهن کان رشڪ ۽ ريس جي باهه ۾ سڙي، دل جي غم سبب گلاب ۾ غرق ٿي ويو آهي.

➤ غرقِ گلاب: فارسي شاعريءَ جو هڪ استعارو. جنهن جو مطلب آهي باهه جو شعلو ٿيڻ: سڙي ڳاڙهو ٿي وڃڻ (ڳاڙهي گلاب، جي رنگ جهڙو).

7. دل جي محفل ۾ تنهنجي (چمڪندڙ) منهن سان (ڄڻ) سوين ميڻ بتيون ٻري پيون آهن، پر عجب اهو آهي ته تنهنجي چهري تي سوَ نقاب پيل آهن.

هڪ صوفي سالڪ کي پنهنجي معشوق ۽ محبوب جي نوراني وجود جي ڪري هر طرف نور ئي نور ٿو ڏسڻ ۾ اچي، پر جيڪي ٻيا سڏڙيا عاشق آهن، تن کي انهيءَ نور جي ڪل ئي ڪانه ٿي پوي.

8. منهنجي دماغ ۾ نصيحت جي گنجائش نه ڳول، ڇو جو اهو حجرو رباب ۽ چنگ جي نغمن سان ڀريل آهي.

صوفين وٽ راڳ ۽ سماع جي وڏي اهميت آهي ۽ اهي ان کي محبوب جي ملاقات جو ذريعو ٿا سمجهن، سو ڪنهن ناصح جي نصيحت لاءِ هنن وٽ ڪا گنجائش ئي ڪانه هوندي آهي.

9. تنهنجي راهه ڪهڙي قسم جي آهي، جو ان جي تعظيم جي ڪري آسمان جيڏا وڏا درياهه به ان ۾ هڪڙي پاڻيءَ جي ڦوٽي جيئن ٿا لڳن

هيءَ خدا تعاليٰ جي ڪائنات جي وسعت جي بيان ۾ هڪ اعليٰ تشبيهه جي صنعت جي استعمال جو ڪمال آهي، آسمان کي جيڪڏهن درياهه سان تشبيهه ڏجي ته اهو درياهه رب جي ذات جي وسعت ۾ هڪ پاڻيءَ جي ڦوٽي (يا بلبلي) جي برابر آهي.

10. اي دل لپائيندڙ شمع، تنهنجي وڻندڙ چهري کانسواءِ دل ائين ٿي لڇي، جيئن (باهه تي) ڪباب.

هي هڪ مجازي معنيٰ وارو شعر آهي. شاهه لطيف ڪونه چيو آهي ته:

ڪاندين، ٽاندين، ٻاٻرين، پچان مر پيئي،
جيرا جگر ٻڪيون، سيخن ۾ ٽيئي،
ويڄنئون ويئي، ٿي وهيڻي سڄڻين.

11. جيڪڏهن حافظ رند ۽ نظر باز آهي ته ڇا ٿيو. (ڇاڪاڻ جو) جوانيءَ ۾ ته اهڙيون ڪيئي عجيب عادتون هونديون آهن.

شيراز جي ماحول ۾ حافظ کي سندس شاعريءَ ۾ شراب ۽ عشق جي موضوعن جي ڪري جيڪي تهمتون سهڻيون ٿي پيون، ان جي جواب ۾ هن هي شعر چيو ٿو ڀائنجي.

◆

غزل_58

1. کنون کہ در کفِ گل جامِ بادۂ صافست
بصد ہزار زبان بلبلش در اوصافست

2. بخواہ دفترِ اشعار و رُو بصحرا کن
چہ وقت مدرسہ و بحثِ کشفِ کشافست

3. فقیہِ مدرسہ دی مست بود و فتویٰ داد
کہ مے حرام ولے بہ ز مالِ اوقافست

4. بدرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہرچہ ساقیِ ما ریخت عین الطافست

5. بِبرُز خلق وز عنقا قیاسِ کار بگیر
کہ حیتِ گوشہ نشینان ز قاف تا قافست

6. حدیثِ مدعّیان و خیالِ ہمکاران
ہمان حکایتِ زردوز و بوریاباف است

7. خموش حافظ و این نکتہ ہائے چون زرِ سرخ
نگاہدار کہ قلابِ شہر صرافست

ترجمو:

1. هن وقت جڏهن گل جي هٿ ۾ صاف شفاف شراب جو جام آهي، تہ بلبل هزارين زبانن سان سندس اوصاف پئي ڳائي.

هتي شاعر شراب جي شفاف جام ۾ گل (پنهنجي محبوب) جي رنگ جو عڪس ٿو ڏسي، تڏهن سندس ڳلن ۽ سونهن جي تعريف ۾ بلبلن جي اظهار جو ذڪر ٿو ڪري، جو شراب جو رنگ محبوب جي گلاب چهري جي عڪس سان ٻهڪي اٿيو آهي.

2. (اي شاعر) تون پنهنجن شعرن جو ڪتاب کڻ ۽ صحرا ڏانهن هليو وڃ! هي وقت ڪو مدرسي ۾ بحث مباحثي ۽ ڪشف ۽ ڪشاف جو ڪونهي، جتي ويهي ڪي اسرار ڳولجن ۽ فقهي مسئلا بيان ڪجن.

3. ڪالهہ فقيه (فقهہ جو استاد) مدرسي ۾ ايترو تہ مست هو، جو فتويٰ ڏنائين تہ جيتوڻيڪ شراب حرام آهي، پر وقف جي مال کان سٺو آهي.

معنيٰ تہ وقف جو مال کائڻ حرام آهي ۽ ان مان شراب وٺي پيئڻ اجا بہ خراب آهي.

4. نج ۽ صاف شراب جي پيئڻ جو توکي حڪم ڪونهي، ان ڪري چپ رهُہ، جيڪي ڪجهہ اسان جي ساقيءَ اوتي ڏنو آهي، اها سندس مهرباني آهي.

5. مخلوق سان لاڳاپا ٽوڙي ڇڏ ۽ عنقا وٽان ڪم جو اندازو ڪر. ڇو تہ گوشي نشينن جو آواز قاف کان قاف تائين ويندو آهي.

عنقا هڪ خيالي يا ديومالائي پکي آهي، جيڪو سمورا لڳ لاڳاپا لاهي، ڪوه قاف ۾ وڃي ويٺو آهي (جنهن جو منهن انسان جهڙو ۽ جسم پکيءَ وانگر سمجهيو وڃي ٿو). ان اشاري کي استعمال ڪندي، شاعر چوي ٿو تہ عنقا پکيءَ وانگر سڀ لڳ لاڳاپا لاهي وڃي گوشي نشين ٿي، ڇو تہ ان جو آواز سموري ڪائنات تي حاوي ٿيندو آهي، (معنيٰ اثرانداز ٿيندو آهي.)

6. دعويدارن ۽ همڪارن (گڏ ڪم ڪندڙن) جون ڳالهيون ۽ خيال، اها ئي زردوزن ۽ تڏا ٺاهيندڙن جي ڪهاڻي آهي.

هتي حافظ جو چوڻ آهي تہ (محبوب جا) دعويدار ڄڻ تہ تڏا تونريون اُتندڙ آهن ۽ اسين زريءَ جو ڪم ڪندڙ ۽ ٻئي راتيون جاڳي عبادت ڪندڙ آهيون، پر ٻنهي ۾ اهو ئي (ڪم جي نفاست وارو) فرق آهي.

7. اي حافظ تون ماٺ رهہ. پنهنجي سون جهڙين (سچين) ڳالهين کي سنڀالي رک، ڇو جو ڪوڙ جو ڪاروبار ڪرڻ وارا شهر جا صراف آهن.

شاهہ ڀٽائيءَ بہ ائين ٿي چيو آهي تہ:

اگهيو ڪائو ڪچ، ماڻڪن موٽ ٿي،
پلئہ پايو سچ، آڇيندي لڄ مران!

□

غزل_59

1. اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گُلبیز است
بہ بانگ چنگ مخور مے کہ محتسب تیز است

2. صراحی و حریفے گرت بہ بدست افتد
بہ عقل کوش کہ ایام فتنہ انگیز است

3. درآستین مُرقع پیالہ پِنہان کُن
کہ ہمچو چشمِ صراحّی زمانہ خون ریز است

4. زرنگِ بادہ بشوئید خرقہا ازاشک
کہ موسمِ ورع و روزگار پرہیز است

5. مجویٔ عیش خوش از دور واژ گون سپہر
کہ صاف این سرِ خم جملہ دردیِ آمیز است

6. سپہر برشدہ پرویز نیست خون افشان
کہ قطرہ اش سرِ کسریٰ و تاج پرویز است

7. عراق و فارس گرفتیِ بشعرِ خود حافظ
بیاکہ نوبتِ بغداد و وقت تبریز است

ترجمو:

1. جيتوڻيڪ شراب فرحت ڏيندڙ ۽ هوا ۾ گلن جي مهڪ آهي، پر تون چنگ جي آواز تي شراب نہ پي، ڇو تہ محتسب خارباز آهي.

➢ چنگ: رباب، سارنگيءَ جهڙو ساز (Harp)

2. جيڪڏهن تنهنجي هڪ طرف صراحي ۽ ٻئي طرف حريف يا دشمن هجي، تہ بہ عقل/سمجهہ سان پيءُ، ڇو تہ زمانو فتنو ڦهلائيندڙ آهي.

معنيٰ تہ هڪ طرف تنهنجي سامهون شراب ۽ ٻئي طرف تنهنجا مخالف هجن تہ پوءِ بہ شراب جي چونڊ ڪر، ڇو تہ اڳيان الائجي ڪهڙا ڏکيا ڏينهن اچڻ وارا آهن.

3. پنهنجي خرقي (صوفين واري چتين لڳل چولي) جي ٻانهن ۾ پنهنجو پيالو لڪائي ڇڏ، ڇو تہ زمانو صراحيءَ وانگر خون وهائيندڙ آهي.

شارحن هن شعر کي هيئن سمجهايو آهي تہ :

قسمت جي خبر ڪانهي تہ ڪهڙو رنگ وٺندي

4. پنهنجي چولي تي شراب جي ڇنڊن کي پنهنجن لڙڪن سان ڌوئي ڇڏ، ڇو تہ هاڻي زهد (ڏيکاءَ) جي عبادت ۽ پرهيزگاريءَ جي موسم آهي.

➢ خرقہ: چولو عمامو الفي

هي شعر پڻ صوفين ۽ ظاهر پرستن جي ظاهري ۽ پوشيده اختلاف کي ظاهر ڪري ٿو جيڪي مذهب جي باطن بدران ظاهري ارڪانن ۽ رسمن کي ئي عبادت ۽ پرهيزگاريءَ جو معيار سمجهندا آهن.

5. آسمان جي ابتي ٿيري مان عيش ۽ خوشي نہ ڳول، ڇو تہ انهيءَ (خُم) ٿيري ۾ پيتل شراب ۾ سمورو درد سمايل آهي.

معنيٰ تہ زماني جي ابتي هلت مان پنهنجي لاءِ خوشي ۽ راحت تلاش نہ ڪر، خود منهنجي صاف شفاف ڳاڙهي (مشروب) جي آخري ٿڙي ۾ بہ ڏک موجود آهي.

6. هي اوچو آسمان رت ڳاڙيندڙ ڇاڻيءَ مثل آهي، ڇو جو اُن جو هڪ هڪ ٿڙو نوشيروان جي سر ۽ پرويز جي تاج مثل آهي.

هتي حافظ جو مطلب آهي تہ آسمان مان وهندڙ رت جي هر هڪ ٿڙي سان ڪسريٰ (نوشيروان) جو سِر ۽ پرويز جو تاج فنا ٿي

سگهي ٿو ۽ نوان بادشاهہ ۽ نوان تاج پيدا ڪري سگهي ٿو. هيءَ زمين ۽ آسمان جي گردش جڻ تہ بادشاهن جا تاج ۽ تخت اونڌا ڪريو ڇڏي.

7. اي حافظ تو پنهنجن شعرن سان عراق ۽ ايران کي تہ پنهنجي گرفت ۾ آڻي ڇڏيو آهي، هاڻي بغداد ۽ تبريز کي حاصل ڪرڻ جو وقت آهي.

□

غزل_60

1. یا رب آن شمع شب افروز ز کاشانه کیست
جانِ ما سوخت بپرسید که جانانه کیست

2. حالیا به خانه .برانداز دل و دین من است
تاہم آغوش که میباشد و ہمخانه کیست

3. بادهٔ لعل لبش کز لبِ ما دور مباد
راحت روح که و پیمان ده پیمانه کیست

4. دولتِ صحبت آن شمع سعادت پرتُو
باز پُرسید خدا را که به پروانه کیست

4. میدہد ہر کش افسونے و معلوم نشد
که دلِ نازک او مائل افسانه کیست

5. یا رب آن شاه وِش ماه رخ زہره جبین
در یکتائے که گوہر یک دانه کیست

6. آن می لعل که ناخورده مرا کرد خواب
ہم نشین که وہم کاسه و پیمانه کیست

7. گفتم آواز دلِ دیوانهٔ حافظ بے تو
زیرِ لب خنده زنان گفت که دیوانه کیست

ترجمو:

1. ياالله! اها دل کي روشن ڪندڙ شمع ڪنهن جي گهر جي آهي، جيڪا اسان جو جيءُ جلائي پڇي ٿي، تہ تنهنجو محبوب ڪير آهي.

معنيٰ تہ شاعر پڇي ٿو تہ منهنجي دل کي نور بخشيندڙ هستي آخر ڪير آهي، جنهن منهنجي جيءَ کي جڙ تہ باهہ لڳائي ڇڏي آهي.

2. هاڻي تہ هو منهنجي دل ۽ دين کي برباد ڪرڻ وارو آهي. ڏسان تہ ان کانپوءِ ڪنهن جي آغوش ۾ ڪنهن جي گهر ۾ هوندو.

هي خالص مجازي محبت جو شعر آهي، جنهن ۾ عاشق چوي ٿو تہ منهنجي حالت اها آهي تہ منهنجي دل ۽ ايمان کي لوڙي وڃڻ کان پوءِ محبوب الائجي ڪنهن جي پاڪر ۾ هوندو ۽ ڪنهن جي گهر کي وسائيندو.

3. هن جي سرخ چپن جي مئہ شل اسان جي چپن کان پري نہ ٿئي. (محبوب) الائجي ڪنهن جي روح جي راحت ٿيڻ ۽ ڪنهن جي پيالي کي پرڻ وارو آهي.

معنيٰ تہ شاعر دعا ٿو ڪري تہ خدا ڪري اهو محبوب ۽ شراب اسان جي چپن کان پري نہ ٿئي.

4. هر شخص اُن تي منتر پڙهي ٿو ۽ خبر ناهي تہ سندس نازڪ دل ڪنهن جي ڳالهين طرف مائل آهي. مطلب تہ هرهڪ شخص ان جو طالب آهي، پر معلوم نہ آهي تہ هو ڪنهن کي چاهي ٿو. هن مان عاشقانہ ۽ صوفيانہ ٻئي معنائون ظاهر آهن.

5. شمع جي صحبت جي دولت واري سعادت لاءِ، خدا جي واسطي پڇي اچو تہ کهڙي پرواني جي لاءِ آهي.

معنيٰ تہ جيڪا محبت جي گرمي اڄ شمع آڇي رهي آهي، الائجي کهڙي پتنگ کي ساڙي رک ڪندي

پسي لهس نہ لچئا، سڙيا مٿي سچ،
سند اڳچين ٻچ، ويچارن وڃائيا!
(شاھہ)

6. يا الله اهو بادشاهہ جهڙو ۽ چنڊ چهري وارو جنهن جي پيشاني زهره جهڙي آهي، آخر ڪنهن جو بي مثال موتي ۽ ڪنهن جو لاجواب (املھ) ماڻڪ آهي،

هتي زهره کي سعادت يا سڀاڳ جي نشانيءَ طور آندو ويو آهي جيڪا محبوب جي پيشانيءَ ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

7. اهو شراب جنهن بنا پيئڻ جي ئي مون کي خوار خراب ڪيو آهي، آخر ڪنهن جو ساقي، ڪنهن جو همدم ۽ ڪنهن جو هم پيالہ آهي.

8. مون آهون ڀري چيو تہ حافظ جي ديواني دل تو کانسواءِ ڏکويل آهي. تہ هن مرڪي پڇيو تہ اها ڪنهن جي ديواني آهي؟

هتي محبوب جي بي اعتنائي تہ ڏسو جو سوال جو جواب ڏيندي، عاشق کان ٿو پڇي، تہ آخر اها دل شروع کان ڪنهن جي پٺيان چري آهي؟

□

غزل_61

1. بنالِ بلبل اگر بامنتِ سرِ یاریست
کہ ما دو عاشقِ زاریم و کارِ ما زاریست

2. دران چمن کہ نسیمے وزد زطرۂ دوست
چہ جائے دم زدنِ نافہائے تاتاریست

3. بیار بادہ کہ رنگین کنیم جامہء دلق
کہ مستِ جامِ غروریم و نامِ ہشیاریست

4. نہ بستہ اند درِ توبہ حالیا برخیز
کہ توبہ وقتِ گل از عاشقی زِ بیکاریست

5. سحر کرشمہِ وصلش بخواب مِی دیدم
زہے مراتبِ و خوابے کہ بہ زبیداریست

6. خیالِ زلف تو پختن نہ کارِ خامان ست
کہ زیرِ سلسلہء رفتن طریقِ عیّاریست

7. جمالِ شخص نہ چشم ست و زلف و عارض و خال
ہزار نکتہ درین کاروبار دلداریست

8. بآستانِ تو مشکل توان رسید آرے
عروج بر فلکِ سروری به دشواریست

9. روندگانِ طریقت به نیم جو نخرند
قبائے اطلس آن کس که از هنر عاریست

10. دلش بناله میازار و ختم کن حافظ
که رستگاريِ جاوید در کم آزاریست

ترجمو:

1. اي بلبل! جيڪڏهن توکي مون سان همدردي آهي تہ، ”هلي آءُ، ڇو تہ پاڻ ٻئي قتيل عاشق آهيون، پنهنجو تہ ڪم ئي آهي روئڻ“.

هن شعر ۾ عاشق پنهنجي دل جي ڪيفيت کي بلبل جي گل لاءِ بيچينيءَ سان تشبيهہ ڏيندي، ان جيان آهہ و زاري ڪرڻ کي پنهنجو شيوو قرار ڏنو آهي. انهيءَ ڪيفيت کي اردو شاعر هن ريت ظاهر ڪيو آهي.

آ عندليپ مل کر کرين، آهہ و زاريان،
تو هاءِ گل پکار، مين چلائون هاءِ دل!

2. جنهن باغ ۾ دوست جي زلف (ٽوپيءَ) مان هوا هلندي هجي، اتي تاتار جي مشڪ جي ڪهڙي مجال آهي، جو انهيءَ جو ذڪر ڪجي.

معنيٰ تہ دوست يا محبوب جي زلفن جي خوشبوءِ سان واسيل هوا جي اڳيان تاتار جي (هرڻ جي ڏُن مان نڪتل) مشڪ جي باري ۾ هام هڻڻ بنهہ درست ڪانهي.

3. شراب ڪٽي اچو تہ جيئن اسين پنهنجي فقيراڻي لباس کي ان سان رنگين ڪريون، ڇو جو اسين غرور جو جام پي مست ٿي ويا آهيون ۽ پنهنجو نالو هشيار رکيو اٿئون.

هي هڪ تمام ڳوڙهي معنيٰ وارو شعر آهي، جنهن ۾ فقر ۽ غرور جو تضاد پيش ڪيو ويو آهي. شاعر چوي ٿو تہ اسان فقيريءَ جي دعويٰ ڪرڻ جي باوجود غرور جو جام پي مست ٿي، پاڻ کي وڏا هشيار ٿا سمجهون؛ ان ڪري ضروري آهي تہ شراب معرفت کي پنهنجي فقيرائي لباس تي هاري، ان رنگ ۾ رنگي ڇڏيون.

4. توبهہ جو در اڃا بند ڪونہ ٿيو آهي، ان ڪري هاڻي بہ اٿ، ڇو تہ گلن جي بهاريءَ (موسمِ بهار) ۾ عاشقيءَ کان توبهہ ڪرڻ فضول آهي.

5. صبح جي وقت هن سان ملاقات جو ڪرشمو خواب ۾ ڏٺم، اهڙو خواب بيداريءَ کان مرتبي ۾ ڪيڏو نہ مٿي آهي.

صوفين وٽ ننڊ بہ عبادت مثل آهي، جنهن ۾ هو پنهنجي محبوب سان وصل جا خواب ڏسندا آهن ۽ اهڙا ڪرشماتي خواب يقيناً ان جاڳ کان بهتر آهن، جيڪا، طالب کي غافل ڪري ڇڏي.

سي سُتائي سونهن، ننڊ عبادت جن جي.
(شاهہ)

6. تنهنجي زلفن جي باري ۾ سوچڻ ڪچن (عاشقن) جي وس جي ڳالهہ ڪانهي، ڇو تہ زنجيرن جي سايي ۾ هلڻ عيارن (چالاڪن) جو ڪم آهي.

هن شعر ۾ يار جي زلفن يا وارن کي زنجيرن سان تشبيهہ ڏني وئي آهي ۽ عاشق پاڻ ڇو تہ انهن زلفن جو قيدي آهي، ان ڪري سمجهي ٿو تہ ڪو ٻيو جهڙو تهڙو قيدي بنجي هلي نہ سگهندو، اهو صرف پختن عاشقن جو ڪم آهي، ڪچن عاشقن جي وس جي ڳالهہ ڪانهي.

اڃا تون اروٽ، ڪوريءَ خبر نہ لهين.
(شاهہ)

7. جسم جي حسن جون نشانيون نہ سندس اک، نہ وار، نہ ڳل ۽ نہ ئي تر آهن. دلداري جي ڪاروبار ۾ ٻيا هزارين نُڪتا ۽ گُڻ آهن.

هي هڪڙو ناصحانہ شعر آهي، جنهن ۾ شاعر عاشق کي اها نصيحت ٿو ڪري تہ عاشقيءَ ۽ دلداريءَ جي لاءِ معشوق جي ظاهري

حسن جون علامتون زلف، اکيون، وار ڳل ۽ تر ڪافي نہ هوندا آهن، اهي تہ فاني شيون آهن، اصل ۾ محبوب جي ڪاروباري جا نُقطا ۽ گڻ تہ ڪي ٻيا آهن، جيڪي دائمي آهن ۽ سچي عاشق کي انهن سان پيار ڪرڻ گهرجي.

8. بيشڪ تنهنجي بارگاهہ يا آستان تائين رسائي ڏاڍي مشڪل آهي، ڇو تہ سرداريءَ جو آسمان (فلڪ سروريءَ) جي اوچائيءَ تي پهچڻ دشوار آهي.

هن شعر ۾ سالڪ کي سمجهايو ويو آهي تہ منزل تي پهچڻ ۽ ڪا اڳواڻيءَ، سرداريءَ واري اعليٰ ۽ اوچي حيثيت حاصل ڪرڻ کي تون سئولو نہ سمجهہ، انهيءَ پنڌ ۾ وڏا ڪشالا ڪڍڻا پوندا آهن. ڪوبہ اوچو مقام ۽ منزل حاصل ڪرڻ هڪڙو دشوار عمل آهي.

9. جيڪي طريقت جا صاحب/ان راهہ تي هلندڙ هوندا آهن، اهي اهڙي اطلسي قبا، ان شخص کان نہ وٺندا آهن، جنهن وٽ ڪا هنرمندي نہ هجي.

➢ اطلسي قبا: قيمتي جبو يا عمامو

صوفين مان طريقت جي راهہ تي هلندڙ ٿوري ملهہ تي ملڻ باوجود بہ ڪن بہ اهڙي ماڻهوءَ سان ڪو سودو ڪونہ ڪندا آهن، جنهن وٽ طريقت تي هلڻ جو هنر نہ هجي، پوءِ ڀلي ڪٽي اهو ڏسڻ ۾ ڪيترو بہ قيمتي عمامو ڇو نہ پائي گهمندا هجن.

10. اي حافظ تون آهہ ۽ زاري يا روج راڙو ڪري هن جي دل کي نہ ڏکوءِ، ڇو جو ٻين کي گهٽ تڪليف ڏيڻ ۾ ئي ڀلائي يا آجائي آهي.

➢ دستگاري: آجائي، خلاصائي۔ Salvation

□

غزل_62

1. اگرچہ عرض ہنر پیشِ یار بے ادبی ست
زبان خموش و لیکن دہان پر از عربیست

2. پری نہفتہ و رُخ دیو در کرشمہء و ناز
بسوخت عقل ز حیرت کہ اینچہ بوالعجبیست

3. سبب مپرس کہ چرخ از چہ سفلہ پرور شد
کہ کام بخشیِ او را بہانہ بے سببیست

4. ازین چمن گل بے خار کس نچید آرے
چراغِ مصطفوی با شرار بولہبیست

5. حسن ز بصرہ، بلال از حبش، صہیب از روم
ز خاکِ مکہ ابوجہل اینچہ بوالعجبیست

6. جمال دخترِ رز نورچشم ماست مگر
کہ در نقابِ ز جاجی و پردۂ عنبیست

7. دوایٔ درد خود اکنون ازان مفرّح جویٔ
کہ در صراحی چینی و شیشہء حلبیست

8. به نیم جو نخرم طاقِ خانقاه و رباط
مرا که مصطبه ایوان و پائے غم طنبیست

9. هزار عقیل و ادب داشتیم من اے خواجه
کنون که مست خرابم صلائ بے ادبیست

10. بیار مے که چو حافظ مدام استغفار
به گریه و سحری و نیازِ نیم شبیست

ترجمو:

1. جيتوڻيڪ محبوب جي اڳيان پنهنجو هنر پيش ڪرڻ بي ادبي آهي، زبان تہ خاموش آهي، پر وات ۾ عربي پريل آهي.

مطلب تہ اسان جي زبان ان ڪري خاموش نہ آهي تہ ڪو اسان ڪجھ چئي نہ ٿا سگھون، پر صرف يار جو ادب آڏو ٿو اچي.

هي شعر شايد حافظ پنهنجي لاءِ چيو آهي شايد، جو هو وقت جي حاڪمن، قاضين ۽ محتسبن جي اڳيان ڪجي نٿو سگھي، چو تہ ان کي بي ادبي سمجهيو ٿو وڃي، ان ڪري زبان بند اٿس، پر سندس وات ۾ سمورو عربي علم موجود آهي (پر چئي نٿو سگھي تہ توهين ڪوڙا آهيو)

2. پريءَ پنهنجو چهرو لڪائي ڇڏيو آهي، پر ديو ناز نخرا پيو ڪري، عقل حيرت مان پيو سڙي، تہ هيءَ ڪهڙي نہ عجيب ڳالھ آهي.

3. انهيءَ جو سبب نہ پڇ تہ آسمان ڇاجي ڪري ڪميڻن جو ساٿ ڏيندڙ آهي، ڇاڪاڻ جو انهيءَ کي بنا سبب جي بهانو ڪري مقصد پورو ڪرڻو آهي.

> سفلہ پرور: ڪميڻن کي پاليندڙ يا نالائقن سان گذاريندڙ.

هن شعر مان اهو مطلب بہ نڪري ٿو تہ جيڪي طريقت جا صاحب آهن ۽ ڪامل بزرگ آهن، اهي پوشيده آهن ۽ جيڪي

غير اهم (نالائق) ماڻهو اهڙو ويس ڌاري پاڻ کي ڪامل ڄاڻائي پڌرو ڪن ٿا ته زمانو به انهن جو قدر ڪري ٿو.

4. هن باغ مان ڪنهن کي به بنا ڪنڊن جي گل چونڊڻ لاءِ ڪونه مليا آهن، ڇو جو مصطفيٰ جي چراغ (محمد ﷺ جي طرفان آڇيل روشني-اسلام) سان گڏ ابولهب جو باهه جو اُلو به آهي (جيڪو پاڻ سڳورن جو دشمن هو ۽ اسلام جي روشنيءَ کي پکڙجڻ کان روڪڻ لاءِ گل سان گڏ ڪنڊي وارو ڪردار ادا ڪري رهيو هو.)

5. حسن بصري جو رهاڪو هو حضرت بلال حبش جو ۽ حضرت صهيب روم جو ۽ مڪي جي خاڪ مان وري ابوجهل پيدا ٿئي، اها ڪيڏي نه عجيب ڳالهه آهي.

هن شعر ۾ حافظ ان ڳالهه تي حيران آهي ته مڪي پاڪ جي مٽيءَ مان اهڙو ابوجهل (جهل جو پيءُ يا بديءَ جو اهڃاڻ) پيدا ٿئي ٿو ۽ ٻين عام شهرن مان هيڏيون وڏيون اسلامي شخصيتون پيدا ٿيون. (ان ۾ الله جي الائجي ڪهڙي مصلحت آهي).

6. انگورن جي ڌيءَ (شراب) جي سونهن اسان جي اکين جو نور آهي، پر ڇا ڪجي جو اها شيشي جي نقاب ۽ غيب جي پردي ۾ آهي.

هن شعر ۾ تشبيهن ۽ استعارن جو حسن ڪمال جو آهي. شاعر حافظ ذو معنيٰ ۾ ڳالهيون ڪيون آهن، پهرين معنيٰ اها آهي ته انگورن مان ڪشيد ڪيل گلاب جهڙو سونهري رنگ، شيشي جي بوتل ۾ ڄڻ ته نقاب ۾ آهي ۽ غيب مان ان جي حسن لاءِ اهو پردو مهيا ٿيل آهي، جڏهن ته ٻي معنيٰ مجازي محبوب جي حسن ڏانهن اشاري واري آهي، جيڪو شراب جي رنگ جهڙو حسين آهي ۽ چهري تي سنهڙو شفاف نقاب پاتل اٿس ۽ ائين ٿو لڳي ته سندس حسن جي تجليءَ کي غيب جو پردو چڙهيل آهي.

هن شعر مان صوفياڻي روايت موجب معنيٰ ڪڍبي ته اها ٿي نڪرندي ته غيب جي پردي ۾ لڪل اهو حقيقي محبوب، جنهن جو حسن ماڻڻ لاءِ صوفيءَ کي شراب معرفت جي گهرج پوي ٿي، اهو ايترو ته حسين آهي، جو ڄڻ سندس تجلي اکين جو نور آهي.

7. تون پنهنجي درد جي دوا هاڻي انهيءَ فرحت بخش شراب مان حاصل ڪر جيڪو چينيءَ جي صراحيءَ ۽ حلب جي شيشي ۾ پيل آهي.

وٽان ويهي تن، پيچ ڪي پياليون (شاهه)

8. آءٌ خانقاه ۽ رابط جي محراب کي اڌ جَوَ (جي اگهه تي) به خريديان نه ٿو. مون لاءِ شراب 'خانه ايوان' آهي (اهڙي بلند نشت گاهه جنهن تي ڇت نه هوندي آهي) ۽ مٽي جو پيالو خيمي جون رسيون آهن.

- طاق: محراب، محراب واري عمارت
- خانقاه: خانگاهه درويشن جو آستانو
- رباط: فقيرن جي جاءِ
- مصطبه: مئخانو شراب خانو (مضطبه به چون)
- ايوان: بلند نشت گاهه جنهن تي ڇت نه هجي، پر ديوارون نه هجن
- طنب: جمع طنابون: خيمي جي رسي

مطلب ته منهنجي دل ۾ خانقاه جي محراب جي ڪا وقعت نه آهي. شراب خانو منهنجو ايوان آهي ۽ پيالي جو ترو خيمي جون رسيون آهن. مطلب ته حافظ وٽ زهد ۽ عبادت جي اڌ جَوَ جيتري به اهميت نه آهي.

9. اي خواجه مون وٽ عقل ۽ ادب گهڻو آهي، پر جيئن ته هن وقت مست ۽ رند آهيان، ان ڪري بي ادب آهيان. مطلب ته جيستائين هوش ۾ هئس ته مون وٽ ادب هو پر محبت جي مستيءَ سبب ادب جون حدون اورانگهيون اٿم، بي ادب آهيان.

8. شراب ڪٿي اچو ڇو ته حافظ دائمي استغفار (معافي/مغفرت) سڄي رات جي عبادت ڪري صبح جو روئي گهرندو آهي.

جيڪي صوفي مسلڪ جا صاحب ۽ بزرگ هوندا آهن، اهي سڄيون راتيون جاڳي عبادت ڪندا آهن ۽ ڌڻي سڳوري ڪان پنهنجن گناهن جون معافيون گهرندا آهن، ۽ صبح ڪاذب سان اٿي گريو ۽ زاري ڪندا آهن، ڇو ته وٽن پرينءَ کي پرچائڻ جو اهو ئي طريقو هوندو آهي.

غزل_63

1. عیبِ رندان مکن اے زاہدِ پاکیزہ سرشت
کہ گناہ دگرے برتو نخواہند نوشت

2. من اگر نیکم اگر بد تو برو خود را باش
ہر کسے آن درِ وَد عاقبت کارِ کہ کشت

3. ہمہ کس طالب یا رند چہ ہشیار و چہ مست
ہمہ جا خانہء عشق است چہ مسجد چہ کنشت

4. سر تسلیم من و خاکِ در میکدہ ہا
مدعی گر نکند فہم سخن گو سر و خشت

5. ناامیدم مکن از سابقہء روز ازل
تو چہ دانی کہ پسِ پردہ کہ خوبست و کہ زشت

6. نہ من از خانہء تقویٰ بدر افتادم و بس
پدرم نیز بہشت ابد از دست بہ ہشت

7. بر عمل تکیہ مکن خواجہ کہ در روزِ ازل
توچہ دانی قلم صنع نبامت چہ نوشت

7. حافظا روزِ اجل گر به کف آری جامے
یکسر از کوئے خرابات برندت به بهشت

ترجمو:

1. اي پاڪيزه سرشت وارا زاهد، رندن جا عيب ظاهر نہ ڪر، ڇو جو ٻين جا گناهہ تنهنجي نالي سان ڪونہ لکيا ويندا.

هن شعر ۾ شاعر جهڙوڪر ناصح بنجي سمجهائي ٿو تہ پاڻ کي پاڪباز ۽ بي عيب سمجهندڙن کي اهو بلڪل نٿو جڳائي تہ ٻين جا ويهي عيب کولين، ڇو جو هر ڪو پاڻ پنهنجي گناهن ثوابن جو جوابدار آهي، ڪو هڪڙو ٻئي جي گناهن سانْ ڪونہ سڃاتو ويندو.

2. آءٌ نيڪ آهيان يا بد (ان کي ڇڏ)، تون وڃي پنهنجو پاڻ کي پرک، هتي آخر ۾ ماڻهو اهو ئي لڻندو جيڪو پوکيو هوندائين.

هن شعر ۾ شاعر انهن ماڻهن کي مخاطب آهي، جيڪي منصف بنجي ٻين جي چڱي يا خراب هئڻ جون فتوائون ڏيندا وتندا آهن، هو ڪين تنبيهہ ٿو ڪري، تہ هر ڪنهن کي پنهنجي پنهنجي عاقبت جو فڪر ڪرڻ گهرجي، ڇو تہ آخر ۾ اهو ئي فيصلو ٿيندو جيڪو صحيح هوندو.

➢ خودرا باش: پاڻ نگهداري ڪن، پاڻ کي ڏسن

3. ڪو هوش حواس ۾ تہ ڪو (شراب جي) مستيءَ ۾ آهي، پر هر ڪو محبوب جي ڳولا ۾ آهي، هر جاءِ هتي عشق جي جاءِ آهي، پوءِ اها مسجد هجي يا ڪو بتخانو.

هن شعر ۾ صوفياڻو خيال موجود آهي تہ محبوب حقيقي هر هنڌ ۽ هر جاءِ تي موجود آهي ۽ سچا عاشق ان کي مسجد هجي يا مندر، هر هنڌ محسوس ڪندا آهن.

4. مئخاني جي چانئٺ جي مٽيءَ سان منهنجي پيشاني ڀريل آهي، مدعي (دعوي ڪندڙ) جيڪڏهن منهنجي ڳالهہ نٿو سمجهي تہ پوءِ چئبو تہ هن جي عقل تي پٿر پيل آهن.

➢ سر و خشت: مٿي ۾ پٿر آهن.

5. مون کي ازل جي ڏينهن جي حوالي سان نااميد نہ ڪر. توکي ڪهڙي خبر تہ پردي جي پٺيان ڪا چڱائي موجود آهي يا برائي لڪل آهي.

هن شعر ۾ شاعر روز ازل جي ان خوبيءَ ۽ خاصيت کي قائم رکڻ ٿو چاهي، جيڪا اجا ڪنهن تي بہ عيان ڪانهي، اُن ۾ ئي اميد جو پهلو لڪل آهي، ڇو تہ اڳتي ڇا ٿيندو، چڱو ٿيندو يا خراب، ان بابت تہ ڪنهن کي ڪا خبر ئي ڪانهي.

➢ سابقہ لطف ازل: الاهي ڪرم جيڪو بندن تي سدائين ٿيندو آهي.

6. اهو رڳو آءٌ ئي ڪونہ آهيان، جيڪو تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ جي خاني کان ٻاهر هجان، منهنجي ابيِ (آدمؑ) دائمي بهشت هٿان وڃائي ڇڏيو هو.

اي خواجہ! عمل تي تڪيو نہ ڪر (ڀاڙي نہ ويهہ. روز ازل ۾ تون ڇا ڄاڻين تہ صناع (ڪاريگر) جي قلم تو لاءِ ڇا لِکي ڇڏيو آهي.

مطلب تہ اي عابد! پنهنجي عملن تي مغرور نہ ٿي، تڪبر نہ ڪر!

8. اي حافظ سڪرات جي مهل، موت کان اڳ ۾، جيڪڏهن تون (شراب جو) جام هٿ ۾ کڻندين، تہ ٿي سگهي ٿو توکي اتان سڌو جنت ۾ نيو وڃي.

◆

غزل_64

1. جز آستانِ توام در جہان پناہی نیست
سر مرا بجز این در حوالہ گاہی نیست

2. عدو چو تیغ کشد من سپر بہ بیند ازم
کہ تیر ما بجز از نالہء و آہی نیست

3. زمانہ گر بزند آتشم بجرمن عمر
بگو بسوز کہ برمن بہ برگِ کاہی نیست

4. غلام نرگس جماش آن سہی سروم
کہ از شراب غرورش بہ کس نگاہی نیست

5. مباش در پی آزار و ھرچہ خواہی کن
کہ درِ شریعت ما غیر ازین گناہی نیست

6. عنان کشیدہ روئے پادشاہِ کشورِ حُسن
کہ نیست برسرِ راہے کہ داد خواہی نیست

7. چُنین کہ از ہمہ سودایٔ راہ می بینم
بہ از حمایتِ زلف توام پناہی نیست

8. خزینہِ دلِ حافظ بہ زلف ور خال مدہ
کہ کار ہائے چُنین حدِّ ہر سیاہی نیست

ترجمو:

1. هن دنيا ۾ توکان سواءِ ۽ تنهنجي آستاني کان سواءِ منهنجي لاءِ ڪٿي بہ ڪا پناهہ ڪانهي ۽ منهنجي پيشانيءَ لاءِ تنهنجي دروازي کانسواءِ ڪو ٻيو در آهي ئي ڪونہ.

هن شعر ۾ حافظ پنهنجي حقيقي محبوب سان سچائيءَ ۽ خلوص مان اعتراف ٿو ڪري تہ هن جهان ۾ هن لاءِ نہ ڪا پناهہ جي جاءِ آهي ۽ نہ ئي ڪو سجدي لاءِ ٻيو در آهي، سواءِ سندس سهاري ۽ آسري جي.

➢ حوالہ گاه: اميد جو گهر، رجوع جي جاءِ

2. جڏهن منهنجو دشمن مون تي تلوار ٿو تاڻي تہ آءٌ پنهنجي بچاءَ لاءِ ڪجهہ نٿو ڪريان، ڇو تہ مون وٽ سواءِ فرياد ۽ دانهن جي ڪو ٻيو هٿيار (تير) آهي ئي ڪونہ.

3. جيڪڏهن زمانو منهنجي سڄي ڄمار جي (حساب) کي باهہ ڏئي ڇڏڻ چاهي، تہ ان کي چئو تہ ڀلي ان کي ڀسم ڪري ڇڏي، (ڇو جو) منهنجيءَ نظر ۾ منهنجي سموري عمر (حياتيءَ) جي ڪَکَ جيتري بہ قيمت ڪانهي.

4. آءٌ انهيءَ ڊگهي سرو (قد) جي شوخ ۽ مست نرگسي اکين جو غلام آهيان، جنهن جون نگاهون غرور جي شراب (جي نشي) سبب ڪنهن تي بہ نٿيون ٽڪن.

➢ جماش: شوخ ۽ مست اکيون

5. (مخلوق کي) آزارڻ يا ستائڻ جي نہ ڪر، باقي جيڪو کپئي سو ڪندو رهہ، ڇو تہ اسان (فقيرن) جي شريعت ۾ ان کان سواءِ ٻيو ڪو گناهہ ڪونهي.

➢ شريعت: روش، طريقو

6. اي حسن جي ملڪ جا بادشاهہ، ڪجهہ مڙئي واڳ کي ڇڪي رک، (معنيٰ آهستي هل)، ڇاڪاڻ تہ راهہ ۾ ڪوبہ اهڙو ڪونهي،

جيڪو داد خوان نہ هجي (تنهنجي طرفان داد جو هرڪو خواهان آهي).

> عنان ڪشيده: ڇڪيل واڳ معنيٰ آهستي هلڻ (جيئن واڳ ڇڪڻ سان گهوڙو آهستي هلندو آهي).

7. اهڙيءَ طرح سان ڇئوطرف رستي ۾ (پڪڙيل) ڇار ٽا ڏسڻ ۾ اچن، (جو) تنهنجي زلفن جي پناهہ گاهہ کان وڌيڪ ٻي ڪا پناهہ نٿي سجهي.

معنيٰ تہ دنيا ۾ شيطاني ڄار پکڙيا پيا آهن، انهن کان نجات ڏيندڙ بهترين پناهہ گاهہ عاشقيءَ ۾ آهي.

8. حافظ جي دل جي دولت (خزانو) ڪنهن جي وارن ۽ تر جي حوالي نہ ڪر، ڇاڪاڻ تہ اهڙي ڪمن ڪرڻ جي طاقت هر ڪنهن سپاهيءَ وٽ ڪانہ هوندي آهي.

□

غزل_65

1. حالِ دل با تو گفتنم ہوس ست
خبر دل شنفتنم ہوس ست

2. طمع خام بین کہ قصہء فاش
از رقیبان نہفتنم ہوس ست

3. شب قدرے چُنین عزیز و شریف
با تو تا روز خفتنم ہوس ست

4. وہ کہ دردانہء چنین نازک
در شبِ تار سفتنم ہوس ست

5. اے صبا! امشبم مدد فرمائ
کہ سحر شگفتنم ہوس ست

6. از برائے شرف بنوک مژہ
خاک راہِ تو رفتنم ہوس ست

7. ہمچو حافظ بزعمِ مدعیان
شعر رندانہ گفتنم ہوس ست

ترجمو:

1. منهنجي خواهش آهي تہ توکي پنهنجي دل جو حال ٻڌايان ۽ تنهنجي دل جو خيال ڄاڻڻ جي بہ لالچ (هوس) اٿم.
   - ➢ گفتم: توکي چئي ٻڌايان (هن ۾ 'م' ضميري پڇاڙي آهي)
2. منهنجي غلط يا بيجا توقع (يا تقاضا) تہ ڏسو جو (آءٌ) ايتري ظاهر يا مشهور قصي کي رقيبن کان لڪائي رکڻ جي خواهش ٿو رکان.
3. اهڙي عزيز ۽ شريف شب قدر ۾، صبح تائين توسان سمهڻ جي آرزو ڪئي اٿم.

معنيٰ تہ عاشق لاءِ محبوب سان وصال ۾ گڏ رهڻ واري رات قدر جي رات جهڙو شرف رکندڙ ۽ کيس پياري آهي.

4. اهڙي نازڪ ۽ انوکي موتيءَ کي اونداهين راتين ۾ پوئڻ جي خواهش اٿم.

هتي موتيءَ مان مراد لڙڪ آهي، جيڪي عاشق تاريڪ رات جو نيڻن مان اُئين وهائڻ ٿو چاهي، جڻ موتي پوئي ٿو. (لڳاتار)

- ➢ سفتم: (موتي) پوئڻ يا سوراخ ڪرڻ (موتيءَ ۾).

5. اي صبح جي هير، اڄ رات ڪا مدد ڪر، ڇو تہ صبح جو مون کي ٽڙڻ جي خواهش آهي.

هتي شاعر/عاشق مکڙيءَ جي ٽڙڻ کي پنهنجي دل جي آرزو پوري ٿيڻ سان نسبت ڏني آهي، جيڪا محبوب جي طرفان محبت جي ٿڌي منيءَ هير سان ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي.

6. (اي محبوب!) تو وٽ شرف يا مان پائڻ لاءِ (آءٌ چاهيان ٿو تہ) پنهنجي پنبڻين (پلڪن) سان تنهنجي رستي جي خاڪ ميڙي ڇڏيان.
   - ➢ مژه (جمع مژگان): پنبڻيون، اکين جا ڇپرَ
7. حافظ وانگر دعوائون ڪندڙن جي خلاف رندانا شعر چوڻ جي خواهش يا طمع رکان ٿو.

هتي مدعيان يا دعوائون ڪندڙن مان مراد عشق جي 'دشمن'، 'رقيبن' ۽ 'حاسدن' واري آهي.

◆

غزل_66

1. حُسنت باتفاق ملاحتَ جہان گرفت
آرے باتّفاق جہان مِی توان گرفت

2. افشائے رازِ خلوتیان خواست کرد شمع
شکرِ خدا کہ سرِ دلش بر زبان گرفت

3. می خواست گل کہ دم زند از رنگ و بوئے تو
از غیرش صبا نفس اندر دہان گرفت

4. چون لالہ کج نہاد دہ کُلاہِ طرب زکبر
مہرِ داغِ دل کہ بادہ چون ارغوان گرفت

5. آن روز شوقِ ساغرِ مے خرمنم بسوخت
کاتش ز عکس عارضِ ساقی درآن گرفت

6. آسودہ برکنار چو پرکار می شدم
دوران چو نقطہءِ عاقبتم درمیان گرفت

7. خواہم شدن بہ کوئے مغان آستین فشان
زین فتنہا کہ دامنِ آخر زمان گرفت

8. بر برگِ گُل ز خونِ شقائُق نوشتہ اند
کآن کس کہ پختہ شد مئے چون ارغوان گرفت

9. مِی دہ کہ ہر کہ آخرِکار جہان بدید
از غم سبک برآم دو رطل گران گرفت

10. مے دہ بجامِ جم کہ صباحَ صبوحیان
چون بادشہ بہ تیغ زر اَفشان جہان گرفت

11. فرصت نکر کہ فتنہ چو در عالمِ اوفتاد
عارف بجامِ مئے زد و از غم کران گرفت

12. زین آتشِ نہفتہ کہ در سینہءِ من ست
خورشید شعلہ ایست کہ بر آسمان گرفت

13. حافظ چو آبِ لطف ز نظمِ تو میچکد
غیرے چگو نہ نکتہ تو اند بران گرفت.

ترجمو:

1. تنهنجي حسن جي ملاحت يا نرميءَ پاڻ ۾ اتفاق ڪري سڄي جهان کي قابو ڪري ورتو آهي. سچ بہ اهو آهي تہ اتفاق يا ٻڌيءَ سان دنيا فتح ڪري سگهجي ٿي.
2. شمع جي خواهش هئي تہ (محبوب سان) خلوتن جو راز افشان ڪري ڇڏي، پر خدا جو شڪر آهي، جو سندس دل جي ڳالهہ زبان تي نہ آئي (زبان بند ٿي وئي.)

3. گل تنهنجي رنگ ۽ خوشبوءِ بابت پڌرائي ڪرڻ وارو هو پر صبح جي هير کي غيرت آئي، جنهن سندس ساهه کي پنهنجي اندر ڪٽي ورتو۔ (معنيٰ ان کي پڌرائي ڪرڻ نه ڏنائين ۽ پاڻ ۾ سموئي ڇڏيائين.)
4. آئون هڪڙي پرڪار وانگر صرف (دائري جي) ڪناري جي حد تي آسودو رهندو هوس، زماني نيٺ مون کي (وچ واري) نقطي وانگر گهيري ورتو.

➢ پرڪار: Compasss جنهن سان گول دائرو ٺاهبو آهي، جنهن جو هڪ مرڪزي نقطو هوندو آهي.

5. عشق واري انهيءَ ڏينهن، شراب جي پيالي، منهنجي خرمن يا آشياني کي باهه لڳائي ڇڏي، ڇو جو ان (پيالي) ۾ ساقيءَ جي ڳلن جي عڪس جي باهه موجود هئي.

مجاز جي هن شعر ۾ شاعراڻو مبالغو پنهنجي چوٽ تي آهي.

6. آءٌ چاهيان ٿو ته ساقيءَ يا ڪلال (محبوب) جي گهر ۾ پنهنجون ٻانهون ڇنڊي اُهي فتنا ڪڍي ڇڏيان، جن وٽ آخري زماني جو دامن جهليل آهي.

هن شعر ۾ شاعر انهن رياڪار زاهدن مان جند ڇڏائڻ جي ڳالهه ٿو ڪري، جيڪي هر وقت آخري وقت (قيامت) جون ڳالهيون ڪندا رهندا آهن.

7. مئي پيئندڙ (کي شراب ڏيو) ڇو ته جنهن به هن دنيا جو آخري انجام ڏٺو، انهيءَ پورو مَٽُ پي غم کان تڪڙي نجات حاصل ڪري ورتي.
8. جيڪا لڪل باهه منهنجي سيني ۾ موجود آهي، سج ته رڳو ان جو هڪ شعلو آهي، جنهن جو سڄي آسمان تي گهيرو آهي.

حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪريان ذري،
لڳي ماٺ مرن کي، ڏونگر پون ڏري،
وڃن وڻ ٻري، اوڀڙ ايري ڪين ڪي.
(شاهه)

9. گل جي پنکڙيءَ تي رت سان اها شڪايت لکيل آهي، تہ جيڪو شخص بہ پختو بڻيو آهي، اهو شراب جهڙو رنگين آهي.

10. ’جام جم‘ مان شراب ڏي تہ صبح جي پياڪن جو ڏينهن ٿئي. جهڙيءَ ريت بادشاهہ ملڪ گيريءَ (فتح) جي خوشيءَ ۾ تلوار جي چمڪ سان شراب نوشي ڪندو آهي. مطلب تہ جهڙيءَ ريت بادشاهہ تلوار سان ملڪ فتح ڪري خوشيءَ ۾ شراب نوشي ڪندو آهي، اهڙيءَ ريت صبح جا پياڪ بہ سج (ڏينهن) جي عالمگيريءَ وقت شراب جي گُهر ڪن ٿا.

11. موقعي کي غنيمت ڄاڻ، ڇو تہ جڏهن بہ جهان ۾ فتنو برپا ٿيو آهي تہ سالڪ ’جامِ مئي‘ جو شغل ڪيو آهي ۽ غم کان ڪنارو ڪيو آهي.

13. اڙي حافظ! جڏهن تنهنجي شاعريءَ مان لطف جو پاڻي ٿو ٽمي تہ پوءِ حاسد ڪهڙيءَ طرح (ان تي) نڪتہ چيني ڪري سگهندا.

4. جيڪو دل وارو عاشق ڳاڙهو شراب پيئي ٿو اُهو خوشيءَ ۽ مغروريءَ مان ڪلاه (ٽوپي) ٽيڏي پائي ٿو.

- ڪج ڪلاه: (ٽيڏي ٽوپي) مغرور
- داغ دل: يعني اهو شخص جنهن جي دل ۾ داغ هجي، عاشق

گلِ لالہ ۾ اندر هڪ نشان هوندو آهي، جنهن کي ’دل جي داغ‘ (عاشق) سان ڀيٽيو ويندو آهي. جيئن تہ گل لالہ جو رنگ شراب وانگر ڳاڙهو هوندو آهي ۽ اهو هڪ طرف جُهڪيل هوندو آهي، ان ڪري حافظ چوي ٿو تہ: لالہ وانگر جنهن شخص جي دل ۾ داغ هجي ۽ اهو ڳاڙهو شراب پيئي، تہ اُن جي خوشيءَ ۽ غرور مان ڪلاه (ٽوپي) ٽيڏي هوندي. (مـ وـ اـ آبادي)

◆

غزل_67

1. خیالِ روئے تو در ہر طریقِ ہمرہِ ماست
نسیمِ موئے تو پیوندِ جانِ آگہِ ماست

2. ببین کہ سببِ زنخدان اُوچہ میگوید
ہزار یوسفِ مصری فتادہ درچہِ ماست

3. بہ زعمِ مدعیالے کہ منع عشق کنند
جمالِ و چہرۂ تو حجّت موجہِ ماست

4. اگر بہ زلفِ درازِ تو دستِ ما نرسد
گناہ بختِ پریشان و دستِ کوتہِ ماست

5. بہ حاجبِ درِ خلوتِ سرائے خاص بگو
فلان ز گوشہ نشینانِ خاک درگہِ ماست

6. بصورت از نظرِ ما اگرچہ محجوب است
ہمیشہ در نظرِخاطر مرفہِ ماست

7. اگر چو سائلے حافظ درے زند بکشا
کہ سالہاست کہ مشتاق روئے چون مہِ ماست

ترجمو:

1. تنهنجي چهري جو خيال ۽ تصور هر هنڌ، هر جاءِ مون سان گڏ آهي ۽ تنهنجي سُرهن وارن جي مهڪ هر وقت منهنجي وجود سان جڙيل رهي ٿي.

سچ تہ ڀٽائيءَ جي عاشق وانگر 'هن تاري هن جاءِ، هت منهنجا سپرين' واري ڪار اٿس

2. ڏس تہ سهي هن جي ڪاڏيءَ جو صوف (ڪاڏيءَ ۾ کڏ، غبغب ڏانهن اشارو) ڇا ڇئي رهيو آهي، تہ هزارين مصر جا يوسف منهنجي انهيءَ کڏ ۾ ڪريا پيا آهن.

➢ چاه زنخدان: ڪاڏيءَ جو کُوهہ.

3. اي دعويدار جيڪي تنهنجي عشق کان جهلين ٿا، انهن جي خلاف تنهنجو منهن ۽ ان جي سونهن اسان وٽ معقول دليل طور موجود آهي.
4. جيڪڏهن تنهنجن ڊگهن وارن تائين اسان جي هٿ جي پهچ نہ ٿي سگهي تہ اها ڳالهہ (جڙ تہ) اسان جي قسمت جو ڏوهہ ۽ هٿ جي ڪوتاهي (ننڍائي) چئبي.
5. سراءِ جي دربان/نگهبان کي وڃي چئو تہ فلاڻو تنهنجي درگاهہ جي خاڪ جي اڳيان هڪ ڪنڊ ۾ ويهندڙن مان آهي. يعني گوشہ نشينن مان آهي.
6. هو بظاهر تہ اسان جي نظرن کان لڪل آهي، پر دراصل اندر ۾ هو هروقت منهنجي نظرن اڳيان آهي، يعني باطن ۾ اسان جي اکين کان پري ڪونهي.

ڀٽائيءَ بہ چيو آهي تہ 'نائي نيڻ نهار، تہ تو ۾ ديرو دوست جو'.

7. جيڪڏهن حافظ وانگر ڪو سوالي يا پينو در ڪڙڪائي تہ اهو کولي ڇڏجانءِ، ڇاڪاڻ جو اهو ورهين کان اسان جي چهري جو مشتاق هوندو.

◆

غزل_68

1. درین زمانہ رفیقے کہ خالی از خلل ست
صراحیءِ ے ناب و سفینہء غزل است

2. جریدۂِ رُو کہ گذرگاہِ عافیت تنگست
پیالہ گیر کہ عمرِ عزیز بے دل ست

3. نہ من ز بے عملی در جہان ملولم و بس
ملالتِ علماء ہم ز علمِ بے عمل ست

4. بچشمِ عقل ببین درجہانِ پر آشوب
جہان و کارِ جہان بے ثبات و بے محل ست

5. دلم اُمیدِ فراوان ز وصل روئے تو داشت
ولے اجل برہِ عمر رہزنِ امل ست

6. بگیر طرہء ماہ طلعتے و قصہ مخوان
کہ سعد نحس ز تاثیر زہرہ و زحل ست

7. زقسمتِ ازلی چہرۂ سیہ بختان
بشت و شوئ نگردد سفید این مثل است

8. خلل پذیر بُود ہر بنا کہ می بینی
مگر بنائے محبت کہ خالی از خلل ست

9. بہ ہیچ دور نخواہند یافت ہشیارش
چنین کہ حافظِ مامست بادۂ ازل ست

ترجمو:

1. هن زماني ۾ جيڪڏهن ڪو دوست يا رفيق ڏک ۽ تڪليف کان خالي آهي، ته اُهي آهن خاص منهنجي شراب جي صراحي ۽ منهنجن غزلن جو دفتر يا بياض!
2. (اي انسان!) هن دنيا مان اڪيلو ئي گُذري هليو وڃ، ڇاڪاڻ جو ان جو رستو ڏاڍو تنگ ۽ خطري وارو آهي (جنهن ۾ عافيت ڪانهي). بس شراب جو پيالو ڪڻ، ڇو ته حياتي پياري ۽ بي بدل آهي.

هن شعر ۾ شاعر زندگيءَ جي بي ثباتيءَ ڏانهن اشارو ڪندي چوي ٿو ته انسان اڪيلو آيو آهي، اڪيلو ئي هليو ويندو ۽ سندس راهه ۾ گهڻا خطرا آهن، ان ڪري انهيءَ لاثانيءَ ۽ بي بها عمر عزيز گذارڻ لاءِ (معرفت جي) شراب جو پيالو پيئڻ گهرجي.

3. هن دنيا ۾ رڳو آءٌ ئي بي عمليءَ سبب ملول ۽ رنج نه آهيان، بلڪ عالم به پنهنجي بي عمل علم سبب ملول ۽ رنجيده آهن.

شاعر پنهنجي هن دنيا ۾ بي عمليءَ ۽ لاحاصل زندگيءَ کي ڏسندي چوي ٿو ته صرف آءٌ اڪيلو غمگين ڪونه آهيان، بلڪ ڪيترائي عالم ۽ دانشمند ماڻهو علم جي باوجود ان تي عمل نٿا ڪن، يعني بي عمل رهن ٿا، ان ڪري اهي به افسرده ۽ ملول رهن ٿا.

4. جيڪڏهن عقل جي اک سان زماني جي پرآشوب رهگذر کي ڏسين ته هيءَ سارو جهان ۽ ان جو ڪاروبار بيڪار ۽ غير پائدار آهي. يعني هيءَ دنيا فاني آهي، جنهن ۾ رڳو تڪليفون ۽ بيقراري آهي (ان ڪري عقل کان ڪم وٺ ۽ ان تي اعتبار ڪر)
5. چنڊ جهڙي چهري واري (محبوب جي سهڻن) وارن کي ماڻي وٺ ۽

اهو نہ سوچ تہ سياڳ ۽ نياڳ اصل ۾ زهره ۽ زحل (ستارن) جي اثر سببان آهن.

هتي شاعر عاشق کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ تون پنهنجي دل مان اهو وهم ڪڍي ڇڏ تہ خوشقسمتي يا بدقسمتي ستارن جي گردش جي اثر سبب آهي، بلڪ معشوق جي زلفن سان خوشي ماڻڻ ۾ آهي، (جو اهڙو وقت وري ملي نہ ملي).

6. (اي محبوب!) منهنجي دل کي اها اميد هئي تہ تنهنجي چهري جو درشن ٿيندو (يعني تو سان وصال ٿيندو)؛ پر موت زندگيءَ جي راهہ ۾ هڪ رهزن مثل آرزوئن جو خاتمو آڻيو ڇڏي (۽ تنهنجي وصال جي راهہ ۾ حائل ٿيو وڃي).

7. ازل جي تقدير جي ڪري بدبختن (ڪاري ڀاڳ وارن، نياڳن) جو چهرو ڌوئڻ سان اڇو نہ ٿو ٿي سگهي، اها مثل مشهور آهي.

حافظ هن شعر ۾ چوي ٿو تہ اها مشهور ڳالهہ آهي تہ جيڪي آدجڳاد کان بدبخت آهن، اهي ڪنهن بہ ريت خوش بخت (سياڳا) نہ ٿا ٿي سگهن، ڀلي اهي ڪيڏي بہ ڪٺي ڪوشش ڪن.

8. هرهڪ پيڙهہ (بنياد) جا تون ڏسين ٿو خلل واري آهي، سواءِ محبت جي، جنهن ۾ ڪوبہ خلل ڪونهي. مطلب تہ حق جي محبت (عشق) کان سواءِ باقي ڳالهيون بي بنياد آهن.

9. هن کي ڪنهن وقت بہ هوش حواس ۾ ڪين ڏسندو ڇاڪاڻ تہ حافظ ازل کان ابد تائين-الستي مست آهي.

معنيٰ تہ حافظ ازل کان معرفت جي شراب جو پيئندڙ ۽ سرمست آهي، ان ڪري هو هر وقت معشوق جي ذات ۾ مست ۽ گم آهي ۽ ڪنهن وقت بہ هوش ۾ اچڻ نٿو چاهي.

غزل_69

1. دل دو نیم شد و دلبر بہ ملامت برخاست
گفت با ما منشین کز تو سلامت برخواست

2. کہ شنیدی کہ درین بزم دمے خوش بنشست
کہ نہ در آخرِ صحبت بہ ندامت برخاست

3. شمع گرزان لبِ خندان بزبان لافے زد
پیشِ عشاق تو شبہا بغرامت برخاست

4. در چمن بادِ بہاری، زِ کنارِ گل و سرو
بہواداری آن عارض و قامت برخاست

5. مست بگذشتی وَ از خلوتیانِ ملکوت
بہ تماشائے تو آشوبِ قیامت برخاست

6. پیش رفتار تو پابرنگرفت از خجلت
سرو سرکش، کہ بناز از قد و قامت برخاست

7. حافظ این خرقہ بیند از مگر جان ببری
کاتش از خرمن سالوسِ و کرامت برخاست

ترجمو:

1. منهنجي دل ڀـ اڌ تي وئي آهي ۽ محبوب مون وٽان رنج ٿي ويو آهي، چيائين تـ اسان سان گڏ نـ ويهـ. ڇو جو تو وٽان سلامتي هلي وئي آهي.
2. تو ڪڏهن ٻڌو آهي تـ ڪوبـ هن محفل ۾ محض دم آرام سان/خوش ويٺو هجي ۽ آخر ۾ هن صحبت مان ندامت ۽ شرمندگيءَ سان نـ ويو هجي.

شارحن هن بيت جي مفهوم کي غالب جي هن سٽ ۾ ڏٺو آهي:

"جو تيري بزم سي نڪلا، سو پريشان نڪلا."

3. جيڪڏهن شمع اها ٻٽاڪ هنئي تـ محبوب جي ڪلنڌڙ چپن سان سندس ڪا برابري آهي، تـ ڪيس ان ڏوهـ جي سزا ۾ تنهنجي عاشقن جي سامهون سڄي رات بيهي ٻرڻو پيو.
4. هيءَ جيڪا باغ ۾ بهار جي هير لڳي رهي آهي، اها منهنجي محبوب جي (ڏگهي) قد ۽ (گلابي) ڳلن جي ڪري آهي، نـ ڪي سرو ۽ گلاب (جي گلن) جي ڪري.

معنيٰ تـ عاشق کي سموري باغ جي سونهن ۽ بهار جي هوا جي خوشبوءِ جو ڪارڻ اتي موجود سرو ۽ گلاب جا گل نـ، پر (ڏگهي) قد ۽ (گلابي) ڳلن واري محبوب جو وجود ٿو محسوس ٿئي.

5. (اي محبوب!) جڏهن تو جهڙو مست هتان لنگهيو (۽ پنهنجو جلوو ڏيکاريئـ تـ تنهنجو حسن ڏسي)، آسمان جا ملائڪ پنهنجي خلوت مان توکي ڏسڻ لاءِ اٿيا تـ (تنهنجي تحسين ۾) قيامت جو شور مچي ويو.
6. (اي محبوب!) تنهنجي قدمن جي رفتار جي اڳيان تـ پنهنجي ڏگهي قد تي ناز ڪندڙ سروَ جو وڻ بـ شرمندو ٿي ويو ۽ قدم ڄمائي بيهي نـ سگهيو.
7. اڙي حافظ! تون پنهنجي اها (فقيراڻي) گودڙي لاهي اڇلائي ڇڏ، تـ شايد تنهنجي جان بچي وڃي، ڇاڪاڻ تـ (دنيا جي) ڌوڪي ۽ فريب جي گهٽائيءَ سببان هر طرف باهـ پئي ٻڙڪي.

□

غزل_70

1. روئے تو کس ندید و ہزارت رقیب ہست
در غنچہء ہنوز و صدت عندلیب ہست

2. گر آمدم بہ کوئے تُو چندان غریب نیست
چون من درین دیار ہزاران غریب ہست

3. ہر چند دورم از تو کہ دو راز تو کس مباد
لیکن امیدِ وصل تو ام عنقریب است

4. در عشق خانقاہ و خرابات شرطِ نیست
ہرجا کہ ہست پرتوِ روئے حبیب ہست

5. آنجا کہ کارِ صومعہ را جلوہ میدہد
ناقوس و دیر و راہب و نامِ صلیب ہست

6. عاشق کہ شد کہ یار بحالش نظر نکرد
ای خواجہ درد نیست وگر نہ طبیب ہست

7. فریاد حافظ این ہمہ آخر بہر زہ نیست
ہمہ قصہء غریب و حدیثے عجیب ہست

ترجمو:

1. (اي منهنجا محبوب) اڃا ته تنهنجو منهن ڪنهن به ڪونه ڏٺو آهي، پر تنهنجا ٻيا به عاشق (منهنجا رقيب) هزارين آهن. تون ته اڃا مکڙيءَ ۾ بند آهين، پر سوين بلبليون تنهنجون (شيدائي) آهن.

معنيٰ ته اڻ ڏٺي محبوب جا سوين هزارين عاشق آهن جنهن جيڪو اڃا پردي ۾ آهي، ۽ پنهنجو جلوو ڪونه ڏيکاريو اٿس، پر سندس ساراه ڪندڙ بلبلن جو به ڪو محدود انگ ڪونهي.

2. جيڪڏهن آءٌ تنهنجي گهٽيءَ ۾ آيو آهيان ته ان ۾ عجب جي ڪا ڳالهه ڪانهي، ڇو جو هن شهر ۾ مون جهڙا ته هزارين ٻيا به مسافر آهن (جيڪي تنهنجي ديدار جا پياسا آهن).

3. جيتوڻيڪ آءٌ توکان ڏور آهيان، پر خدا ڪري توکان ڪو ڏُور نه هجي پر تنهنجي وصل جي اُميد مون کي ويجهي آهي.

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏور به اوڏا سپرين.
(شاهه)

4. عشق ۾ ته خانقاه ۽ شرابخاني جو ڪو شرط ڪونهي (ڇو ته) منهنجي حبيب جي چهري جو عڪس ته هر هنڌ ۽ هرجاءِ تي موجود آهي.

هي صوفيانو خيال آهي، جيڪو فارسي شاعرن وٽ عام آهي.

5. اهڙي جاءِ جتي هر وقت عبادتن جي عمل جي ڪري رونق آهي، اتي گهنڊ، بتخاني، پوڄاريءَ ۽ صليب جو پڻ نالو آهي.

معنيٰ ته صوفين جو جلوو هجي يا راهبن جي عبادت، ٻنهي جي منزل ساڳي آهي (جيڪڏهن ان ۾ سچائي ۽ خلوص هجي ته)

6. اهڙو ڪهڙو عاشق هوندو جنهن تي سندس يار (محبوب) نظر نه وڌي هجي. اڙي خواجه (حافظ)! تو وٽ اهڙو درد ئي ڪونهي، نه ته طبيب ته موجود آهي.

معنيٰ ته سچي عاشق وٽ اهو عشق جو درد، اهو گوندر هئڻ ضروري آهي، جيڪو سندس محبوب کي متاثر ڪري، تڏهن ئي

اهو طبيب ان درد جو درمان ڪندو. سچو عشق ڪرڻ واري ٿي تہ محبوب ڪرم جي نظر ڪندو آهي.

7. حافظ جيڪڏهن تو دانهن ڪئي ۽ فرياد ڪيو تہ ان ۾ ڪهڙي خرابي آهي! اها عجيب ڪهاڻي آهي ۽ نادر قصو بہ آهي.

هن شعر جي شارحن وضاحت ڪندي لکيو آهي تہ عاشق جي ڪهاڻي ٻڌي ٻڌندڙن کي ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ چيائون تہ اي حافظ! تنهنجي قصي جهڙو عجيب قصو ۽ داستان اسان اڳ ۾ ڪونہ ٻڌو جنهن ۾ عاشق کي ايتريون تڪليفون آيون هجن.

◆

غزل_71

1. ساقیا آمدنِ عید مبارکبادت
وان مواعید کہ کردی نرود ازیادت

2. در شگفتم کہ درین مدتِ ایامِ فراق
برگرفتی ز حریفان دل و دلِ میدادت

3. برسان بندگیِ دختر رز گو بدر آیَ
کہ دمِ ہمتِ ما کر در بند آزادت

4. شادیٔ مجلسیان در قدم و مقدم تست
جائے غم باد ہرآن دلِ کہ نخواہد شادت

5. چشم بددور کزین تفرقہ خوش بازآورد
طالعِ نامور و دولتِ مادرزادت

6. شکر ایزد کہ ازین بادِ خزان رُخنہ نیافت
بوستانِ سمن و سرو گل و شمشادت

7. حافظ از دست مدہ صحبتِ آن کشتیِ نوح
ورنہ طوفانِ حوادث ببرد بنیادت.

ترجمو:

1. اي ساقي! توکي عيد جو اچڻ مبارڪ هجي، اهي واعدا، جيڪي تو اسان سان ڪيا، ڪٿي اهي تون وساري نه ڇڏجان.

صوفي شاعر مخفي لفظن ۾ چوي ٿو ته، اي ساقي ۽ منهنجا مرشد، وصال جي خوشي ۽ عيد توکي مبارڪ هجي، پر اسان عاشقن کي نه وِسارجان.

2. مون کي عجب آهي ته جدائيءَ ۽ فراق جي ڏينهن واري عرصي ۾ تون حريف عاشقن کان دل وٺڻ ۽ دل ڏيڻ جي ڪم ۾ ڇو رڌل هئين؟

➢ مواعيد: جمع ميعاد: بمعنيٰ واعدو ڪرڻ: واعدي جي جاءِ، واعدي جو وقت.

يعني تنهنجي واعدو هو ته رمضان گذرڻ تي شراب ملندو هاڻي ته عيد اچي وئي آهي. پنهنجو واعدو ياد ڪر ۽ شراب جو جام ڏي: عيد ۽ مواعيد ۾ تجنيس زائد ڪم آندي وئي آهي.

3. (اي ساقي!) انگورن جي ڌيءَ (شراب) جي خدمت ۾ اسان جي طرفان هٿ ادب جا ٻڌي چئو ته هاڻي ٻاهر نڪري اچي، ڇو جو اسان جي همت ۽ دم سان ان جا بند آزاد ٿيا آهن.

هن شعر ۾ هڪڙو ڳوڙهو خيال آهي- انگورن جو رس يا عرق جيستائين انگورن ۾ آهي ته گويا قيد ۾ آهي، اهي ڪامل عارف آهن، جيڪي حقيقت جو شراب پي، جڻ ته ان کي قيد ۽ بند مان آزاد ٿا ڪن.

4. (اي ساقي!) مجلس ۾ حاضر (عاشقن) جي شادماني يا خوشي تنهنجي قدمن جي آمد جي ڪري آهي (تنهنجي اچڻ جي سبب آهي) ۽ جيڪا دل تنهنجي طلب نه ڪري، اها غم ۽ اندوهه جو مڪان ٿيو وڃي.
5. چشم بد دور يعني (دشمنن جي) شال نظر نه لڳي، هجر ڪانپوءِ وري خوشي موٽي آئي آهي، جيڪا تنهنجي پنهنجي بلند اقبال نصيب ۽ خانداني دولت جي ڪري ممڪن ٿي آهي.
6. خُدا جو شڪر آهي، جو هن خزان جي هوا جي ڪري تنهنجي سمن، سرو، گل ۽ شمشاء جي باغ (حسن) کي ڪو نقصان نه پهتو.

- ➢ رخنہ سوراخ: عيب، فساد، نقصان.

مطلب تہ خدا جو شڪر آهي، جو تنهنجي حسن جي باغ کي خزان کو ڇيهو نہ رسايو.

7. اي حافظ! تون پنهنجي هٿن مان حضرت نوح جي ٻيڙيءَ جي دولت نہ ڇڏجان، نہ تہ مصيبتن ۽ حادثن جو طوفان تنهنجا بنياد اکيڙي ڇڏيندو.

معنيٰ تہ جيئن حضرت نوح، عشق جي دولت سان پنهنجي قوم کي مصيبتن کان ڇوٽڪارو ڏياريو هو، تيئن تون بہ پنهنجي سچي عشق جي دولت کي هٿيڪو رک، نہ تہ هي دنيا جا حادثا، ڏک ۽ تڪليفون تنهنجي وجود کي لوڏي رکندا.

□

غزل_72

1. ساقی بیار باده کہ ماهِ صیام رفت
در ده قدح کہ موسمِ ناموس و نام رفت

2. وقتِ عزیز رفت بیا تا قضا کنیم
عمرے کہ بے حضورِ صراحی و جام رفت

3. در تابِ توبہ چند توان سوخت ہم چو عود
می ده کہ عمر در سر سودائے خام رفت

4. مستم کن آن چنان کہ ندانم ز بیخودی
در عرصہء خیال کہ آمد کدام رفت

5. بر بوئے آن کہ جرعہ و جامِ بما رسد
در مصطبہ دعائے تو ہر صبح و شام رفت

6. دل را کہ مرده بود حیاتے ز نو رسید
تا بُوئے از نسیمِ میش در مشام رفت

7. زاہد غرور داشت سلامت نہ برد راه
رند از رهِ نیاز بہ فرالسلام رفت

8. نقد دلے کہ بود مرا صرف بادہ شد
قلبِ سیاہ بود ازآن در حرام رفت

9. دیگر مکن نصیحت حافظ کہ رہ نیافت
گم گشتۂ کہ بادۂ عشقش بکامِ رفت

ترجمو:

1. اي ساقي! شراب کڻي اچ، ڇو تہ روزن جو مهينو (رمضان) وڃي چڪو آهي، (منهنجو) پيالو ڀري ڏي، ڇاڪاڻ تہ پارسائي ڏيکارڻ ۽ ناليِ ناموس واري موسم بہ ختم ٿي چڪي آهي.
معنيٰ تہ ظاهري عبادتن جو وقت گذري ويو آهي، هاڻي بدنامي يا نيڪناميءَ جي پرواهہ بہ ناهي، اچو تہ شرابِ معرفت پيون.
2. اهو پيارو وقت گذري ويو، تون اچ تہ اها عمر جيڪا جام ۽ صراحيءَ کانسواءِ گذري وئي، ان جي قضا ادا ڪريون.
3. تون مون کي اهڙيءَ طرح سان مست ڪري ڇڏ، جو (آئون پاڻ بہ) ان بيخوديءَ جي عالم ۾ اهو نہ سمجهي سگهان، تہ انهيءَ خيال جي ان ميدان ۾ ڪير آيو ۽ ڪير ويو!
➢ عرصہ: ميدان
4. انهيءَ آس ۾ تہ شايد جام مان مون کي بہ ڪو ڏُڪ ملي پوي، (آءٌ) صبح ۽ شام جو شرابخاني ۾ تنهنجي لاءِ دعا گهرندو آهيان.
➢ بربوي: اُميد ۾ يا آس ۾.
5. هن جي دل بنهہ مرده هئي، جنهن کي (ان وقت) نئين زندگي ملي، جڏهن سندس دماغ ۾ شراب جي بوءِ سان ڀريل هوا پهتي.
➢ مشام: بوءِ
6. زاهد کي تڪبر ۽ غرور هو انهيءَ ڪري هو سلامت نہ ويو (معنيٰ کيس نجات نہ ملي) ۽ رند پنهنجي نياز ۽ نوڙت جي رستي سلامتيءَ جي شهر (بهشت) ۾ پهچي ويو.
➢ دارالسلام: بهشت ڏانهن اشارو

7. منهنجي دل جي جيڪا نقدي (دولت) هئي، سا تہ شراب ۾ خرچ ٿي وئي، (ڇو تہ) اها ڪاري هئي، ان ڪري حرام ۾ هلي وئي.

8. عود وانگر آخر ڪيستائين توبہ جي تپش ۾ سڙندا رهنداسين، شراب کڻي اچ، ڇاڪاڻ تہ سڄي ڄمار (ڪنهن) خام خيالي (اجاين خيالن) ۾ گذري وئي.

- تاب توبہ: آتشِ توبہ يا توبہ جي تپش
- سوداءِ خام: خام خيالي، اجايا خيال.

شارحن جو خيال آهي تہ هن شعر ۾ ڪامل عارفن ڏانهن اشارو آهي، جيڪي جڏهن عبادت نہ ڪن تہ کين تڪليف ٿيندي آهي، جنهن کي شاعر عود وانگر سڙڻ سان تشبيهہ ڏني آهي.

9. اي حافظ هاڻي وڏيڪ نصيحت نہ ڪر، ڇاڪاڻ تہ جنهن گمراهہ جي اندر عشق ۽ شراب هليا وڃن، انهن کي ڪا راهہ نہ ملندي آهي (سنئين واٽ تي ڪونہ هلندا آهن)

- رهِ نيافت: راهہ نہ ملڻ، سنئين واٽ تي نہ هلڻ.

□

غزل_73

1. صبا اگر گذری افتدت بکشورِ دوست
بیار نفخۂ از گیسوئے معنبرِ دوست

2. بجانِ او کہ بشکرانہ جان برافشانم
اگر بسوئے من آرے پیامے از برِ دوست

3. وگر چنانچہ دران حضرتت نباشد بار
برائے دیدہ بیاور غبارے از درِ دوست

4. من گدا و تمنائے وصل او ہیہات
مگر بخواب ببینم جمال و منظرِ دوست

5. دلِ صنوبریم ہمچو بیدِ لرزان ست
ز حسرتِ قد و بالائے چون صنوبرِ دوست

6. اگرچہ دوست بچیزے نمی خرد مارا
بہ عالمے نفروشیم موئے از سرِ دوست

7. چہ باشد ار شود از قیدِ غم دلش آزاد
چو ہست حافظِ مسکین غلامِ چاکرِ دوست

ترجمو:

1. اي صبا (صبح جي هير)! جيڪڏهن تنهنجو گذر دوست جي سرزمين وٽان ٿئي، تہ يار جي سُرهن وارن جي سرهاڻ ضرور کڻي اچجان.

≻ نفخہ: خوشبودار هوا

≻ معنبر: عنبر واري، خوشبوءِ (عطر واري سرهاڻ)

2. (اي هوا!) مون کي قسم آهي هن جي زندگيءَ جو تہ جي تون منهنجي يار جو پيغام مون وٽ کڻي اچين، تہ ان جي شڪراني ۾ آءٌ پنهنجي زندگي بہ نثار ڪري ڇڏيان.

≻ جان بر افشانم: جان نثار ڪندس

3. جيڪڏهن تنهنجي سندس حضور ۾ پهچ نہ ٿي سگهي تہ تون منهنجي اکين لاءِ سندس در جي خاڪ پاڻ سان کڻي اچجان (تہ جيئن انهيءَ کي سرمي وانگر اکين ۾ وجهي خوش ٿي سگهان.)

پرينءَ جي پيرن جي پٽي يا خاڪ، سرمي وانگر اکين ۾ وجهڻ جو تصور مجازي شاعريءَ ۾ اڪثر ملي ٿو شاهہ لطيف بہ هڪ کان وڌيڪ جاين تي اهو تصور ڏنو آهي.

ڪريان سُرمو سهي اکين جو خاص پريان جي خاڪ.

(شاهہ)

4. آئون فقير تہ هن جي وصل جو تمنائي آهيان، پر افسوس (اهو محال آهي) جو شايد (رڳو) خواب ۾ ئي پنهنجي دوست جي حسن ۽ جمال جو نظارو ڪري سگهان.

≻ هيهات: محال آهي، پري آهي (تشبيهہ طور)

5. منهنجي صنوبر جهڙي دل بيد (جي لڪڻ) وانگر پئي ڏڪي (جنهن کي)، پنهنجي صنوبر جهڙي دوست جي بلند ۽ ڊگهي قد جي طلب ۽ حسرت آهي.

6. جيتوڻيڪ منهنجو دوست مون کي ڪنهن بہ (سستي) شيءِ جي عيوض خريد نٿو ڪري، پر اسين تہ ان يار جي مٿي جي هڪ وار کي پوري جهان جي عيوض بہ نہ وڪڻنداسين.

7. جيڪڏهن هن جي دل غم جي قيد مان آزاد بہ ٿي وڃي تہ ڇا ٿيندو ڇو تہ ويچارو حافظ تہ پنهنجي دوست جو غلام ۽ نوڪر آهي.

غزل_74

1. غمش تا در دلم ما واگرفتہ است
سرم چون زلفِ او سوداگرفتہ است

2. لبِ چون آتشش آبِ حیات ست
ازان آب آتشے درِما گرفتہ است

3. ہمائے ہمّتم عمریست کز جان
ہوائے آن قدِ بالا گرفتہ است

4. شدم عاشق ببالائے بلندش
کہ کارِ عاشقانِ بالا گرفتہ است

5. چو ما در سایہء الطاف اوئیم
چرا او سایہ ا ز ما وا گرفتہ است

6. نسیم صبح عنبر بو ست امروز
مگر یارم رہِ صحرا گرفتہ ست

7. ز دریائے دوچشم گوہرِ اشک
جہان در لوٗلوٗ لالا گرفتہ است

8. حدیثِ حافظ اے سرو سمن بو
بوصفِ قدّ تو بالا گرفتہ است

ترجمو:

1. جڏهن کان هن جي غم منهنجي دل کي پنهنجي گرفت ۾ ورتو آهي، (تڏهن کان) منهنجي مٿي بہ سندس (پريشان) زلفن وانگر ئي پريشاني جهلي ورتي آهي.
2. هن جا ڳاڙها چپ، جيڪي آب حيات جيان آهن، انهيءَ آب حيات منهنجي دل ۾ باهہ ٻاري ڇڏي آهي.
3. ڇمار گذري آهي تہ اسان جي همت جو هما دل ۽ جان سان هن دراز قد (محبوب) جي محبت ۾ اڏامندو وتي.

معنيٰ تہ شاعر پنهنجي محبوب جي محبت ۾ وڏي همت ۽ حوصلي سان دل ۽ جان سان وٽس رسائي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشان آهي.

4. آءُ هن جي بلند (ڊگهي) قد تي عاشق ٿيس، ڇو تہ عاشقن جو ڪم ئي آهي بلنديءَ تي پهچڻ.

هن شعر ۾ بہ صوفياڻو خيال موجود آهي، تہ طالب پنهنجي (حقيقي) محبوب جي وڏائي ۽ اُوچائيءَ سبب ان تي عاشق آهي ۽ سچن سالڪن جو تہ اهو ئي طريقو آهي تہ هو پاڻ ان معرفت يا اُوچائيءَ تائين رسائي حاصل ڪن.

5. اسين تہ هن جي لطف ۽ عنايت جي سايي هيٺ آهيون، تہ پوءِ آخر الائي ڇو هن (محبوب) اسان تان پنهنجو سايو (پاڇو) هٽائي ڇڏيو آهي.
6. اڄ تہ صبح جي هير عنبر (عطر) وانگر سرهاڻ پئي پکيڙي، شايد منهنجو يار صحرا جي رستي ڏانهن ويو آهي.
7. منهنجين ٻنهي اکين مان (وهندڙ) درياهہ مان نڪرندر لڙڪن جي موتين، سڄي جهان کي روشن ۽ چمڪندڙ موتين سان ڀري ڇڏيو آهي.
8. اڙي سمن جي خوشبوءِ وارا سروَ تنهنجي بلند قد جي ساراهہ ڪرڻ جي ڪري حافظ جا شعر بہ وڏي مرتبي وارا ٿي پيا آهن.

□

غزل_75

1. صبحدم مرغِ چمن با گُلِ نو خاستہ گفت
ناز کم کن کہ درین باغ بسی چون تو شگفت

2. گُل بخندید کہ از راست نہ رنجیم ولے
ہیچ عاشق سخنِ سخت بمعشوق نہ گفت

3. گر طمع داری ازان جامِ مرصع مے لعل
دُر و یاقوت بنوکِ مژہ ات باید سفت

4. تا ابد بوئے محبت بہ مشامش نرسد
ہر کہ خاکِ درِ میخانہ برخسار نرفت

5. در گلستانِ ارم دوش چو از لطفِ ہوا
زلفِ سنَبل ز نسیمِ سحرے می شفت

6. گفتم اے مسندِ جم جامِ جہان بینت کو
گفت افسوس کہ آن دولتِ بیدار نجفت

7. سخنِ عشق نہ ست کہ آید بزبان
ساقیا! مئے دہ و کوتاہ کن این گفت و شنفت

8. اشک حافظ خرد و صبر بدریا انداخت
چه کند سوزِ غمِ عشق نیارست نهفت

ترجمو:

1. صبح جي وقت باغ جي پکيءَ (بلبل) نئين ٽڙيل گل کي چيو ته تون (پاڻ تي) ايترو ناز نه ڪر، ڇو ته هن باغ ۾ ٻيا به ڪيترائي گل تو وانگر کِڙي ۽ کِلي چڪا آهن.

هن شعر لاءِ حافظ جي شارحن لکيو آهي ته اهو تمام ڳوڙهو شعر آهي، جنهن ۾ گل ۽ بلبل جو مڪالمو حقيقت ۾ انسان لاءِ هڪڙو وڏو سبق آهي، جنهن جو مطلب آهي ته انسان کي هن دنيا ۾ غرور ۽ تڪبر نه ڪرڻ گهرجي، ڇو جو ڪيترائي وڏا وڏا متڪبر ماڻهو اڳ ۾ ٿي گذريا آهن پر اڄ اهي خاڪ ۾ ملي چڪا آهن. اها شرح پڙهي شاهه لطيف جو هي بيت ياد ٿو پوي:

جا پون پيرين مون، سا پون مٿي سڄڻين،
ڏگ لتبا ڏوڙ ۾، ايي ڏٺاسون،
ڏينهن مڙيئي ڏون، اٿي لوچ لطيف چئي.

- نوخاسته: نئون ٽڙيل
- مرغ چمن: بلبل- باغ جو پکي

2. گل (تنهن تي) کِلي چيو ته آءٌ سچي ڳالهه تي ناراض ته ڪونه ٿو ٿيان، پر ڪنهن سچي عاشق اهڙي ڪڙي/تلخ ڳالهه پنهنجي معشوق سان ڪڏهن ڪانه ڪئي هوندي
3. جيڪڏهن توکي هن سهڻي سينگاريل جام مان ڳاڙهو شراب پيئڻ جي لالچ آهي، ته پوءِ توکي پنهنجي اکين جي پنبڻين مان موتي ۽ ياقوت (ڳوڙها وهائي) پروئڻ گهرجن.

- جام مرصع: سينگاريل پيالو (هتي استعارو آهي، معشوق جا سهڻا لعل چپ ۽ وات)
- سفت: پروئڻ (موتين جي لڙي ناهڻ)

4. (اهڙي ماڻهوءَ جي) دماغ ۾ ابد تائين عشق جي خوشبوءِ ڪانه پهچندي،

جنهن شخص پنهنجي ڳلن سان مئخاني جي در جي خاڪ نہ ميڙي هوندي.

هتي مئخاني مان شاعر جي مراد عارف ڪامل جي رهڻ جي جاءِ آهي.

5. ڪالهہ رات جو هوا جي مهربانيءَ سان ارم جي باغ ۾ صبح جي ٽڏڙي هير سنبل (جهڙي منهنجي محبوب) جا وار وکيري ڇڏيا هئا.

➢ گلستان ارم: روايت آهي تہ ارم نالي هڪ باغي بزرگ ڪي وقت جي حاڪمن شيراز ۾ روڪي ڇڏيو هو. هن شعر ۾ حافظ ان ڏانهن اشارو ڪيو ٿو پائڻجي.

6. مون چيو تہ اي جمشيد (بادشاهہ) جي تخت واري جاءِ! تنهنجو دنيا ڪي ڏسڻ وارو پيالو ڪٿي آهي؟ تہ هن وراڻيو تہ افسوس! اها سجاڳ ڪندڙ دولت (پاڻ) سمهي رهي آهي.

➢ مسند جم: جمشيد بادشاهہ جو تخت جام جم: يا جام جهان نما ـ جمشيد جي ان پيالي کي چوندا آهن، جنهن ۾ هو سڄي جهان جو عڪس ڏسي سگهندو هو.

7. عشق جي ڳالهہ اهڙي ڪانهي، جنهن (جي وصف) کي زبان سان بيان ڪري سگهجي، اي ساقي! شراب ڏي (تہ پيون) باقي ڳالهہ ٻولهہ کي گهٽائي ڇڏ.

8. حافظ جي لڙڪن، سندس صبر ۽ عقل کي درياهہ ۾ لوڙهي ڇڏيو آخر هو ٻہ ڇا ڪري، جو عشق جي درد جي دانهن کي لڪائي نہ سگهيو.

➢ نيارست (نہ يارست): يا 'رستن' جي معنيٰ آهي، توانائي، طاقت هئڻ، ان ڪري 'نيارفت' جي معنيٰ ٿيندي: 'نہ ڪري سگهڻ'.

❑

غزل_76

1. تا سر زلف تو در دستِ نسیم افتاده است
دلِ سودا زده از غصّہ دو نیم افتاده است

2. چشمِ جادوئے تو در عین سوادِ سحر ست
این قدر ہست کہ این نسخہ سقیم افتاده است

3. در خمِ زلفِ تو آن خال سیہ دانی چیست
نقطہ دوده کہ در حلقہ جیم افتاده است

4. سایہءِ سرو تو بر قالبم اے عیسیٰ دم
عکس روحیست کہ ہر عظمِ رمیم افتاده است

5. زلفِ مشکین تو در گلشنِ فردوس عذرا
چیست طاؤس کہ در باغِ نعیم افتاده است

6. دلِ من در ہوس روئے تو اے مونسِ جان
خاک راہیست کہ در پائے نسیم افتاده است

7. ہمچو گرد این تن نتواند برخاست
از سر کوئے توزان رو کہ عظیم افتاده است

8. آن کہ جز کعبہ مقامش نہ بد از یادِ لبت
بر درِ میکده دیدم کہ مقیم افتاده است

9. حافظ گم شده را باغمت اے جانِ عزیز
اتحادیست که از عهدِ قدیم افتاده است

ترجمو:

1. جڏهن ڪان تنهنجي وارن جي ڇڳ صبح جي هير جي هٿ لڳي آهي (تڏهن ڪان منهنجي) سودائي دل ڪاوڙمان ٻه اڌ ٿي وئي آهي.
   - سودا زده: سودائي،
   - دو نيم: ٻه اڌ
2. تنهنجيون جادوئي اکيون عين فريب ڏيندڙ آهن ۽ اها حقيقت آهي ته اهو فريب ايترو اثرائتو ڪونهي.

هن شعر ۾ "سواد سحر" منجهائيندڙ آهي. هڪڙا شارح ان کي جادوءَ جو اثر ٿا چون ته ٻيا نيراڻ ۽ ڪاراڻ مائل پرهه ڦٽيءَ جي وقت ڏانهن اشارو ٿا چون. سو ان ڪري جو 'سحر' ۽ 'سَحِر' جون معنائون مختلف آهن ۽ ديوان ۾ اعرابون ڏنل ڪين آهن.

ديوان حافظ مترجم مولانا قاضي سجاد حسين ۽ 'لسان الغيب' جلد اول مؤلف مير ولي الله اديب، ٻنهي 'سحر' يعني 'جادو' معنيٰ ڪئي آهي. (ت. ج)

- سَحَر: صبح، پرهه ڦٽيءَ جي مهل
- سِحِر: جادو فريب،
- نسخه سقيم: قاتل يا ڪمزور نسخو بيمار- 'نسخه سقيم' جي استعمال کي ڏسندي هڪ شارح هيءَ معنيٰ ڪئي آهي.

تنهنجيون جادوئي اکيون حقيقت ۾ جادو ءَ جي ڪتاب مثل آهن. پر ائين ضرور آهي ته اهو ڪتاب جو نسخو بيمار (يا ڪمزور) آهي.

3. (اي محبوب) تون ڄاڻين ٿو ته تنهنجن ڪارن وارن جي گهيري ۾ (تنهنجي چهري جو) اهو ڪارو تر ڇا آهي، اهو 'ج' اکر جي حلقي ۾ پيل نقطي مثل آهي.

هن شعر ۾ اها نرالي تشبيهه ڏنل آهي، جيئن شاهه ڀٽائيءَ جي هڪ بيت ۾ 'لام ۽ الف' کي گڏي لکيل "لا" کي محبوب سان هڪ ٽيڻ واري تشبيهه طور ڪتب آندل آهي.

'لائي لام الف سين، ڪاتب لکي جيئن،'

- خال سيہ: ڪارو تر
- نقطہ دوده: ڪارو نقطو

4. (اي معشوق) تنهنجي ڊگهي قد جو پاڇولو منهنجي جسم مٿان (ائين آهي جيئن) حضرت عيسيٰ جو ساهہ ڦوڪڻ، ۽ هڪ ڪوڪلي هڏن (جي بت) مٿان جڻ تہ سندس روح جو عڪس پيو آهي.

هن شعر جو تفسير ڪجي تہ معنيٰ ٿيندي تہ عاشق جي مٿان معشوق جي ڊگهي سروَ قد جو پاڇولو پوڻ سان جڻ تہ هن جي بيجان هڏن ۾ حضرت عيسيٰ پنهنجو دم ڦوڪي ڇڏيو آهي.

5. (اي محبوب) تنهنجا مشڪ سان واسيل وار ۽ ڳل بهشت جي باغ ۾ (ائين آهن جيئن) هڪ مور نعمتن ڀريل باغ ۾ پيو گهمي.

- عذرا: چهرو، صورت
- باغِ نعيم: نعمتن وارو باغ

6. اي منهنجي دل جا دوست، منهنجي دل تنهنجي صورت جي هوَس (خواهش) ۾ جڻ تہ صبح جي هوا جي پيرن ۾ پيل خاڪ هجي.

7. (اي محبوب) مٽيءَ وانگر هي (مٽيءَ جو ٺهيل) خاڪي وجود تنهنجي گهٽيءَ مان ڪٽڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، ڇو تہ اهو ڏاڍي خراب نموني ڪريو (وڪريو) آهي.

- ڪوءِ تو: تنهنجي گهٽي يا ڪوچو

8. اهو شخص جنهن کي ڪعبي ڪانسوا ٻيو ڪجهہ بہ ياد نہ (هوندو) هو سو تنهنجي چپن جي ياد ۾ مئخاني جي دروازي تي ويهي رهيو آهي. هتي شاعر چوڻ چاهي ٿو تہ اي معشوق! جيڪو ماڻهو ايترو زاهد ۽ عابد هو جو هن کي ڪعبي ڪانسوا ٻي ڪا جاءِ نٿي سجهي، تنهنجي عشق ان جو اهڙو حال ڪيو آهي، جو هو شرابخاني جي در تي ويٺو آهي ۽ تنهنجي ڳاڙهن چپن جي لالي شراب جي سرخ رنگ ۾ پيو ڳولي.

9. اي منهنجا جان کان پيارا محبوب، هي وڃائجي ويل حافظ ازل کان (قديم عهد کان) تنهنجي غم سان سلهاڙيو پيو آهي.

هن شعر ۾ حافظ پنهنجو پاڻ کي محبوب جي عشق ۾ وڃايل وجود سڏي ٿو جيڪو وڏي عرصي کان سندس درد دل ۾ سانديو وتي.

□

غزل_77

1. بُلبلے برگِ گُلے خوش رنگ در منقار داشت
واندر آن برگ ونوا خوش نالہائے زار داشت

2. گفتمش در عین وصل این نالۂ و فریاد چیست
گفت ما را جلوہء معشوق دراین کار داشت

3. یاد اگر نشست با ما نیست جائے اعتراض
بادشاہِ کامران بود از گدایانِ عار داشت

4. عارفے کو سیر کرد اندر مقام نیستی
مست شد چون مستے از عالمِ اسرار داشت

5. در نمگیرد نیاز عجزِ ما با حسنِ دوست
خرم آن کہ نازنینان بختِ برخوردار داشت

6. خیز تا بر کلکِ آن نقاشِ جان افشان کنیم
کہ این ہمہ نقش عجب از گردشِ پرکار داشت

7. گر مرید راہ عشقے فکر بدنامی مکن
شیخ صنعان خرقہ رہنِ خانہ خمار داشت

8. وقت آن شیرین قلندر خوش که در اطوارِ سیر
ذکر تسبیح ملك در حلقهٔ زنار داشت

9. چشمِ حافظ زیرِ بام قصر آن حورى سرشت
شیوه جنّات تجرى تحتها النهار داشت

ترجمو:

1. هڪڙي بلبل جي چهنب ۾ هڪڙي خوش رنگ گل جي پنکڙي هئي، (تڏهن به) اها خوشيءَ جي اهڙي سبب جي باوجود آهون ۽ دانهون ڪري رهي هئي.

هتي شاعر جو مطلب اهو آهي ته عشق هڪ اهڙي ڪيفيت آهي، جنهن ۾ عاشق جي دل سدائين درد ۽ غم ۾ ٻڏل هوندي آهي، پوءِ ڀلي ڪٿي ڪيترا به خوشيءَ جا سبب ميسر هجن.

2. مون ان (بلبل) کي چيو ته وصل جي اهڙي (خوش ڪندڙ) حالت جي باوجود اهي آهون ۽ دانهون ڇا لاءِ؟ چيائين ته مون کان معشوق جي جلوي (حسن) اهو ڪم ڪرايو آهي (آهه ۽ زاريءَ جو)

➢ گفتمش: مون چيو

3. جيڪڏهن اسان جو يار اسان سان گڏ نه ويهي ته اعتراض جي ڳالهه ڪانهي، ڇاڪاڻ جو هو هڪ ڪامران بادشاهه آهي، جنهن کي (اسان) فقيرن کان نفرت آهي (يا ڪيس عار ٿو ٿئي)

4. اهڙو ڪامل عارف جنهن نيستي (يا عدم وجود) جي جاءِ جو سير ڪيو اهو اهڙيءَ ريت مست ٿي ويو جڻ ته هن کي عالم اسرار جي مستي هجي.

حافظ هن شعر ۾ صوفين ۽ عارفن جي ان مقام جو ڏس ٿو ڏئي، جڏهن اهي پنهنجي ذات جي نفي ڪري، پنهنجي هستيءَ کي وساري نيستيءَ جو سير ڪندا آهن، ته مٿن ڪيف ۽ جذب طاري ٿي ويندو آهي، جيڪو ان جاءِ تي ڳجهي راز معلوم ڪرڻ سبب کين حاصل ٿئي ٿو ۽ هو مست ٿي وڃن ٿا.

- **عالم اسرار:** ڳجھورِ راز جو جهان

5. اسان جو نیاز ۽ نوڙت اسان جي یار جي حُسن جي پیٽ ۾ کجھ بہ ناهي ۽ اهي خوش قسمت آهن، جن ناز وارن کان فائدو حاصل کيو.

6. اٿ تہ انهيءَ نقاش یا چٽ چٽيندڙ (محبوب) تان جان قربان کري ڇڏيون، جنهن هي سمورا نقش پنهنجي کلڪ جي ڦيري سان ٺاهيا آهن.

هن شعر ۾ شاعر ان حقيقي خالقِ دنيا تان جان فدا ڪرڻ جي ڳالھ ٿو ڪري، جنهن هڪ اشاري سان هي سمورو ماڻداڻ خلقيو آهي.

7. جيڪڏهن تون عشق جي واٽ جو مرید آهين تہ پو بدناميءَ ۽ ملامت جو ڊپ نہ ڪر. ڇاڪاڻ جو شيخ صنعان پنهنجي گودڙي شراب وڪڻ وارن وٽ گروي رکي ڇڏي هئي.

- **شيخ صنعان:** فارسي ادب ۾ معروف عشقيہ داستان جو ڪردار جنهن جو ذڪر فريد الدين عطار پنهنجي تصنيف 'منطق الطير' ۾ بہ ڪيو آهي، هي هڪ صوفي بزرگ هو جنهن کي هڪ عيسائي ڇوڪريءَ سان عشق ٿي ويو هو ۽ پوءِ هن زهد ۽ عبادت ڇڏي وڃي مئخاني جي راھ ورتي هئي. سو هن شعر ۾ حافظ شيرازيءَ ان جو حوالو ڏيندي چيو آهي تہ جيڪڏهن تون عشق جي راھ جو پانڌيئڙو آهين تہ بدناميءَ جي ڳڻتي ڇڏي ڏي، جيئن شيخ صنعان ڪيو هو ۽ پنهنجو ظاهري لباس لاهي خانہء خمار جو متوالو ٿي ويو هو.

8. انهيءَ قلندر (ڪامل درويش) جو وقت سٺو گذريو جنهن سلوڪ جي سفر جي طور طريقن ۾ (عيسائين جي) ڪمر بند جي گهيري ۾ رهندي مالڪ جي تسبيح ٿي پڙهي.

معنيٰ تہ انهي ڪامل درويش (شيخ صنعان) اسلام واري وضع ڇڏي، عيسائين واري روش اختيار ڪئي ۽ انهن جي حلقي ۾ رهندي محبوب جي ذڪر ۾ مشغول رهيو.

- **زنار:** مسيحين ۽ زردشتن سان لاڳاپو رکندي، انهن جي طريقي وارو ڪمربند پائڻ۔ استعارو ڪفر ۽ بي ديني ڪرڻ

9. انهيءَ حور جهڙي (محبوب) جي ماڙيءَ جي ٻاهران ڇڄهري جي هيٺ، حافظ جون اکيون اهڙن باغن وانگر آهن، جن جي هيٺان نهرون وهنديون هجن.

شارحن هن شعر کي قرآن جي ’سورة النسا‘ جي اصطلاح “جنات تجري” مان ورتل ڄاڻايو آهي، (سَند خِلهُم جَنّاتٍ تجري مِن تَحتِها الأنهارُ خالدِينَ فِيها ابدآ...)

□

غزل_78

1. بدام زلف تو دل مبتلائے خویشتن است
بکش بہ غمزہ کہ اینش سزائے خویشتن است

2. گرت ز دست برآید مراد خاطر ما
بہ بخش زود کہ خیرے برائے خویشتن ست

3. بہ جانت اے بتِ شیرین من کہ ہمچون شمع
شبانِ تیرہ مرادم فنائے خویشتن ست

4. چورائے عشق زدی یا تو گفتم اے بلبل
م کن کہ اینِ گل خُودرو برائے خویشتن ست

5. بہ مشکِ چین و چگل نیست حسنِ گل محتاج
کہ نافہ ہاش ز بند قبائے خویشتن ست

6. مرو بہ خانہء ارباب بے مروتِ دہر
کہ کُنج عافیت در سرائے خویشتن ست

7. بسوخت حافظ درِ شرط عشقِ جانبازی
ہنوز برسر عہد وفائے خویشتن ست

ترجمو:

1. تنهنجي زلفن جي دام ۾ دل پاڻمرادو وڃي ڦاٿي آهي، ان کي (پنهنجي اکين جي) ناز ۽ اشارن سان ختم ڪري ڇڏ، ڇاڪاڻ جو ان جي اها ئي سزا آهي.
2. جيڪڏهن تنهنجي هٿن سان منهنجي (دل جي) مراد پوري ٿيڻي آهي ته اها جلدي پوري ڪر، ڇو ته اها تنهنجي لاءِ به هڪڙي نيڪي آهي.
3. تنهنجي جان جو سنهن اي منهنجا منٺڙا (محبوب) ته شمع وانگر اونداهين راتين ۾ منهنجون مرادون پاڻمرادو فنا ٿي ويون آهن.
4. اي بلبل! جڏهن تو عشق جو ارادو ڪيو ته مون توکي چيو هو ته ائين نه ڪر، ڇو ته اهو پاڻمرادو ايرندڙ گل آهي ۽ صرف پنهنجي لاءِ آهي. معنيٰ ته تون گلن سان عشق جو ارادو نه ڪر، ڇو ته اهي صرف پنهنجي ذات لاءِ آهن، انهن کان ٻئي ڪنهن کي فائدو پهچڻ ڏکيو آهي.
5. گل جي خوبصورتي (۽ خوشبو) چين ۽ چگل (علائقا) جي محتاج ڪانهي، ڇو ته خود سندس لباس جي اندر مشڪ جي ٿيلهي آهي.

هتي هرڻ جي دن (نافه) ۾ مشڪ جي ٿيلهيءَ ڏانهن اشارو آهي.

➢ نافه: دن، مشڪ جي ٿيلهي جيڪا دن ۾ هوندي آهي.

➢ چگل: ترڪستان جو هڪ حُسن خيز شهر آهي، جتان جي هرڻ جي دُن جي مُشڪ مشهور آهي. (ت. ج)

6. زماني جي بي مروت ماڻهن جي گهر نه وڃ، ڇو ته تنهنجي لاءِ عافيت واري جاءِ پنهنجي گهر ۾ آهي.

هتي شاعر جو مطلب آهي ته بي مروت ۽ بي انصاف دنيادارن وٽ وڃڻ کان بهتر آهي. ته ماڻهو پنهنجي گهر جي محفوظ ڪنڊ ۾ ويٺو هجي.

7. حافظ عشق ۾ جان جي بازي لڳائڻ واري شرط کي نظر ۾ رکندي، پنهنجو پاڻ کي ساڙي ڇڏيو آهي. پرپوءِ به پنهنجي وفا جي وعدي تي قائم آهي.

غزل_79

1. صوفی از پرتوء مے رازِ نہانی دانست
گوہر ہر کس ازین لعل توانی دانست

2. شرح مجموعہِ گل مرغ سحر داند وبس
کہ نہ ہر کو ورقے خواند و معانی دانست

3. عرضہ کردم دو جہان بردلِ کار افتادہ
بجز از عشقِ تو باقی ہمہ فانی دانست

4. آن شد اکنون کہ ز افواہ عوام اندیشم
محتسب نیز ازین عیشِ نہانی دانست

5. دلبر آسایشِ ما مصلحتِ وقت ندید
ورنہ از جانبِ ما دل نگرانی دانست

6. سنگ وگل راکند از یمن نظر لعل و عقیق
ہر کہ قدر نفس باد یمانی دانست

7. ایکہ از دفتر عقل آیت عشق آموزی
ترسم این نکتہ تحقیقِ ندانی دانست

8. مے بیاور کہ ننازد بگلِ باغِ جہان
ہر کہ غارتگری باد خزانی دانست

9. حافظ این گوہرِ منظوم کہ از طبع انگیخت
اثر تربیتِ آصفِ ثانی دانست

ترجمو:

1. صوفيءَ شراب جي روشن عڪس ۾ سمورين رمزن کي ڄاڻي ورتو، هر ماڻهوءَ جي فطرت جي گوهر (وجود) کي انهي ڳاڙهي لعل جي روشنيءَ ۾ ڏسي ٿو سگهجي.
   - لعل: قرمزي رنگ جو قيمتي معدني پٿر_ ڳاڙهو پٿر_ شراب جو استعارو
2. صرف صبح واري بلبل (ٿي آهي)، جيڪا 'گلستان' جي مجموعي بابت ڄاڻي ٿي، ڇاڪاڻ جو اهو شخص جنهن صرف هڪڙو پنو پڙهيو هجي، اهو ان جي معنيٰ نٿو ڄاڻي سگهي.
   - مجموعہ گل: گلستان (ڪتاب)_ باغ، هتي استعاري طور استعمال ڪيو ويو آهي. عشق جي رمزن لاءِ
   - معاني: معنيٰ، مفهوم_ استعاري طور سموري ڏاهپ.
3. مون تجربيڪار دل جي اڳيان ٻئي جهان پيش ڪيا، هن تنهنجي عشق کانسواءِ باقي هر شيءِ کي فاني ڄاتو.
   - کار افتادہ: آزمودگار، تجربيڪار
4. هاڻي اهو وقت گذري ويو جڏهن آئون افواهن کان ڊنس ٿي، محتسب پاڻ بہ منهنجي هن لڪل عيش کان واقف آهي.

معنيٰ تہ جيڪو سچو عاشق آهي، اهو ئي معرفت جي لڪل رمزن کي سمجهي سگهي ٿو ۽ جنهن بہ ظاهري حڪمن بابت انديشا رکيا، اهو حقيقت ۽ عرفان کي سمجهي ڪونہ سگهيو.

- آن شد: گذريل وقت

5. (اسان جي) دلبر اسان جي سهولتن ۽ آرام کي وقت جي مصلحت نہ ڄاتو نہ تہ هن کي تہ اسان جي دل جو لاڙو معلوم هو.

6. اهو پنهنجي نظر جي برڪت سان لعل ۽ عقيق (جا قيمتي جواهر) ٺاهيو ڇڏي، جنهن يمن ڪان ايندڙ هوا جي نفس جو قدر سڃاڻي ورتو هجي.
    - ➢ بادِ يماني: يمن جي هوا ـ اويس قرنيءَ جي جاءِ ڏانهن اشارو
    - ➢ يمن نظر: برڪت واري نظر
7. اهڙو (شخص) جيڪو عقل جي دفتر سان عشق جي نشانين کي سکڻ چاهي، (ان لاءِ) مون کي ڊپ آهي، تہ اهو ان نُڪتي کي پنهنجي مرضيءَ موجب ڄاڻي نہ سگهندو.
    - ➢ آيت: نشاني
8. شراب آڻيو تہ جيئن اهو باغ، جتان جي گلن تي ناز ڪري، هر اهو (ماڻهو) جنهن خزان جي هوا جي تباهيءَ کي ڄاڻي ورتو هجي.
    - ➢ ننازد: ناز ڪري
9. حافظ انهيءَ موتيءَ جهڙي نظم کي جيڪو سندس (موزون) طبع سبب ظاهر ٿئي، ان کي آصفِ ثانيءَ جي تربيت جو نتيجو ٿو سمجهي.
    - ➢ آصف: حضرت سليمان جي وزير ڏانهن اشارو
    - ➢ آصف ثاني: آصفِ دوم (ٻيو)

◆

غزل_80

1. حاصل کارگہ کون و مکان این ہمہ نیست
بادہ پیش آر کہ اسبابِ جہان این ہمہ نیست

2. از دل و جان شرفِ صحبتِ جانان غرض ست
ہمہ آنست وگرنہ دل و جان این ہمہ نیست

3. منّت سدرہ و طوبے ز پے سایہ مکش
کہ چو خوش بنگری اے سروِ رواں این ہمہ نیست

4. دولتِ آنست کہ بیخونِ دل آید بہ کنار
ورنہ باسعی و عمل باغِ جنان این ہمہ نیست

5. پنج روزے کہ درین مرحلہ مہلت داری
خوش بیاسائے زمانے کہ زمان این ہمہ نست

6. بر لبِ بحر فنا منتظریم اے ساقی
فرصتے دان کہ زلبِ تا بہ دھان این ہمہ نیست

7. زاہد اِیمن مشو از بازیٔ غیرتِ زنہار
کہ رہِ صومعہ تا دیرِ مغان این ہمہ نیست

8. دردمندی چو منِ سوخته زارو نزار
ظاہراً حاجتِ تقریر و بیان این ہمہ نیست

9. از تہتک مکن اندیشہ و چو گل خوش باش
زان کہ تمکین جہان گذران این ہمہ نیست

10. نامِ حافظ رقم نیک پذیر رفت ولے
پیشِ رندان رقم سود و زیان این ہمہ نیست

ترجمو:

1. هن سموري جهان جو حاصل نتيجو صرف نيستي آهي، شراب آڻيو ڇو تہ هن جهان جا سمورا اسباب فاني آهن.

هن شعر ۾ حافظ دنيا جي فاني هئڻ جو فلسفو بيان ڪيو آهي ۽ چوي ٿو تہ سيڪجهہ فنا ٿيڻ وارو آهي، ان ڪري (مست ٿي ويڃو) دنيا سان دل نہ لڳايو.

- ڪون و مڪان: ڪائنات، هستيءَ جو جهان
- اسباب: وسيلا (سبب جو جمع)

2. دل ۽ جان سان محبوب جي قربت ۽ صحبت جي عزت حاصل ڪرڻ جو ئي غرض (مقصود) آهي، سڀ ڪجهہ اهو ئي آهي، نہ تہ دل ۽ جان تہ آهن ئي فاني.

- غرض است: مقصود آهي (غرض است)

3. (تون) ٽانوَ جي لاءِ سدره ۽ طوبيٰ جي وڻن جو احسان نہ کڻ. اڙي سروَ جهڙا مسافر! جيڪڏهن غور سان ڏسندين تہ هي سڀ ڪجهہ فاني آهي.

- منت: مرهونِ منت، مرهونِ احسان

4. دولت اها آهي، جيڪا بنا دل جو خون وهائڻ جي حاصل ٿئي، باقي ڪوشش ۽ عمل سان هي بهشت ۽ باغ بي بقا آهن.

معنيٰ تہ ڀاڳ سان جيڪي ملي، اها ئي اصل دولت آهي، نہ تہ جدوجهد ۽ ڪوشش سان مليل بهشت بہ بي فائدو آهي.

5. انهيءَ پنجن ڏينهن جي (ٿوري عرصي) اندر جيڪا مهلت حاصل ٿئي، انهيءَ کي خوشيءَ سان گذار، ڇو تہ دنيا جو دور فاني آهي.

6. اڙي ساقي! اسين فنا جي بحر جي ڪناري تي انتظار ۾ ويٺا آهيون، چپن ۽ وات تائين شراب پهچي وڃي تہ ان کي غنيمت ڄاڻ، ڇو تہ سڀ ڪجهہ فاني آهي.

يعني شاعر چوي ٿو تہ زندگيءَ ۽ موت جي وچ ۾ فاصلو چپن ۽ وات جي فاصلي کان وڌيڪ ڪونهي، اُن ڪري (معرفت جو) شراب پي وٺ.

7. اي زاهد! غيرت جي بازيءَ کان بي خوف و خبر نہ ٿي، ڇو تہ عبادتخاني ۽ مجوسين جي جاءِ جي وچ ۾ رڳو اهو ئي رستو ڪونهي.

➢ ديرِ مغان: زردشتن جي عبادت گاهہ

8. مون جهڙي سڙيل، ڪمزور ۽ پريشان حال جي دردمندي ڪرڻ لاءِ ڪنهن ظاهر تقرير ۽ بيان جي ضرورت ڪانهي.

➢ زار و نزار– ڪمزور ۽ پريشان.

9. گل وانگر خوش رهہ ۽ پردي داريءَ جو فڪر نہ ڪر، ڇو تہ هن فاني جهان جا سمورا رتبا (پڻ) فاني آهن.

10. جيتوڻيڪ حافظ جو نالو نيڪيءَ جي ڪري لکيو ويو (مشهور ٿيو)، پر رندن جي نظر ۾ (نيڪنامي ۽ بدناميءَ واري) شهرت ۾ نفعي ۽ نقصان واري رقم ڪجهہ بہ ناهي.

➢ سود و زيان: نفعو نقصان

➢ رقم: لکيل، نقد– پهرين سٽ ۾ رقم جي معنيٰ آهي 'لکيل'، ٻي سٽ ۾ 'نقدي' يا روڪڙ مان ورتي وئي آهي.

□

غزل_81

1. بحریست بحر عشق کہ ہیچش کناره نیست
آنجا جزا نیکہ جان سپارند چاره نیست

2. آن دم کہ دل بہ عشق دہی خوش دے بود
درکارِ خیر حاجتِ ہیچ استخاره نیست

3. ما را بمنعِ عقل مترسان و مے بیار
کآن شحنہ در ولایتِ ما ہیچ کاره نیست

4. از چشمِ خود بپرس کہ ما را کہ می کشد
جانان گناہِ طالع و جرمِ ستاره نیست

5. رویش بہ چشمِ پاک توان دید چون ہلال
ہر زیدہ جائے جلوه آن ماہِ پاره نیست

6. فرصتِ شمر طریقہءِ رندی کہ این نشان
چون راہِ گنج بِرہمہ کس آشکاره نیست

7. نگرفت در تو گریہ حافظ بہ ہیچ روی
حیران آن دلم کہ کم از سنگ خاره نیست

ترجمو:

1. عشق جو سمنڊ اهڙو سمنڊ آهي، جنهن جو ڪوبہ ڪنارو ڪونهي، ۽ اُن جاءِ تي سواءِ حياتي ارپڻ جي ٻيو ڪو چارو ڪونهي.
   - بسپا رند: سپرد ڪرڻ، ارپڻ، حوالي ڪرڻ
2. جنهن دم (وقت) تون دل کي عشق جي حوالي ڪرين، تہ اهو نهايت خوش ڪندڙ وقت هوندو (ان ڪري) نيڪيءَ جي ڪم ۾ استخاري ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي.
3. اسان کي عقل جي طرفان ممانعت کان نہ ڊيڄار ۽ شراب کڻي اچ، چو تہ اهو عقل اسان جي ملڪ ۾ ڪنهن ڪم جو ڪونهي.
5. پاڪ اکين سان هن کي چنڊ وانگر ڏسي ٿو سگهجي، انهيءَ ماهہ پارا کي هرڪا اک نٿي ڏسي سگهي.
6. رنديءَ جي طريقي کي (پنهنجي لاءِ) غنيمت سمجهہ، چو تہ ان جو نشان خزاني جي رستي وانگر هر ڪنهن تي ظاهر ڪونهي.
7. حافظ جي روئڻ ڪنهن بہ ريت توتي اثر ڪونہ ڪيو، آئون انهيءَ دل تي حيران آهيان، جيڪا پٿر کان گهڻ سخت ڪانهي.

◆

غزل_82

1. چہ لطف بود کہ ناگاہ رشحہ قلمت
حقوقِ خدمت ما عرض کرد بر کرمت

2. بنوکِ خام رقم کردہ سلام مرا
کہ کارخانہءِ دوران مباد بے رقمت

3. نگویم از منِ بیدل بہو کردی یاد
کہ در حسابِ خرد نیست سہو بر قلمت

4. مرا ذلیل مگردان بشکر این نعمت
کہ داشت دولتِ سرمد عزیز و محترمت

5. بیا کہ با سرزلفت قرار خواہم کرد
کہ گرسرم برود بر ندارم از قدمت

6. ز حالِ ما دلت آگہ شود مگر وقتے
کہ لالہ بردمد از خاکِ کشتگانِ غمت

7. روانِ تشنہء ما را بجرعہءِ دریاب
می دھند ز لال خضر بجامِ جمت

8. صبا ز روئے تو ماہر گُلے حدیثی کرد
رقیب کے رہِ غمّاز داد در حرمت

9. دلم مقیمِ درِ تست حرمتش میدار
بشکر آنکہ خدا داشتہ است محترمت

10. ہمیشہ وقت تو اے عیسیٰ صبا خوش باد
کہ جانِ عاشق دل خستہ زندہ شد بدمت

11. کمین گمدست وتو خوش تیز می روی حافظ
مکن کہ گرد برآیدز شہ رہِ عدمت

ترجمو:

1. ڪيڏو نہ لطف (۽ مهرباني) هئي، جو اوچتو تنهنجي قلم جي مس، اسان جي خدمت وارن حقن کي، تنهنجي ڪرم اڳيان پيش ڪيو.
   - ➢ رَشہ قلمت: قلم مان نڪرندڙ (تراوش)
2. تو قلم جي ڇهنب سان مون کي سلام لکيو الله ڪري تہ هن جهان جو ڪارخانو (ڪاروبار) تنهنجي تحرير کانسواءِ نہ هلي.
   - ➢ خامہ: قلم، پين
   - ➢ کارخانہ دوران: زماني جو ڪارخانو
3. آئون اهو نٿو چوان تہ مون جهڙي بي دل (ڏڪويل) کي ڪو تو ڀُل ۾ ياد ڪيو آهي، ڇو تہ عقل جي حساب سان تنهنجو قلم ڀل ڪري نٿو سگهي.
   - ➢ خرد: عقل
   - ➢ سهو بر قلمت: قلم کان ڀُل
4. مون کي انهيءَ نعمت جي شڪر ادائيءَ جي لاءِ ذليل ۽ خوار نہ ڪر، ڇو تہ دائمي (بخت اقبال جي) دولت توکي معزز ۽ محترم ڪري ڇڏيو آهي

➢ سرمد: جاودان ـ دائمي

5. هلي آ، ڇو تہ تنهنجن وارن سان مون کي قول ۾ اقرار ڪرڻا آهن، جيڪڏهن تنهنجي راهہ ۾ منهنجو سر بہ هليو وڃي، تہ بہ اهو تنهنجي قدمن وٽان ڪونہ کڻندس.

6. اسان جي حالت کان تنهنجي دل تنهن وقت واقف ٿيندي، جڏهن تنهنجي غم ۾ مارجي ويلن جي خاڪ (قبر) مان آهہ ۾ دانهن اٿندي.

7. اسان جي اُڃايل روح کي هڪڙو ڍُڪ عنايت ڪر، جڏهن تہ تنهنجي جامِ جم ۾ آب حيات پيو ملي.

➢ زلال خضر: خضر جو آب حيات

➢ جامِ جمت: جمشيد بادشاهہ جو جام ـ هتي شراب ڏانهن اشارو آهي.

8. صبا (هوا) تنهنجي ڇهري جي ڪهاڻي هر هڪ گل کي ٻڌائي، باغ جي نگهبان اهڙي چغل خور کي تنهنجي گهر ۾ اچڻ ڏنو.

9. منهنجي دل تنهنجي در تي ويٺي آهي، ان جي عزت ۾ حرمت رکجان، ان ڳالهہ جي شڪر ادائيءَ ۾ تہ خدا توکي محترم بنايو آهي.

10. اي عيسيٰ (جي دم جهڙي) هوا، شل تنهنجو وقت خوشيءَ سان گذري، جو جُهريل دل واري عاشق جي دل تنهنجي دم سان زندهہ ٿئي ٿي.

11. اي حافظ! تون تمام تکو ۾ خوش خوش (بي پرواهيءَ) سان هلندو وڃين، حالانڪ راهہ ۾ گهات واري جڳهہ بہ آهي، ايترو تيز نہ هل، جو عدم جي راهہ مان تنهنجي خاڪ اڏامي.

➢ ڪمين گاهہ: شڪار ڪرڻ لاءِ گهات لڳائي ويهڻ جي جاءِ.

◆

غزل_83

1. بیادِ لعل لب و چشم میگونت
ز جامِ غم مے لعلے کہ میخورم خون ست

2. ز مشرقِ سر کوئے آفتاب طلعت تو
اگر طلوعِ کند طالعم ہمایون ست

3. حکایت لبِ شیرین کلامِ فرہاد ست
شکنج طرہ لیلیٰ مقامِ مجنون ست

4. دلم بجو کہ قدت ہمچو سرو دلجوئے است
سخن بگو کہ کلامتِ لطیف موزون است

5. ز دور بادہ بہ جان راحتے رسان ساقی
کہ رنج خاطرم از جور دورِ گردون است

6. ازان فرمان کہ زد ستم برفت یارِ عزیز
کنار دیدہ من ہمچو رود جیحون است

7. چگو نہ شاد سود اندرون غمگینم
باختیار کہ از اختیار بیرون است

8. زبیخودی طلبِ یار میکند حافظ
چو مفلسی که طلبگار گنجِ قارون است

ترجمو:

1. تنهنجن لعل لبن (ڳاڙهن چپن) ۽ شراب جي رنگ وارين مست اکين جي ياد ۾ آءُ جيڪو ڳاڙهو شراب ٿو پيان، اهو (ڄڻ ته) خون آهي.
   ➢ ميگونت: مي گون- شراب جو رنگ
2. جيڪڏهن تنهنجي حسن جو سج اوير کان اڀري ته (سمجهندس ته) منهنجو ڀاڳ ڀلارو آهي.
   ➢ طالعِ همايون: بلند اقبال بخت
3. شيرين جي چپن جي ڪهاڻي فرهاد جو ڪلام آهي ۽ ليليٰ جي طري (پوتيءَ) جو ور مجنونءَ جو مقام آهي.
   ➢ طره: ٽوپي، پر هتي معنيٰ ٿيندي دُپٽو يا پوتي،
   ➢ شڪنج: ور، گهنج
4. منهنجي دلجوئي ڪر، ڇاڪاڻ جو تنهنجو ڊگهو قد سروَ وانگر دل وڻندڙ آهي، سخن ڪر، ڇو ته تنهنجو ڪلام لطيف ۽ موزون آهي.

   معنيٰ ته اي محبوب تون منهنجي دل وڻ جي ڪر، ڇو جو تنهنجو قد اڳئي دل وڻندڙ آهي، تون ڳالهاءِ ڇو ته تنهنجو ڳالهائڻ (شاعراڻي سخن وانگر) لطيف ۽ وزن وارو آهي.
5. اي ساقي! شراب جي دور سان منهنجي جان کي راحت پهچاءِ، ڇو ته منهنجي دل جو درد ۽ غم آسمان جي گردش سببان آهي.
6. ان وقت کان، جڏهن کان منهنجو محبوب دوست مون کان ڌار ٿيو آهي، منهنجي اکين جا ڪنارا جيحون درگاهه وانگر ٿي پيا آهن.

   معنيٰ ته محبوب جي جدائيءَ کان اکين مان لڙڪن جو درياهه پيو وهي.
7. منهنجي ڏکويل دل اندران ڪهڙيءَ طرح خوش ٿيندي، اهڙي اختيار سان جنهن جو مون کي ڪو اختيار ڪونهي (يا اختيار کان ٻاهر آهي.)
8. حافظ پنهنجي دوست کي اهڙي ته بيخوديءَ سان ٿو ڳولي، جهڙو ڪو غريب قارون جو خزاني جي ڳولائو هجي.

غزل_84

1. زان یار دلنوازم شکریست با شکایت
اگر نکتہ دان عشقے خوش بشنو این حکایت

2. بیمزد بود و منت ہر خدمتے کہ کردم
یارب مبادکس را مخدوم بے عنایت

3. رندانِ تشنہ لب را آبے نمی دہد کس
گویا دلی شناسان رقتند ازین ولایت

4. در زلفِ چون کمندش اے دل مپیچ کآنجا
سرہا .بریدہ بینی بے جرم و بے جنایت

5. این راہ را نہایت صورت کجا توان بست
کش صد ہزار منزل بیش ست ور ہدایت

6. چشمت بہ غمزہ ما را خون خوروو می پسندی
جانان روا نباشد خون ریز را حمایت

7. ہر چند .برد بے آبم رو از درت نتابم
جوراز حبیبِ خوشتر کہ مدعی رعایت

8. اے آفتابِ خوبان میسوز داندرونم
یک ساعتم بہ گنجان در سایہء عنایت

9. در این شبِ سیاہم گم گشتہ راہِ مقصود
از گوشہء بروں آ اے کوکبِ ہدایت

10. ازطرف کہ رفتم جز و حشتم نیفزود
زنہار ازین بیابان وین راہ بے نہایت

11. عشقت رسد بہ فریادگر خودِ بسانِ حافظ
قرآن ز بر بخوانی با چاردہ روایت

ترجمو:

1. مون کي انهيءَ دلنواز دوست سان شڪر گذاريءَ سان گڏ شڪايت بہ آهي، جيڪڏهن اهو عشق جي سمجھہ رکندڙ آهي، تہ پوءِ ان (عشق) جي ڪهاڻيءَ کي بہ چڱي طرح سان پڌي.
   > نڪتہ دانِ عشق: عشق کي سمجهندڙ.
2. مون جيڪا بہ خدمت ڪئي، اها بنا معاوضي ۽ بنا احسان جي ڪيم، (پر) اي خدا ڪنهن جو بہ محبوب (اهڙو) بي عنايت (نہ ڏيندڙ) نہ هجي.
   عاشق کي اها شڪايت آهي تہ هو بي لوث خدمت ڪندو رهيو پر موٽ ۾ سندس محبوبَ ڪا بہ مهرباني ڪانہ ڪئي.
3. اجايل رندن کي ڪوبہ پاڻي نٿو ڏي، جڏ تہ هن دنيا مان دليون پرکيندڙ جهڙو ڪر لڏي هليا ويا آهن.
4. اي دل هن جي ڪوڙڪي جهڙن وارن ۾ پاڻ کي نہ ڦاساءِ، ڇو جوان جاءِ تي تون سوين ڪنڌ بنا ڪنهن ڏوهہ ۽ خطا جي وڍيل ڏسندينءَ.
   > ڪانجا ـ ڪہ اين جا ـ تہ هن جاءِ تي

➢ مپيچ ـ (مہ پيچ) ـ نہ ڦاساءِ

5. هن راهہ جي آخري حد ڪٿي ۽ ڪيئن ٿي سگهي ٿي، جنهن جي شروعات ۾ سون هزارن کان وڌيڪ منزلون هجن.

6. تنهنجي نيڻن جي ناز اسان جو خون پيتو آهي ۽ تون ان کي پسند ٿو ڪرين، اي منهنجي زندگي/جان (ڪنهن) قاتل جي حمايت ڪرڻ جائز ناهي.

➢ چشمت بہ غمزه: نيڻن جي ناز سان ـ اک جي اشارن سان.

7. جيتوڻيڪ تو مون کي ٻي آبرو ڪيو پر آئون تنهنجي در کان منهن نہ متائيندس، ڇاڪاڻ جو دوست جو ظلم مدعيءَ (رقيب) جي رعايت کان بهتر آهي.

8. اي سهڻن جا (سردار) سچ، منهنجي دل پٺي سڙي، بس هڪ گهڙي ساعت مون کي پنهنجي عنايت جو ڀاڱو عطا ڪر (پاڻ وٽ جاءِ ڏي)

9. هن اونداهيءَ رات ۾ منهنجي مقصود (محبوب) جو رستو مون کان گم ٿي ويو اي رستو ڏيکاريندڙ ستارا، ڪنڊ مان نڪري ٻاهر اچ (تہ آءٌ پنهنجو محبوب ماڻيان)

10. آئون جيڏانهن بہ ويس، وحشت کانسواءِ ڪجهہ بيو ڪونہ هو هن اڻ کٽندڙ راهہ ۾ هن ويراني کان نڪرڻ ٿو چاهيان.

11. عشق تنهنجي فرياد کي رسندو جيڪڏهن تون حافظ وانگر چوڏهن روايتن موجب قرآن شريف کي حفظ (ڪري) پڙهندين.

□

غزل_85

1. یارب سببے ساز کہ یارم بسلامت
باز آید و برہاندم از چنگِ ملامت.

2. خاك رہِ آن یارِ سفر کردہ بیارید
تا چشمِ جہان بین کنمش جائے اقامت

3. فریاد کہ از شش جہتم راہ بہ بستند
آن خال و خط و زلف و رخ و عارض و قامت

4. امروز کہ در دست تو ام رحمتے کن
فردا کہ شوم خاك چہ سود شکِ ندامت

5. اے آنکہ بتقریر و بیان دم زنی از عشق
ما ہا تو نداریم سخن خیر و سلامت

6. درویش مکُن نالہء ز شمشیر احبّا
کاین طائفہ از کشتہ ستانند غرامت

7. درخرقہ زن آتش کہ خم ابروئے ساقی
برمی شکند گوشہ محراب امامت

8. حاشا کہ من از جورو جفائے تو بنالم
بیدادِ لطیفان ہمہ لطفست و کرامت

9. کوتہ نکند بحث سر زلفِ تو حافظ
پیوستہ شد این سلسلہ تا روز قیامت

ترجمو:

1. اي منهنجا ربا اهڙو ڪو سبب ڪر، جو منهنجو محبوب دوست سلامتيءَ سان وري اچي ۽ اچي مون کي ملامت جي چنبي مان ڇڏائي.
2. انهيءَ مسافر دوست جي رستي جي خاڪ آڻيو ته جيئن آءٌ پنهنجي دنيا ڏسندڙ اکين کي هن جي رهڻ جي جاءِ ٻڌائي ڇڏيان.
3. فرياد اهو (ٿو ڪريان) ته منهنجو رستو هنن ڇهن طرفن کان بند ڪيو ويو آهي. هڪڙو تِر، (ٻيو) نقش، (ٽيون) وار، (چوٿون) منهن، (پنجون) ڳل ۽ (ڇهون) قد و قامت.

معنيٰ ته عاشق کي پنهنجي محبوب جا اهي ارڪان قابو ڪري چڪا آهن، جن جي خلاف دانهن پيو ڏي!

4. اڄ جڏهن آءٌ تنهنجي هٿ ۾ آهيان، ته تون مون تي رحم ڪر، ۽ سڀاڻي جڏهن آئون خاڪ ٿي ويندس ته پوءِ ندامت جا لڙڪ ڳاڙڻ مان ڪهڙو فائدو ٿيندئي.

هتي شارحن اها وضاحت ڪئي آهي ته انسان کي گهرجي ته جيڪڏهن ڪو مظلوم سندس وس ۾ هجي ته ان سان رحمدليءَ سان پيش اچي، ڇو ته جيڪڏهن هو هن دنيا مان هليو ويو ته پوءِ پڇتاءَ جا ڳوڙها، هن جي ڪنهن به ڪم جا نه هوندا. ان ڪري ڀلائيءَ جو ڪوبہ موقعو ملي ته ان کي نه وڃائجي.

5. اڙي هي تون جو تقرير ۽ بيان سان عشق جي ڳالهه ٿو ڪرين ته اسين به تو کان خير ۽ سلامتيءَ جي ڳالهه نٿا ڪريون.
6. درويش دوستن جي تلوار کي دانهن نه ڏي، ڇو ته ماڻهو ته قتل ٿيلن کان به ڀُنگ وٺي ڇڏيندا آهن.

حافظ طرفان هن شعر ۾ اهو چيو ويو آهي تہ انسان کي هميشہ تڪليف پنهنجن عزيزن کان ملندي آهي، ان ڪري جيڪڏهن توکي پنهنجي مٿن مائٽن جي هٿان ڪا تڪليف ملي تہ فرياد نہ ڪر، ڇو تہ اهي اهڙي فطرت جا مالڪ هوندا آهن جو ماڻهو مري بہ وڃي، تہ بہ ان کي ڪونہ ڇڏيندا، بلڪ ورثي جي ورهاست جي وقت ڪجهہ نہ ڪجهہ وٺي ڇڏيندا آهن.

7. تون پنهنجي (فقيراڻي) گودڙيءَ کي باهہ ڏئي ڇڏ، ڇو تہ ساقيءَ (محبوب) جي پروڻن جو وڙ ماڳهين تنهنجي امامت واري محراب کي ئي ٿو ٽوڙي وجهي.

8. مون کي قسم آهي، تہ تنهنجي جور ۽ جفا (ڏاڍ ۽ بي وفائيءَ) جي ڪري دانهون ڪونہ ٿو ڪريان، ڇو تہ معشوقن جي طرفان ظلم ۽ بغداد بہ (اسان لاءِ) لطف ۽ ڪرم آهي.

9. حافظ تنهنجي وارن جي بيان ۽ بحث کي گهٽائي ننڍو ڪونہ ٿو ڪري، ڇو تہ اهو سلسلو قيامت جي ڏينهن سان جڙيل آهي.

□

غزل_86

1. ساقیم خضر ست و مے آبِ حیات
توبہ از مے چون کنم ہیہات ہات

2. بادہ تلخ از لبِ شیرین لبان
در حلاوت می برد آب از نبات

3. چون دمِ عیسیٰ نسیم او ز لطف
مردہ صدسالہ را بخشد حیات

4. جز بہ آب آتشین یعنی شراب
حل نمی گردد مرا این مشکلات

5. روزیء مابین کہ از دیوانِ عشق
عجز مے ہجران شد ما را برات

6. شاد باد ارواح آن رندے کہ او
بر سر کوئے مغان یابد وفات

7. حاصلِ عمر تو حافظ درِ جہان
بادہ صافیست باقی تزہات

ترجمو:

1. منهنجو ساقي خضر آهي ۽ شراب آب حيات، افسوس! آئون شراب کان توبہ ڪيئن ڪريان.

هن شعر جي مراد اها آهي تہ جيڪڏهن محبوب حضرت خضر جيان هجي، جنهن دائمي زندگيءَ لاءِ آب حيات ڳولي هٿ ڪيو هو تہ اهڙو آب حيات جهڙو شراب (معرفت) پيارينڙ ساقيءَ جو خيال دل مان ڪيڻ محال آهي.

2. منڙن چپن تي جيڪڏهن ڪڙو شراب هجي تہ انهن ٻنهي جي ميلاپ يا پاڻ ۾ حل ٿيڻ سان اهڙو تاثر پيدا ٿئي ٿو جو مصريءَ کي بہ شرمنده ڪريو ڇڏي.

هن شعر جي شارحن جي خيال ۾ جيڪڏهن محبوب پنهنجن نازڪ ۽ مٺن چپن سان عاشق سان سخت ۽ ڪڙو ڳالهائي تہ اهو بہ ان کي پيو وڻندو.

3. حضرت عيسيٰ جي دم جيان هن (محبوب) جي خوشگوار (ساهن جي مهڪ واري) هوا سؤ سالن کان مئلن کي حياتي بخشي ٿي.

4. آتشي پاڻي يعني شراب کان سواءِ منهنجون مشڪلاتون حل ڪونہ ٿينديون.

صوفين لاءِ شرابِ معرفت ذريعي پنهنجي محبوب جي تصور کي پهچڻ ۾ ئي سندن هر مشڪل جو حل ممڪن آهي.

5. اسان جي روزيءَ کي ڏسي عشق جي دفتر مان، اسان جي ڀاڱي ۾ هجر يا جدائيءَ جي شراب جي پيو ڪجهہ بہ ڪونہ آيو.

6. انهيءَ رند جو روح شاد ۽ آباد (خوش) رهي، جو هن کي مرشد جي گهٽيءَ ۾ موت نصيب ٿيو.

هن شعر ۾ ڪوچہ مغان (يعني شراب خاني جي پيشوا يا سيالينڊڙ جي گهٽيءَ) کي مرشد جي ديري جو استعارو ڪري استعمال ڪيو ويو آهي، جنهن جي قدمن ۾ وفات کي روح جي خوشيءَ سان تعبير ڪيو ويو آهي.

- پير مغان: زرتشتي مذهب جو پيشوا ـ فارسي شاعريءَ ۾ مئڪدي جي سنڀالينڊڙ طور استعمال. استعارو ـ مرشد

➢ باده صاف: اعمال صالحه

7. اي حافظ هن جهان ۾ تنهنجي سموري حياتيءَ جو حاصل صاف شراب آهي، باقي سڀ بيڪار آهي.

شارحن طرفان ان شعر جي معنيٰ ڪندي لکيو ويو آهي ته ”اي حافظ! دنيا ۾ جيڪڏهن ڪا شيءِ زندگيءَ جو حاصل آهي ته اها آهي محض نيڪ اعمال، باقي سڀ فضول ڳالهيون آهن. صاف شراب مان مراد صالح عمل آهن.

❑

غزل_87

1. شربتے از لبِ لعلش نہ چشیدیم و برفت
روئے ماہ پیکرِ او سیر نرسیدیم و برفت

2. گوئیٔ از صحبتِ ما نیک بہ تنگ آمدہ بود
بار بہ بست و بگردش نرسیدیم و برفت

3. بس کہ ما فاتحہ و حرز یمانی خواندیم
و ز پیش سورۂ اخلاق دمیدیم و برفت

4. سر ز فرمانِ خطم گفت مکش تا نروم
ما سرِ خویش ز خطش نہ کشیدیم و برفت

5. غشوہ میداد کہ از کوئے ارادت نروم
دیدی آخر کہ چسان عشوۂ خریدیم و برفت

6. شد چمان در چمن حسن و لطافت لیکن
درگلستانِ وصالش نہ چمیدیم و برفت

7. گفت از خود ببرُد ہر کہ وصالم طلب
ما بامّیدِ وے از خویش بریدیم و برفت

8. صورت او به بلطافت اثر صنع خداست
ما بزویش نظرے سپر ندیدیم و برفت

9. همچو حافظ همه شب ناله و افغان کردیم
کاے دریغا بو داعش نه رسیدیم و برفت

ترجمو:

1. مون سندس ڳاڙهن چپن جو شربت ڪونہ چکيو ۽ هو هليو ويو. مون هن چنڊ جهڙي شبيهہ کي چڱيءَ طرح ڏٺو بہ ڪونہ ۽ هو هليو ويو.
    - نہ چشيديم: نہ چکيم
    - نہ ديديم: نہ ڏٺو
2. تون چوندين تہ هو منهنجي محبت مان تنگ اچي ٿيو هو (ان ڪري) اجا آءٌ سندس ويجهو مس پهتس تہ پنهنجو ساز سامان ٻڌي هليو ويو.
    - نہ رسيديم: نہ پهتس
3. هن (سفر تي اُسهڻ کان اڳ) (سوره) فاتحہ ۽ حرز يماني کي گهڻا ڀيرا پڙهيو ۽ هن جي سامهون سوره اخلاص پڙهي ڦوڪي (دم ڪيو) ۽ هو هليو ويو.
    - حرز يماني: اها دعا، جيڪا حضور اڪرم (ﷺ) يمن جي سفر دوران حضرت عليءَ کي سيکاري/پڙهائي.
4. هن چيو هو تہ منهنجي حڪم عدولي نہ ڪجان تہ جيئن آئون هليو نہ وڃان، پر مون سندس قلم کان منهن نہ موڙيو تڏهن بہ هو هليو ويو.

    (معنيٰ تہ هن مون سان اهو فريب ڪيو ۽ هليو ويو)
5. هن مون کي ڏوڪي سان چيو تہ محبت جي گهٽي ڇڏي ڪو نہ ويندو، پر نيٺ توهان ڏٺو تہ مون ڪيئن فريب کاڌو ۽ هو هليو ويو.
    - عشوه: فريب، ڏوڪو.

6. هو حسن ۽ لطافت جي باغ ۾ سهڻي نازواري ٽور سان هليو پر اسان سندس وصال جي گلستان جو سير نہ ڪيو ۽ هو هليو ويو.

➢ چمان: نازواري ٽور-هلڻي

7. هن چيو تہ جيڪو ماڻهو منهنجو وصال ٿو چاهي، اهو پنهنجو پاڻ کان ڌار ٿي وڃي، اسان انهيءَ اميد ۾ پنهنجو پاڻ سان تعلق ٽوڙي ڇڏيو پر پوءِ بہ هو هليو ويو.

هن شعر جي شرح ڪندڙ اڪثر شارح لکن ٿا تہ ”جيڪو شخص چاهي ٿو تہ حق تعاليٰ تائين پهچي ۽ ان سان وصال ماڻي تہ اهو الله کانسواءِ ٻيا سڀ تعلق ۽ لاڳاپا ٽوڙي ڇڏي ۽ خوديءَ کي ترڪ ڪري، تڏهن وڃي مس ان جي درگاهہ جي قابل ٿيندو.

8. هن جي سهڻي صورت ۽ لطافت ۾ الله جي ڪاريگريءَ جو اثر آهي، اسان اڃا سندس چهري کي چڱيءَ ريت ڏوءِ ڪري ڏٺو بہ ڪونہ هو ۽ هو هليو ويو.

هن شعر ۾ حافظ پنهنجي محبوب کي حق تعاليٰ جي صنعت ۽ ڪاريگريءَ جو بيحد لطيف نمونو ٿو سڏي ۽ انهيءَ سڏ جو اظهار ٿو ڪري تہ ان جي صورت کي ڏسي اکين جي اڃ اجهائي ها، پر ائين نہ ٿيو ۽ هو هليو ويو.

9. اسان حافظ وانگر سڄي رات آهون ۽ دانهون ڪيون، پر افسوس تہ اسين ڪيس الوداع بہ نہ ڪري سگهياسين ۽ هو هليو ويو.

□

غزل_88

1. ما راز آرزوئے تو پروائے خواب نیست
بے روئے دلفریب تو بو دن ثواب نیست

2. در دور چشمِ مست تو ہشیار کس ندید
کہ دیدہ کز تصور چشمت بخواب نیست

3. در ہر کہ بنگری بغمے از تو مبتلاست
یک دل ندیدہ ام کہ زعشقت خراب نیست

4. ہر کو بدستِ عشقِ توشد کشتہ بردرت
اُورا ادرآن جناب سوال جو جواب نیست

5. حافظ چو زر بو تہ در افتاد و تاب یافت
عاشق نہ باشد آن کہ چو زر او بتاب نیست

ترجمو:

1. اسان کي تو کان سواءِ ننڊ جي بہ پرواهہ ڪانهي، ڇو تہ تنهنجي دلفريب چهري کي ڏسڻ بنا ڪو ثواب ڪونهي (معنيٰ چڱائي ناهي)

هن جو مطلب اهو ٿيو تہ محبوب جو مبارڪ منهن ڏسڻ کانسواءِ عاشق کي ننڊ بہ قبول ڪانهي ۽ هو سندس سهڻو چهرو ڏسڻ کانسوا رهڻ کي گناهہ ٿو سمجهي.

2. تنهنجن مست نيڻن جي زماني ۾ مون ڪوبہ ماڻهو هوش ۾ نہ ڏٺو اهڙي اک ڪٿي آهي، جيڪا تنهنجي اکين جي تصور ڪانسواءِ ننڊ ڪندي هجي.

معنيٰ تہ هن زماني ۾ اهڙو ڪوبہ ماڻهو ڪونهي، جيڪو تنهنجي مست اکين جي شراب سان مست نہ ٿيو هجي ۽ نہ ئي ڪا اهڙي اک آهي، جنهن تنهنجي تصور ڪانسواءِ ننڊ ڪئي هجي.

3. تون جنهن ڪي بہ ڏسندين، تنهنجي (عشق جي) غم ۾ مبتلا آهي، مون تہ اهڙي هڪڙي دل بہ ڪانہ ڏٺي، جيڪا تنهنجي عشق ۾ خراب نہ ٿي هجي.

4. جيڪو شخص بہ تنهنجي عشق هٿان تنهنجي در تي ماريو ويو آهي، تنهن کان انهيءَ حضور ۾ ڪوبہ سوال جواب نہ ڪيو ويندو.

هتي شاعر اهو ٿو چوڻ چاهي تہ جيڪو بہ ماڻهو شهيدِ عشق آهي، معنيٰ حق جي راهہ ۾ ماريو ويو آهي، ان جي لاءِ قبر ۾ سوال جواب يا ڪوبہ حساب ڪتاب ڪونہ ٿيندو.

5. حافظ سون وانگر بٺيءَ ۾ پيو ۽ پگھرجي ڳريو تہ چمڪي پيو اهو شخص عاشق ڪونهي، جو سون وانگر پگھرجي ۽ ڳري نٿو.

معنيٰ تہ جيستائين انسان عشق جي باهہ ۾ سڙي ڳري نٿو تيستائين هن کي ڪامل عشق نٿو چئي سگھجي، سوز ۽ گداز سان عاشق جي آبرو ايئن وڌندي آهي، جيئن باهہ ۾ سڙڻ سان سون اڳي کان وڌيڪ چمڪڻ لڳندو آهي.

□

غزل_89

1. خم زلف تو دامِ کفر و دین ست
زکارستانی او یک شمه این ست

2. جمالت معجزِ حسن ست لیکن
حدیثِ غمزه ات سحرِ مبین ست

3. برآن چشم سیه صد آفرین باد
که در عاشق کشی سحر آفرین ست

4. عجب را هیست راهِ عشق هیهات
که چرخ هفتمش هفتم زمین ست

5. تو پنداری که به گو رفت و جان بُرد
حسا بش باکراماً کاتبین ست

6. زِ چشم شوخ تو کسے جان توان برد
که دایم با کمان اندر کمین ست

7. لبت را آب حیوان گفتم اما
چه جائے آب کآن ماء معین ست

8. مشو اینجا ز کیدِ زلفش ایمن
که دل بر دو کون در بند دین ست

9. ز جامِ عشق مے نوشید حافظ
مدامش مستی و رندی ازین ست.

ترجمو:

1. تنهنجي زلفن جو گُهنڊ (خِم) دين ۽ ڪفر جو ڄار آهي، اهو هن جي ڪاريگريءَ جو هڪ ڪرشمو آهي.

معنيٰ ته تنهنجا گهنڊيدار وار ڄڻ ته دين ۽ ڪفر جي راهه ۾ ويندڙن کي دام ۾ ڦاسائيندڙ آهن.

2. تنهنجي سونهن، (هن دنيا ۾) حسن جو معجزو آهي، پر تنهنجي ناز جي ڳالهه ته ڄڻ صبح جو سوجهرو آهي.

هن شعر ۾ شاعر پنهنجي محبوب کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته تنهنجو حسن ۽ جمال هن دنيا ۾ هڪ معجزي ۽ ڪرشمي وانگر آهي، پر وري تنهنجي نازن نخرن واري ڳالهه ته اڃا به روشن صبح جهڙي آهي.

3. (تنهنجي هنن) ڪارن نيڻن تي سوين ساراهون سونهنِ، جو عاشق کي قتل ڪرڻ لاءِ انهن ۾ جادوئي اثر آهي.

معنيٰ ته محبوب جون اکيون نگاهن جي تيرن سان عاشق کي ڦٽيو وجهن، انهن جي حسن جي کهڙي ساراهه ڪجي.

4. عشق جي راهه به عجب راهه آهي، جو ستون آسمان انهيءَ لاءِ ستين (طبقي) زمين مثل آهي.

شارحن جو چوڻ آهي ته زمين جا به ست تهه يا طبقا آهن، ته آسمان جا به ست طبقا آهن. جيڪا عشق جي راهه آهي، اها ايڏي ته پيچيده آهي، جو ڪڏهن ستن آسمانن جي بلنديءَ تي وٺي وڃي ٿي ته ڪڏهن زمين جي ستين طبقي جي پستيءَ ۾ ڪيرايو ڇڏي، ان ڪري عاشق کي سنڀالي اها راهه اختيار ڪرڻي آهي.

5. تون شايد اهو ٿو سمجهين تہ بدگو يا گندو ڳالهائيندڙ هليا ويا ۽ جان بچي ويس، (پر) ان جو حساب تہ ڪرم جي ڪاتبن (ڪراماً ڪاتبين) وٽ آهي، (جيڪي پاڻهي پيا پچاڻو ڪندس).

6. تنهنجين شوخ اکين (نگاهن) کان (ڀلا ڪير) پنهنجي جان بچائي سگهيو آهي، جو اهي تہ سدائين ڪمان کڻي، تاڪ ۾ ويٺيون آهن.
   - ➢ کمين: تاڪ، گهات

7. مون تنهنجن چپن کي آب حيات چيو پر آب حيات جي ڪهڙي حيثيت آهي، اهو تہ رڳو صاف پاڻيءَ جو هڪ چشمو آهي.

هتي شاعر محبوب جي چپن کي آب حيات جهڙي زندگي بخش چشمي کان بہ وڌيڪ مان ڏنو آهي.

8. اي جان تون هن جي زلفن جي فريب کان اڻڄاڻ ۽ بي خوف نہ ٿي، ڇو تہ انهن دل تہ وڃائي آهي، هاڻي مرڳو دين وڃائڻ جي ڪد آهي.

9. حافظ عشق جي جام مان شراب پيئندو هو هن جي دائمي مستي ۽ رندي انهيءَ سبب جي ڪري آهي.

□

غزل_90

1. دیدی کہ یار جز سر جور و ستم نداشت
بشکتِ عہد ما و از و ہیچ غم نداشت

2. یا رب مگیرش ارچہ دل چون کبوترم
افکند و کشت و حرمتِ صیدِ حرم نہ اشت

3. بر من جفا ز بخت بد آمد وگرنہ یار
حاشا کہ رسم جور و طریقِ ستم نداشت

4. ساقی بیا بادہ و بامدعی بگو
انکارِ ما مکن کہ چنین جامِ جم نداشت

5. ہر رہروے کہ راہ بہ حریم درش نبرد
مسکین برید وادی و رہِ در حرم نداشت

6. خوش وقت رندِ مست کہ دنیا و آخرت
برباد داد و ہیچ غم از بیش و کم نداشت

7. حافظ ببر تو گوئے فصاحت کہ مدعی
ہیچش ہنر نہ بود و خبر نیز ہم نداشت

ترجمو:

1. تو ڏٺو ته (منهنجي) يار سواءِ ظلم ۽ ستم جي ٻي ڪا روش نه رکي، مون سان سمورا واعدا (عهد) ٽوڙي ڇڏيائين ۽ وري ان جو غم به نه ڪيائين.

معنيٰ ته ڏسو ته معشوق عاشق جي حق ۾ ڪيترو نه ظلم ۽ ستم روا رکيو ۽ سمورا عهد پيمان ٽوڙي ڇڏيا ۽ انهيءَ سان وفانه ڪئي ۽ وري انهن تي پشيمان به ڪونه ٿيو.

2. يا الله تون هن جي پڪڙ نه ڪجان، حالانڪه هن منهنجي دل ڪي ڪبوتر وانگر پڪڙي ماري ڇڏيو ۽ حرم ۾ شڪار ڪري ان جي حرمت جو خيال ڪونه ڪيو.

هن شعر ۾ حافظ هڪ سچي ۽ معشوق جي خير خواهه عاشق وانگر رب کي ٻاڏائي چوي ٿو ته جيتوڻيڪ انهيءَ مون تي وڏا ظلم ۽ ستم ڪيا آهن پر اي خدا منهنجي معشوق کي ان ظلم جي سزا نه ڏجان. (معنيٰ ته هو ڪنهن به ريت بددعا نه ٿو ڏيڻ چاهي.)

هن شعر ۾ جيڪو ڪبوتر جو مثال ڏنو ويو آهي، ان لاءِ حافظ جي شارحن جو خيال آهي ته ان جو حوالو دراصل ان ڳالهه سان آهي ته جيئن مڪي شهر ۾ شرعي طور شڪار ڪرڻ جي منع آهي، سو حافظ پنهنجي سيني کي بيت الله سان نسبت ڏئي، دل کي ڪبوتر ٿو سڏي ۽ چوي ٿو. ته جيڪڏهن معشوق ان جي حرمت جو ڪو خيال نه ڪيو ۽ منهنجي دل جي ڪبوتر جو شڪار ڪيو ته اي ٻاجهارا رب کيس ان جي سزا نه ڏجان ۽سندس غلطي معاف ڪري ڇڏجان.

3. (عاشق چوي ٿو ته) مون تي جيڪو ظلم ٿيو اها محض منهنجي بدنصيبي آهي، نه ته منهنجو يار ته ظلم ۽ ستم جي راهه کان بنهه واقف نه هو.
4. اي ساقي! شراب کڻي اچ ۽ مدعيءَ کي چئي ڇڏ ته اسان جو انڪار نه ڪري، ڇاڪاڻ جو اهڙو جام ته جمشيد وٽ به ڪونه هو.
5. هر اهو راهگير، جنهن هن جي حرمت واري جاءِ جو رستو نه ورتو انهي ويچاري هرويرو ٿي ويرانن جي خاڪ ڇاڻي ۽ حرم ۾ نه ويو.

معنيٰ تہ جيڪو ماڻھو سچائيءَ جي پنڌ ۾ ثابت قدم نہ رھيو ان ڄڻ تہ حياتي اجائي وڃائي ڇڏي.

6. انھي مست رند کي ڇا چئجي، جنھن وقت گذاريءَ ۾ دنيا ۽ آخرت کي برباد ڪري ڇڏيو ۽ گھٽ وڌائي (نفعي نقصان) جو غم نہ ڪيو.

ھتي شاعر جو مطلب آھي تہ اھي عارف جيڪي معشوق سان وصال خاطر سندس حرم ڏانھن وڃڻ بدران وقت گذاري ڪندا رھيا، اھي بدنصيب سلوڪ جي راھہ ۽ رسم کان واقف نہ ھئا، ان ڪري انھن جو پنڌ اجايو ويو.

7. اي حافظ تون پنھنجي فصاحت ۽ سخنوريءَ جي ميدان ۾ اڳتي وڌندو رھہ، ڇاڪاڻ جو مدعي اھو ھنر نٿو ڄاڻي (ٺلھي لاف ٽوھڻي) (فارسي شاعريءَ ۾ مدعي عموماً رقيب جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آھي.)

◆

غزل-91

1. خواب آن نرگس فتان تو بے چیزے نیست
تاب آن زلفِ پریشان تو بے چیزے نیست

2. از لبت شیر روان بود کہ من میگفتم
کہ این شکر گرد نمکدان تو بے چیزے نیست

3. چشمہ آبِ حیات ست دہانت اما
زیرِ لبِ چاہ زنخدان تو بے چیزے نیست

4. جان درازیٔ تو بادا کہ یقین می دانم
در کمان ناوکِ مژگان تو بے چیزے نیست

5. مبتلائے بہ غم و محنت و اندوہ فرق
اے دل این نالہ و افغان تو بے چیزے نیست

6. دوش باد از سر کویش بہ گلستان بگذشت
اے گل این چاک گریبان تو بے چیزے نیست

7. دردِ عشق از چہ دل از خلق نہان می دارد
حافظ این دیدہ گریان تو بے چیزے نیست

ترجمو:

1. تنهنجي فتنه پرور اکين جو خواب بي سبب ناهي ۽ وکريل وارن جا ور وڪڙ پڻ بنا سبب ڪين آهن.

معنيٰ ته تنهنجي نرگسي اکين جي فتنه انگيزي ۽ وکريل وارن جا ونگ بنا سبب ڪونهن، بلڪ اهي عاشق جي دل کي دام ۾ ڦاسائڻ لاءِ آهن.

- نرگس: معشوق جي اکين لاءِ استعارو آهي.

2. تنهنجي چپن مان کير وهندو هو ۽ آئون چوندو هوس ته اها کنڊ ۽ ان جي نمڪداني بي سبب ڪين آهن.

يعني شاعر استعارن جي استعمال سان معشوق لاءِ چوي ٿو ته تون ڪم عمر، ڪمسن هئين ۽ آئون چوندو هوس ته اهي مٺا چپ جيڪي تنهنجي نمڪين وات جي گرد آهن، تن جو هئڻ بنا سبب جي هرگز ڪونهي.

- شڪر: کنڊ- مٺاڻ، معشوق جي مٺن چپن جو استعارو
- نمڪدان: معشوق جي وات جو استعارو

3. تنهنجو وات آب حيات جو چشمو آهي، پر انهن چپن جي هيٺان کاڏيءَ ۾ کڏ بي سبب ڪانهي.

معنيٰ ته محبوب جو وصال زندگي بخش آهي ۽ سندس ٻيا ارڪان پڻ عاشق کي ڪنهن نه ڪنهن ڳالهه جو سبب ڏين ٿا.

4. (شل) تنهنجي حياتي وڏي ٿئي، آئون پڪ سان ڄاڻان ٿو ته ڀروئن جي ڪمان ۾ پلڪن جا تير بنا سبب ڪين آهن، بلڪ عاشقن جي دل کي نشانو بڻائڻ لاءِ آهن.

- ڪمان: ڀرون (ابرو) جو استعارو
- ناوڪِ مژگان-پلڪون، ڇپر- اکين جا تير- تشبيهه
- ناوڪ: تير جي چهنب

5. تون وڇوڙي جي غم ۽ اندوهه ۾ مبتلا آهين، اي دل تنهنجو هي فرياد، آهون دانهون بي سبب ڪين آهن.

6. ڪالهه تنهنجي گهٽيءَ مان ٿيندي هوا باغ مان گذري، اي گل هي تنهنجو چاڪ گربان بي سبب ڪين آهي

’گل اين گريبان چاڪ‘ استعارو آهي، مڪڙيءَ جو ڦٽي گل ٿيڻ ڏانهن.

7. جيتوڻيڪ دل عشق جو درد لڪائي ٿي ڇڏي، پر اي حافظ تنهنجون روئندڙ اکيون بي سبب ڪين آهن.

معنيٰ تہ حافظ جي اکين جو روئڻ بي سبب ڪونهي، بلڪ دل ۾ جيڪو عشق جو درد ماڻهن کان لڪايو اٿس، انهيءَ جي ڪري آهي.

□

غزل_92

1. دیدمش دوش کہ سرمست و خرلمان میرفت
جامِ مے برکف و در مجلسِ رندان میرفت

2. چون ہمی گفتمش اے مونسِ دیرینہ من
سخت میگفت و دلِ آزردہ پریشان میرفت

3. نقشِ خوارزم و خیالِ لب جیحون می بست
با ہزاران گلہ از ملکِ سلیمان میرفت

4. می شد آنکش کہ چو او جانِ سخن کس نہ شناخت
من ہمی دیدم و از کا لبدم جان میرفت

5. گفتم اکنون سخنِ خوش کہ بگوید با ما
کآن شکر لہجہٕ خوش گوئے سخندان میرفت

6. لا بہ بسیار نمودم کہ مرو سود نداشت
زان کہ او از نظرِ رحمتِ سلطان میرفت

7. بادشاہا ز کرم از سر جُرمش بگذر
چہ کندِ سوختہ از غایتِ حرمان میرفت

8. چون بشد آن صنم از دیدهِ حافظ غائب
اشک همواره زِ رُخسارِ برامان میرفت

ترجمو:

1. مون ڪالهه هن کي ڏٺو ته هو سرمست ۽ خرامان وڃي رهيو هو. شراب جو پيالو هٿ تي هوس ۽ رندن جي مجلس ڏانهن پئي ويو.

هن شعر جي شرح شارحن هن ريت ڪئي آهي، ته ڪالهه پير طريقت کي ڏٺم ته هو عرفان جي شراب کان مست ۽ سر شار هو ۽ شراب جو پيالو هٿ تي رکي، رندن جي محفل ڏانهن وڃي رهيو هو.

2. جڏهن مون هن کي چيو ته، اي منهنجا ديرينه دوست ڪيڏانهن؟ ته هن تلخ جواب ڏنو ۽ منهنجي دل کي غمگين ۽ پريشان ڇڏي ويندو رهيو.
3. جيحون درياهه جي ڪناري جو خيال ۽ خوارزم شهر جو تصور کڻي هزارين شڪايتن سان سليمان جي ملڪ مان وڃي رهيو هو.
4. اهو شخص پئي ويو جنهن وانگر ڪو ٻيو سخن کي سمجهي نٿي سگهيو ۽ مون هن کي ويندي ڏٺو ڄڻ جسم مان جان وڃي رهي هئي.

شارحن جي معنيٰ موجب اهو شخص اهڙو هو جيڪو حقيقت جا ٻول سمجهندو هو ۽ معرفت شناس هو ۽ ان جي جدائي مون لا اهڙي ڪٺن هئي، جو جيئن جيئن هو هلندو ويو منهنجي جسم مان ڄڻ ته روح ٿي نڪتو.

5. مون چيو ته هاڻي اسان سان چڱيون ڳالهيون ڪير ڪندو ڇاڪاڻ جو اهو مٺي آواز وارو خوش ڪلام سخندان وڃي رهيو هو.
6. مون گهڻئي خوشامد ڪئي مانس ته نه وڃ، پر ڪو فائدو ڪونه ٿيو. ڇو ته اهو بادشاهه جي رحمت جي نظر کان وڃي رهيو هو.
7. اي بادشاهه مهرباني ڪري هن جي خطا معاف ڪر، اهو بدنصيب به ڇا ڪري نهايت گهڻي ڏک مان وڃي رهيو هو.
8. جڏهن اهو صنم (محبوب) حافظ جي نظرن کان غائب ٿي ويو ته دائمي لڙڪ سندس ڳلن تان دامن ۾ ڪري رهيا هئا.

◆

غزل_93

1. مدتے شد کہ آتش سودائے درجانِ ماست
دین تمنا بین کہ دائم در دلِ ویرانِ ماست

2. مردم چشمم بخونابِ جگر غرقند ازان
چشمہء مہر رخش در سینہ نالانِ ماست

3. آبِ حیوان قطرہِ از لعل ہمچون شکرش
قرص خور عکسے ز روئے آن مہِ تابانِ ماست

4. تا نفخت فیہ من روحی شنیدم شد یقین
بر من این معنی کہ ما زان ویم وی زآن ماست

5. ہر دلے را اطلاعے نیست بر اسرارِ غیب
محرم این سرّ معنیٰ دار علوی جانِ ماست

6. چند گوئی اے زکر شرح دین خاموش باش
دینِ ما ہر دو عالم صحبتِ جانانِ ماست

7. حافظا تا روزِ آخر شکر این نعمت گذار
کآن صنم از روز اول دارو درمانِ ماست

ترجمو:

1. عرصو گذريو آهي، جو هن جي محبت جي باهہ اسان جي دل ۾ (ٻريل) آهي. انهي خواهش کي ڏس جيڪا ويران دل ۾ آهي.
2. منهنجي اک جي ماڻڪي انهيءَ سبب جگر جي خون ۾ غرق آهي، جو هن جي چهري جي محبت جو چشمو اسان جي بيزار سيني ۾ آهي.
   - ➢ نالان: بيزار ڪڪ
3. آب حيات هن جي مٺڙن چپن جو هڪ قطرو آهي ۽ سج منهنجي چنڊ جيان چمڪندڙ محبوب جي چهري جو هڪ عڪس آهي.
4. جڏهن مون ”نفخت فيه من روحي“ (واري آيت) ٻڌي تہ مون کي يقين ٿي ويو تہ اسين هن جا آهيون ۽ هو اسان جو آهي.
   ’نفخت فيه من روحي‘، سوره حجر جي 29 آيت مان آهي، جنهن جي معنيٰ اهي، ”مون (هن ۾) پنهنجو روح ڦوڪيو.“
   - ➢ نفخت: ڦوڪيو (Puffed)
5. هر هڪ دل غيب جي اسرارن (ڳجهن) کان واقف ناهي، انهيءَ اعليٰ راز جي محرم اسان جي جان آهي.
   مطلب اهو ٿيو تہ عشق جي فيض سبب اها غيب جا اسرار ڄاڻڻ واري سعادت اسان کي حاصل ٿي آهي.
6. اي واعظ! تون ڪيستائين پيو دين جي شرح ڪندين، هاڻي ماٺ ڪر، اسان جو دين تہ ٻنهي جهانن ۾ اسان جي محبوب جي محبت آهي.
   هي شعر عشق حقيقيءَ جي بيان ۾ آهي.
7. اي حافظ آخرت واري ڏينهن انهيءَ نعمت جو شڪر ڪر تہ اهو صنم (محبوب) روزِ ازل کان اسان جي درد جي دوا آهي.

□

غزل_94

1. امروز شاہِ انجمنِ دلبران یکیست
دلبرِ اگر ہزار بود دلبران یکیست

2. من بہرِ آن یکے دل و دین دادہ ام بباد
عیبم مکن کہ حاصل ہر دوجہان یکیست

3. سودائیانِ عالمِ پندار را بگوئے
سرمایہ کُم کنید کہ سود و زیان یکیست

4. خلقے زبان بدعوئے عشقش کشادہ اند
ای من غلامِ آن کہ دلش ما زبان یکیست

5. حافظ بر آستانۂ دولتِ نہادہ سر
دولت دران سر ست کہ با آستان یکیست

ترجمو:

1. اڄ دلبرن جي محفل جو بادشاهہ صرف هڪ آهي، جيتوڻيڪ هزار معشوق هجن، پر اصل ۾ معشوق هڪڙوئي آهي.

دل جو دلبر هيڪڙو توڻي سوَ سڏون ڪن.
(شاهہ)

2. مون تہ انهيءَ هڪڙي (محبوب) جي لاءِ دين ۽ دل ٻئي برباد ڪيا

آهن، اهو منهنجو عيب نہ سمجهہ، ڇو تہ ٻنهي جهانن جو حاصل اهو هڪ آهي.

معنيٰ تہ مون جنهن جي راهہ ۾ پنهنجي دل ۽ دين ٻنهي کي ختم ڪري ڇڏيو آهي. اهو واحد محبوب آهي ۽ منهنجي ان حرڪت کي منهنجو عيب نہ سمجهہ، ڇاڪاڻ جو ٻنهي جهانن جو حاصل بہ اهو هڪڙو ئي محبوب آهي.

3. عالم پندار جي سودائين کي چئو تہ مُوڙي گهٽائي ڇڏين، ڇو تہ فائدو ۽ نقصان هڪ ئي آهي.
   - ➢ عالم پندار: گمان جو عالم، اجائي گمان وارا ماڻهو
4. خلق يا ماڻهن زبان سان تہ سندس عشق جي دعويٰ ڪئي آهي، پر آءٌ ان جو غلام آهيان، جنهن جي زبان ۽ دل هڪ آهي.
5. حافظ دولت جي آستاني تي مٿو رکي ڇڏيو آهي، انهيءَ سِر (مٿي) ۾ جيڪا دولت آهي، ان جو بہ اهو ئي هڪڙو آستانو آهي.

□

غزل_95

1. درد مارا نیست درمان الغیاث
ہجرِ مارا نیست پایان الغیاث

2. دین و دل بردند قصدِ جان کنند
الغیاث از جورِ خوبان الغیاث

3. در بہائے بوسہءِ اے جانے طلب
میکنند این دلستانان الغیاث

4. خونِ ما خوردند این کافر دلان
ای مسلمانان چہ درمان الغیاث

5. داد مسکینان بدہ اے روزِ وصل
از شب یلدائے ہجران الغیاث

6. ہر زمانم درد دیگر می رسد
زین حریفان بر دل و جان الغیاث

7. ہمچو حافظ روز و شب بے خویشتن
کشتہ ام سوزان و گریان الغیاث

ترجمو:

1. اسان جي درد جو ڪو علاج ڪونهي، فرياد آهي! اسان جي وڇوڙي جي ڪا انتها ڪانهي، فرياد آهي!
   - ➢ الغياث: فرياد
2. دين ۽ دل (ٻئي) وٺي ڇڏيائون، هاڻي جان وٺڻ جو ارادو اٿن، فرياد آهي! معشوقن جي ظلم جو فرياد آهي!
3. هڪ چميءَ جي لاءِ جان (حياتي) ٿا گهرن، هاءِ هي دل ستائيندڙ (محبوب) فرياد آهي!
4. اهي ڪافر دل وارا دلبر، اسان جو خون پي ويا آهن، اڙي مسلمانو! ان جو علاج ڇا آهي؟ فرياد آهي!
5. وصل جي ڏينهن مسڪينن جو داد ڪر، هجر جي اونداهي رات سان فرياد آهي!
   - ➢ شب يلدا: سڀ کان ڊگهي رات
   - ➢ ڪافر دلان: ’بي رحم‘ جو استعارو
6. هر دور ۾ هڪ نئون درد ٿا ڏين (جيڪي) دل ۽ جان کي تن دوستن سان فرياد آهي!
7. حافظ جيان بيخود، رات ڏينهن پچان ۽ ٻران ٿو (ان جي غم ۾) روئان ٿو فرياد آهي!

◆

غزل_96

1. از سر کوئے تو ہر کو بملالت برود
نرود کارش و آخر بخجالت برود

2. سالک از نور ہدایت طلبد راہ بہ دوست
کہ بجائے نرسد گر بضلالت برود

3. گردۃ آخر عمر از مے و معشوق بگیر
حیف اوقات کہ یکسر بہ بطالت برود

4. اے دلیل دلِ گم گشتہ خدارا مددے
کہ غریب از نبرد رہِ بدلالت برود

5. حکم مستوری و مستی ہمہ بز خاتمہ است
کس ندانست کہ آخر بچہ حالت برود

6. کاروانے کہ بود بدرقہ اش لطف خدا
تجمل بنشیند بہ جلالت برود

7. حافظ از چشمہءِ حکمت بکف آور جامے
بو کہ از لوح دلت نقشِ جہالت برو

ترجمو:

1. تنهنجي گهٽيءَ مان جيڪو ملول يا غمگين ٿي ويندو ان جو ڪو ڪم نہ ٿيندو ۽ آخرڪار شرمندو ٿيندو.
2. سالڪ نور هدايت سان دوست جي راھ ڳوليندو آهي، ڇو تہ گمراهيءَ ۾ هلندو تہ ڪٿي بہ ڪونہ پهچي سگهندو.

➢ بخجالت (بہ خجالت): شرمندگي

حافظ جي ڪن شارحن موجب 'نور هدايت' مان مراد قرآن شريف آهي ۽ سالڪ صرف تڏهن صحيح اعليٰ مقام تي پهچندو جڏهن الاهي احڪامن جي پوئواري ڪندو ۽ جي ائين نہ ڪندو تہ ڀٽڪي ويندو.

3. آخري عمر ۾ شراب ۽ معشوق کان فائدو حاصل ڪر ۽ حيف آهي، انهيءَ وقت تي جيڪو ٻين بيهوده ڪمن ۾ صرف ٿيو.
4. اي منهنجي وڃائجي ويل دل جا سونهان، خدا جي واسطي منهنجي مدد ڪر، ڇو تہ جيڪڏهن مسافر رستو ڀلجي وڃي، تہ پوءِ رهنما جي رهنمائيءَ سان رستو حاصل ٿيندو آهي.

حافظ جي شارحن هن شعر جي شرح ڪندي لکيو آهي تہ هن شعر ۾ حافظ پنهنجي مرشد کان مدد طلب ٿو ڪري تہ منهنجي دل پنهنجي راھ گم ڪري ويٺي آهي، منهنجي مدد ڪر ۽ مون کي صحيح دڳ تي لڳاءِ.

5. مستوري ۽ مستيءَ جا سيئي حڪم ختم ٿيندڙ آهن، پر اها ڪنهن کي خبر ڪانهي تہ اهي ڪڏهن ختم ٿيندا.

➢ مستوري: پرديداري، لڪ لڪاءُ

6. اهو ڪاروان جنهن جو راهنما خدا جو ڪرم هجي، سو شان سان ويهندو ۽ جلال سان هلندو.
7. اي حافظ! حڪمت جي چشمي مان هڪڙو جام ڪٽي وٺ (ائين) شايد تنهنجي دل جي پٽيءَ تان جهالت جا نقش ڊهي وڃن.

□

غزل - 97

1. بود آیا که در میکده ها بگشایند
گره از کارِ فروبسته ما بگشایند

2. اگر از بهرِ دلِ زاهدِ خودبین بستند
دل قوی دار که از بهرِ خدا بگشایند

3. در میخانه به بستند خدا یا مپسند
که درخانه تزویر و ریا بگشایند

4. گیسوئے چنگ ببرید بمرگِ مے ناب
تاہمہ معبچگان زلفِ دو تا بگشایند

5. به صفائے دلِ رندان و صبوحی زدگان
بس در بسته مفتاح دعا بگشایند

6. نامه تعزیت دخترِ رز بنویسید
تا حریفانِ همه خون از مژه ها بگشایند

7. حافظ این خرقهءِ پشمینه به بینی فردا
گرچه زنّار ز زیرش به جفا بگشایند

(ڪن نسخن ۾ 'بگ شايند' ملي ٿو معنيٰ ساڳي کولڻ واري آهي)

ترجمو:

1. ڇا اهو ممڪن آهي تہ مئڪدي جو بند دروازو ٻيهر کوليو وڃي. ۽ انهي بند ڪيل گره (ڳنڍ) کي آڻي کوليان.
   - بود آيا: ڇا ممڪن آهي؟
2. جيڪڏهن خود پسند زاهد جي خواهش تي اهو بند ڪيو ويو آهي، تہ دل کي مضبوط رک تہ جيئن خدا جي لاءِ کولي سگهجي.
   - خود بين: پاڻ کي ڏسندڙ خود پسند، مغرور
3. مئخاني جي دروازي کي بند ڪري ڇڏيائون، يا خدا ان ڳالهہ کي پسند نہ ڪج، متان هو مڪر ۽ فريب جي گهر جو در کولين.
4. خالص شراب جي موت جي ماتم ۾ چنگ پنهنجا وار ڪٽي ڇڏيا تہ جيئن مئخاني جا (خادم) نوجوان پنهنجي گهنڊيدار وارن کي کولين.
   - گيسوئے چنگ: چنگ جون تارون
   - مغ بچگان: (بچہ مغان) مئخاني جا نوجوان
5. رندن جي دل جي صفائيءَ لاءِ ۽ صبح وارو شراب پيئڻ وارن لاءِ، ڪيترائي بند دروازا دعا جي ڪنجيءَ سان کوليا ويندا.
6. دخترِ زر يعني شراب جي موت جو تعزيت نامو لکو تہ جيئن دوست پنهنجي اکين مان رت جا ڳوڙها وهائين.

حافظ! تون پنهنجو پشم جو جبو سڀاڻي (مستقبل ۾) ڏسندين، تہ زبردستي کهڙا کهڙا پٽا ان جي هيٺان ڪڍيا ويندا.

- زنار: هڪ پٽو (جبي وغيره کي ٻڌڻ جو) عام طرح سان يهودي ۽ عيسائي ٻڌندا هئا.

هن غزل ۾ امير مبارز الدين جي دور ڏانهن اشارو آهي، جيڪو تعصبي هو ۽ پاڻ جوانيءَ ۾ سخت شرابي هو پو جڏهن حڪومت مليس تہ شيراز ۾ حڪم جاري ڪري سيئي مئخانا بند ڪرائي ڇڏيائين.

□

غزل_98

1. برید بادِ صبا دوشم آگہی آورد
که روزِ محنت و غم رو بکوتہی آورد

2. به مطربانِ صبوحی دہیم جامہ پاک
بدین نوید کہ بادِ سحر گہی آورد

3. نسیم زلفِ تو شد خضر را ہم اند عشق
زہے رفیق کہ بختم بہمہ ہیٔ آورد

4. بیا بیا کہ طہورِ بہشت را رضوان
درین جہان ز برائے دل رہی آورد

5. بخیر خاطر ماکوش کاین کلاہ نمد
بسا شکست کہ بر افسر شہی آورد

6. چہ نالہ ھا کہ رسید از دلم بخرگہ ماہ
چو یادِ عارض آن ماہ خرگہی آورد

7. رساند رایتِ منصور برفلک حافظ
چو التجا بجنابِ شہنشہی آورد

ترجمو:

1. ڪالهہ صبح جي هير جو قاصد مون وٽ اها خبر کڻي آيو تہ ڏکن جا ڏينهن گهٽجي ويا (ختم ٿي ويا آهن) .
   - ➢ بريد: قاصد
   - ➢ کوتہی ـ گهٽجڻ
2. صبوحي شراب جي ڳائيندڙن کي چڱا چڱا لباس پارايو انهي خوشخبريءَ جي عيوض، جيڪا صبح جي هير اسان وٽ کڻي آئي آهي.

(ڪن نسخن ۾ ’جامہ پاڪ‘ جي بدران ’جامہ چاڪ‘ آهي، پر اها معنيٰ هتي ٺهڪي نٿي).

3. عشق ۾ تنهنجي زلفن جي هوا (مهڪ) منهنجي لا خصر راه ٿي پئي، واهہ اهڙو دوست مون کي منهنجي بخت عنايت ڪيو آهي.
4. اچو اچو تہ بهشت جي در جو دربان (فرشتو) منهنجي لاءِ پاڪ بهشت کَي هن جهان ۾ منهنجي دل جي تسليءَ لاءِ وٺي آيو آهي.
   - ➢ رضوان: بهشت جو دربان فرشتو

   (ڪن نسخن ۾ ’طهور بهشت‘ جي بدران ’حور بهشت‘ آهي)
5. اسان جي دل جي پلائيءَ لاءِ ڪوشش ڪر، ڇو تہ ان نمد جي ٽوپيءَ گهٽائي پيرا شاهاڻن تاجن کي شڪست ڏني آهي.
   - ➢ نمد: پشم يا خاص ڪپڙو جنهن سان ٽوپي يا قالين ٺاهين،

   (صوفين جو ڪلاه يا ٽوپي ان مان ٺهيل هوندي آهي.)
6. اوچتو منهنجي دل جي دانهن چنڊ (محبوب) جي خيمي تائين پهتي، جڏهن انهي ماهتاب جي ڳلن جي ياد مون کي آئي.
   - ➢ خرگهہ ـ خرگاهہ: بزرگن جو خيمو
7. حافظ فتحمنديءَ جو جهنڊو آسمان تائين پهچائي ڇڏيو جڏهن تہ شهنشاهي حضور ۾ هن (پناهہ جي) التجا ڪئي هئي.
   - ➢ رايت منصور: شاهہ منصور جي جهنڊي ڏانهن اشارو

معنيٰ تہ حافظ شاهہ منصور جو پرچم فلڪ/آسمان تي پهچائي ڇڏيوءِ شهنشاهہ جي حضور ۾ پناهہ جي درخواست ڪيائين.

◆

غزل_99

1. ترکِ من چون جعدِ مشکین گردِ کاکل بشکند
لاله را دل خون سود بازارِ سنبل بشکند

2. در خرامان سرو گلنارش کند سیلِ چمن
سرو راز ز پا در انداز و دلِ گل بشکند

3. تا خیال ابروئے جانان زِ چشم دور شد
اندرین رہِ سیل ہا باشد کہ صد پُل شکند

4. چون نسیمِ صبحگاہی پردۂ گل بردرد
خارِ غم اندر دلِ مجروح بلبل بشکند

5. حافظا این سرِّ وحدت راز دستِ خود مده
تا خیالِ زہد و تقویٰ را توکل بشکند

ترجمو:

1. جڏهن منهنجو محبوب پنهنجا خوشبودار وار ۽ لٽون سنواريندو آهي، تہ لالہ جي گُل جي دل جو خون ٿي ويندو آهي ۽ سنبل جي رونق گهٽجي ويندي آهي.
2. جڏهن هو هلندوآهي ۽ باغ ۾ سروَ ۽ گلنار طرف راغب ٿيندو آهي تہ سروَ کي پاڙان پٽي ڇڏيندو آهي ۽ گل جي دل ٽوڙي ڇڏيندو آهي.

3. جڏهن کان منهنجي محبوب جي ابروئن (ڀروئن) جو خيال منهنجي اکين کان پري ٿيو آهي ته انهي راهه ۾ اهڙا طوفان وهائي ڇڏيم، جو سوين پليون ٽٽي پيون.
4. جڏهن صبح جي هوا گُل جي پردي کي چاڪ ٿي ڪري ته بلبل پنهنجي زخمي دل ۾ غم جي ڪنڊي کي توڙي ڇڏيندي آهي.
5. اي حافظ! ان وحدت واري راز کي هٿان نه ڇڏجان اوستائين جيستائين زهد ۽ تقويٰ جي خيال کي توڪل نه توڙي ڇڏي.

هن سڄي غزل ۾ صنعت مبالغه جو گهڻو استعمال ڪيو ويو آهي.

□

غزل_100

1. جمالت آفتابِ ہر نظر باد
ز خوبی روئے خوبت خوبتر باد

2. ہمائے اوج شاہین شہپرت را
دل شاہانِ عالم زیر پر باد

3. دلے کو بستۂ زلفت نباشد
ہمیشہ غرقِ در خونِ جگر باد

4. بتا چون غمزہ ات ناوک کشاید
دلِ مجروح من پیشش سپر باد

5. چو لعل شکرین ست بوسہ بخشد
مذاقِ جانِ من ز او پر شکر باد

6. مرا از تست ہر دم تازہ عشقے
تورا ہر ساعتے حسنِ دگر باد

7. بجان مشتاقِ روئے تست حافظ
ترا بُرحالِ مشتاقان نظر باد

ترجمو:

1. تنهنجو جمال (حسن) هر نظر لاءِ سج آهي (۽) تنهنجي چهري جي خوبي ۽ خوبصورتي، خوب کان خوب تر آهي.
2. تنهنجو بلند هما، جنهن جا شاهي پر شاهين وانگر آهن، شاهن جي دل انهي ءَ جي پر جي هيٺان آهي.
3. جيڪا دل تنهنجي زلفن جي قيدي نه هجي، اها هميشه جگر جي خون ۾ غرق هوندي

معنيٰ ته جيڪو تنهنجي وارن جي ونگ ۾ جڪڙيل نه هوندو اهو نامراد رهندو.

4. اي معشوق جڏهن تنهنجي ناز نخري جو تير هلي ٿو ته منهنجي قتيل دل ان جي سامهون سپر ٿي بيهي ٿي.
5. جڏهن تنهنجا مٺڙا ڳاڙها چپ چمي ڏين (ته) منهنجي جان ۾ ان جو ذائقو کنڊ سان (مٺو) ڀريل هجي.
6. مون کي تو سان هر دم نئون عشق آهي (۽) توکي (شال) هر پل هر ساعت نئون حسن نصيب ٿئي.

معنيٰ ته منهنجو عشق هر دم تازو ٿيندو رهي ۽ تنهنجو حسن هر گهڙيءَ ترقي ڪندو رهي.

7. حافظ (دل ۽) جان سان تنهنجي چهري جو مشتاق آهي ۽ تون (خدا ڪري) پنهنجي مشتاقن تي نظر رکين.

معنيٰ ته جيئن حافظ پنهنجي محبوب جي چهري جو شوقين ۽ مشتاق آهي، هو چاهي ٿو ته ائين ئي محبوب به پنهنجي مشتاقن تي نظر وجهندو رهي.

هن غزل ۾ حافظ گهڻو ڪري مجازي محبوب جي حسن ۽ جمال جي حوالي سان تشبيهون ۽ استعارا استعمال ڪيا آهن.

□

پورو ٿيو

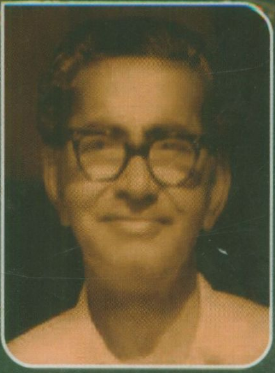

محمد يعقوب ’نياز‘ ولد محمد اسماعيل عاقلاڻي ميمڻ، ٽنڊي ڄام جي علمي ادبي گهراڻي مان هو. هن 07 آگسٽ 1904ع ۾ جنم ورتو ۽ 1919ع ۾ سنڌي فائينل ڏئي، استاد ٿيو. ان کان پوءِ اديب، عالم ۽ فاضل ڪرڻ سان گڏ غير رسمي تعليم ذريعي سنسڪرت ۽ هندي زبانون سکيو. ڪيس سنڌي، اردو عربي ۽ فارسي ٻولين تي عبور هو. هن سنڌ ۾ استادن جي تربيت جا سمورا امتحان ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد مان پاس ڪيا ۽ زرعي ڪاليج لائلپور مان پڻ تعليم حاصل ڪئي. انهن سمورين مهارتن جو فائدو هن پنهنجن شاگردن کي پهچايو. گڏوگڏ پنهنجي اولاد کي بهترين تعليم ڏئي ۽ تربيت ڪئي، خاص ڪري نياڻين جي تعليم جي ڪري هن پنهنجا اباڻا ڪک ڇڏيا ۽ 1952ع ۾ حيدرآباد لڏي اچي ويٺو. حيدرآباد جي تعلقي هيڊ ماستر هئڻ وقت سيني ڳوٺن جي اسڪولن ۾ ذاتي طور وڃي، تعليم جي بهتريءَ لاءِ پاڻ پتوڙيائين. هو مثالي استاد سمجهيو ويندو هو ۽ سندس شاگرد سڄيءَ سنڌ ۾ هئا.

هو هڪ عالم ۽ اديب پڻ هو. سندس ليک ان وقت جي رسالن ۽ اخبارن: اخبار تعليم، ملان مخزن ۽ ٻين ۾ ڇپيا هئا. هن شاعري ڪئي. ان سان گڏ ڪهاڻيون، شاهه لطيف جي سُرن جي شرح، عمر خيام، خليل جبران ۽ حافظ شيرازيءَ جا ترجما ڪيا. حافظ جي چونڊ غزلن جو ترجمو پهريون ڀيرو 1983ع ۾ ڇپيو جڏهن ته هن ڪتاب ۾ 100 غزل آهن، جن جو سهڻي ۽ سليس ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيل آهي. هن جو جامع سنڌي لغات ۽ لوڪ ادب پراجيڪٽن ۾ وڏو ڪردار هو. شاهه عنايت نصرپوري ۽ لطيفي نبي بخش جي رسالن جي تحقيق ۽ سهيڙ ۾ به شامل رهيو.

استاد محمد يعقوب جي اولاد مان سراج، عبدالحق عظيم ۽ ڊاڪٽر فهميده حسين [illegible] ادب جي گهڻي خدمت ڪئي آهي ۽ پنهنجي والد جي ان خواب ني ساڀيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته سنڌ جو سماج هڪ تعليم يافته ترقي پسند ۽ روشن خيال سماج بڻجي سگهي. سائين محمد يعقوب 11 ڊسمبر 1984ع تي وفات ڪئي.